

**ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

Kemal TAŞCI

İSPİR VE ÇEVRESİNİN ORTAÇAĞ TARİHİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

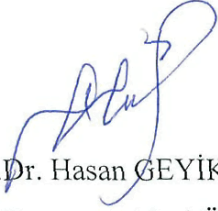
**TEZ YÖNETİCİSİ
Yrd.Doç.Dr. Hasan GEYİKOĞLU**

Erzurum - 2008

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu çalışma Tarih Anabilim Dalının Ortaçağ Tarihi Bilim Dalında jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Yrd.Doç.Dr. Hasan GEYİKOĞLU
Danışman / Jüri Üyesi

Yrd.Doç.Dr. Savaş EĞİLMEZ
Jüri Üyesi

Yrd.Doç.Dr. Selahattin TOZLU
Jüri Üyesi

Yukarıdaki imzalar, adı geçen öğretim üyelerine aittir. 31 / 07 / 2008

Prof.Dr. Vahdettin BAŞCI
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No
ÖZET	IV
ABSTRACT	V
KISALTMALAR	VI
ÖNSÖZ	VIII
GİRİŞ	1
 BİRİNCİ BÖLÜM	
1. KAYNAKLAR	8
1.1. Antik Kaynaklar	8
1.2. İslâm Kaynakları	9
1.3. Hristiyan Kaynakları	14
1.4. Araştırma Eserler	18
 İKİNCİ BÖLÜM	
2. İSPİR VE ÇEVRESİNİN TARİHİ COĞRAFYASI	21
2.1. Coğrafi Konumu	21
2.2. Jeomorfolojik Özellikleri ve Yeryüzü Şekilleri	25
2.3. İklim ve Bitki Örtüsü	29
2.4. Toprak Özellikleri	33
2.5. Hidrografiya Özellikleri (Yeraltı ve Yerüstü Suları)	33
2.6. Yollar	36
2.7. Madenler	37
 ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
3. İSPİR VE ÇEVRESİNİN TARİH ÖNCESİ ÇAĞLARI	40
3.1. Paleolitik Çağ	40
3.2. Mezolitik Çağ	43
3.3. Neolitik Çağ	44
3.4. Kalkolitik Çağ	45

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. URARTULAR'DAN SELÇUKLULAR'A İSPİR VE ÇEVRESİ	47
4.1. Urartular Dönemi	47
4.2. Urartular'dan Sakalar'a Kadar İspir ve Çevresi	50
4.3. Sakalar'dan İslâm Fetihlerine Kadar İspir ve Çevresi	55
4.4. İslâm Fetihlerinden Bizans Hâkimiyetine Kadar İspir ve Çevresi	58
4.5. Bizans Hâkimiyeti	61

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. TÜRK-İSLÂM HÂKİMİYETİ	64
5.1. Büyük Selçuklular Döneminde Yapılan Akınlar	64
5.2. Saltuklular Dönemi	75

ALTINCI BÖLÜM

6. SELÇUKLU HÂKİMİYETİ	87
6.1. Erzurum Selçukluları Dönemi	87
6.2. Türkiye Selçukluları Dönemi	98

YEDİNCİ BÖLÜM

7. MOĞOL HÂKİMİYETİ	108
7.1. İlhanlılar Dönemi	108
7.2. Sutaylılar Dönemi	109
7.3. Çobanlılar Dönemi	112
7.4. Celâyirliler Dönemi	113
7.5. Eretnalılar Dönemi	116

SEKİZİNCİ BÖLÜM

8. KARA-KOYUNLU VE AK-KOYUNLU HÂKİMİYETİ	119
8.1. Kara-Koyunlular Dönemi	119
8.2. Ak-Koyunlular Dönemi	126

DOKUZUNCU BÖLÜM

9. AK-KOYUNLULAR'DAN OSMANLILAR'A İSPİR VE ÇEVRESİ 132

9.1. Safevî Devletinin Kuruluşu ve İspir ve Çevresinde Safevî Hâkimiyeti 132

9.2. İspir ve Çevresin Osmanlı Hâkimiyetine Girmesi 139

SONUÇ 143

BİBLİYOGRAFYA 146

HARİTALAR

ÖZGEÇMİŞ

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İSPİR VE ÇEVRESİNİN ORTAÇAĞ TARİHİ

Kemal TAŞCI

Danışman: Yrd.Doç.Dr. Hasan GEYİKOĞLU

2008 - Sayfa: 172

Jüri: Yrd.Doç.Dr. Hasan GEYİKOĞLU

Yrd.Doç.Dr. Savaş EĞİLMEZ

Yrd.Doç.Dr. Selahattin TOZLU

İspir, çok eski bir geçmişe sahiptir. Yakınoğu'nun kilidi konumunda, başka bir değişle Asya ile Avrupa arasında bir köprü durumunda olan Anadolu'nun en önemli doğal geçitlerinden birinin kavşağıdır. Asırlar boyunca sürekli el değiştiren ve işgale uğrayan İspir, XI. asırda Türklerin eline geçtikten sonra, günümüze kadar bir Türk yurdu olarak kalmıştır. Bu nedenle İspir Tarihi, hem Türkiye hem de Türk tarihi açısından çok önemli bir yere sahiptir. Bu çalışmada İspir ve çevresinin Ortaçağ Tarihi ele alınmıştır. Bu araştırma içerisinde, İspir merkez ile beraber, çevredeki yerleşim birimleri de ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: İspir, Erzurum, Bayburt, Çoruh Vadisi, Ortaçağ Tarihi, Doğu Karadeniz, Saltuklular, Erzurum Selçukluları, Kara-Koyunlular, Ak-Koyunlular

ABSTRACT

MASTER THESIS

THE HISTORY OF ISPIR AND AROUNDS IN THE MIDDLE AGE

Kemal TAŞCI

Supervisor: Assist.Prof.Dr. Hasan GEYİKOĞLU

2008 - Page: 172

Jury: Assist.Prof.Dr. Hasan GEYİKOĞLU

Assist.Prof.Dr. Savaş EĞİLMEZ

Assist.Prof.Dr. Selahattin TOZLU

Ispir has a very old history. It has a position key to Neareast, on the other hand, it is the natural passage of intersection of Anatolia which acts as a bridge between Asia and Europa. Ispir which was constantly transferred and occupied by other peoples throughout the ages, have remained as a Turkish home up to now after the Turks obtained it. Therefore, the history of Ispir is a great importance in terms of both the history of Turkey and Turkish history. The history of Ispir and arounds in the middle age is handled in this work. Within this study, together with central Ispir, sorroundings settlements were covered.

Key Words: Ispir, Erzurum, Bayburt, Coruh Valley, History of Middle Age, East Black Sea, Saltuqs, Seljuks of Erzurum, Qara-Qoyunlus, Aq-Qoyunlus

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
a.g.t	: Adı Geçen Tez
a. mlf.	: Aynı Müellif
AUA	: Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi
bkz.	: Bakınız
c.	: Cild
çev.	: Çeviren
DİA	: Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DGBİT	: Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi
DTCFD	: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi
ed.	: Editör
haz.	: Hazırlayan
İA	: İslam Ansiklopedisi
İFM	: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası
ing.	: İngilizce
KB	: Kültür Bakanlığı Yayınları
KTB	: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
nşr.	: Neşreden, Naşır
s.	: Sayfa
Sa.	: Sayı
SAD	: Selçuklu Araştırmaları Dergisi
ŞM	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Şarkiyat Mecmuası
TD	: İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Dergisi
TAD	: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi
TAED	: Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi
TDA	: Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi
TED	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi

VII

THİTM	: Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası
TİD	: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi
TKA	: Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi
TKAE	: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
TM	: İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası
TSD	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Semineri Dergisi
tsz.	: Tarihsiz
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TY	: Türk Yurdu

ÖNSÖZ

Tarihe konu olan olaylar coğrafya üzerinde cereyan etmiştir. Medenî ve kültürel faaliyetler de yine coğrafya üzerinde icra edilmiştir. Bunların sonucu olarak yazılan tarih eserlerinde, coğrafi unsurlar, şehirler, bölgeler de kaçınılmaz olarak bahis konusu olmuştur.

Son zamanlarda Türkiye’de şehir ve bölge tarihi araştırmaları cazip bir çalışma dalı haline gelmiş ve bu hususta araştırma ve yayınlar da çoğalmıştır. Biz de benzer düşüncelerle Doğu Anadolu’da Erzurum’un ilçesi olan İspir ve çevresinin ortaçağ tarihini araştırma konusu seçtik.

Doğu Anadolu, en eski dönemlerden günümüze etnik, kültürel, siyasî vs. zengin olaylara sahne olmuştur. Coğrafi özelliklere bağlı olarak farklılık göstermekle beraber, araştırma bölgesi olarak seçtiğimiz İspir ve çevresi de bu tarihî zenginlik ve çeşitlilikten nasibini almış, bu günlere gelmiştir. İşte, biz de, üzerinde müstakil bir eser ve ilmî bir araştırma ortaya konulmamış olan İspir ve çevresinin ortaçağ tarihini Yüksek Lisans Tezi olmak üzere araştırdık ve elde ettiğimiz bilgi ve malzemeyi tarih metoduna uygun bir şekilde bir eser haline getirdik.

Araştırmamız sırasında, kaynak azlığı ve kaynaklarda yeterli bilgi olmayışı en çok sıkıntı çektiğimiz husus olmuştur. Zira, araştırma sahamız olan İspir’in, bölgenin merkezi olan Erzurum’a uzak oluşu ve herhangi bir ticaret yolu üzerinde bulunmamamsı, kaynakların bu bölge hakkında az bilgi vermelerinde etkili olmuştur. Yine aynı sebepler, seyahatnâmelere de yansımıştır. Erzurum’dan geçen seyyahlar, İspir ve çevresini ya görmediklerinden ya da bilgi sahibi olmadıklarından bu bölge hakkında hiçbir şey yazmamışlar veya kısa kayıtlarla geçiştirmişlerdir. Bu nedenle görebildiğimiz kaynak eserlerin birçoğundan çok az bilgi alabildik. Bu nedenle çalışmamızdaki bilgi ve kayıtlar Erzurum merkezli olmuştur.

Tezimizi, giriş ve dokuz bölümden teşkil ettik. Giriş bölümünde , İspir isminin kökenini araştırıp bu ismin bir bölgeyi mi, yoksa bir topluluğu mu ifade ettiği meselesini halletmeye çalıştık. Birinci Bölüm’de İspir ve çevresinin ortaçağ tarihi hakkında bilgi veren kaynak eserler ve müellifleri hakkında muhtasar bilgi verdik. İkinci Bölüm’de, bölge tarihi üzerinde çalıştığımız için, tarihî olaylara yön veren coğrafi faktörler hakkında bilgi vermeyi uygun gördük. Üçüncü Bölümü’de İspir ve

çevresinin tarih öncesi çağlardaki durumu hakkında bilgi verdik. Dördüncü Bölüm’de Urartular’ın İspir’e hâkim olmalarından başlayarak, sırası ile Kimmerler, İskitler, Romalılar, Persler, Müslüman Araplar, Bizans hâkimiyeti ve Selçuklu Türkleri’nin Doğu Anadolu’da görülmelerine kadarki dönemde bölgede gerçekleşen siyasî ve askerî olaylar hakkında bilgi vermeye çalıştık. Beşinci Bölüm’de, İspir bölgesinin, Selçuklular’ın bölgeye yaptıkları akınlar ve Doğu Anadolu’da kurulan ilk Türk-İslâm devletlerinden Saltuklu Beyliği hâkimiyetine girmesinden mezkûr beyliğe Türkiye Selçuklu Devleti tarafından son verilmesine kadarki dönemde vuku bulan olayları nakletmeye çalıştık. Yine bu bölümde, İspir bölgesindeki Gürcü faaliyetleri hakkında da bilgi verdik. Altıncı Bölümü’de, İspir ve çevresinin Erzurum Selçuklu Melikliği’ne dâhil olması, Türkiye Selçuklu Devleti idaresine girmesi ve bu dönemden kısa bir süre sonra da Moğollar’ın Anadolu’yu işgal etmelerinden Türkiye Selçuklu Devleti’nin yıkılmasına kadar gerçekleşen olaylar hakkında bilgi verdik. Yedinci Bölüm’de Türkiye Selçuklu Devleti’nin yıkılmasından sonraki İlhanlı hâkimiyeti dönemi ve İlhanlılar’ın yıkılması ile Doğu Anadolu’da ortaya çıkan Moğol Beylikleri döneminden bölgede Kara-Koyunlu Türkleri’nin hâkimiyetine kadar olan dönemi inceledik. Sekizinci Bölüm’de Kara-Koyunlu, Timurlu, Mutahharten ve Ak-Koyunlular’ın bölgede hâkimiyet kurmalarından, bölgenin Kıpçak Atabeyleri’nin eline geçmesine kadar olan dönemi inceledik. Dokuzuncu ve son bölümde ise İspir ve çevresinin Osmanlı Devleti hâkimiyetine girişini açıklamaya çalıştık.

Bu vesileyle, çalışmamızın hazırlık aşamasında bitmek tükenmek bilmeyen sorularıma sabırla cevap veren ve çalışmalarımı yönlendiren danışman hocam Yrd.Doç.Dr. Hasan GEYİKOĞLU’na teşekkür ederim. Ayrıca çalışmamızın oluşmasında ve kaynak temininde emeği geçen hocalarım Yrd.Doç.Dr. Savaş EĞİLMEZ, Yrd.Doç.Dr. Selahattin TOZLU, Yrd.Doç.Dr. Süleyman ÇİĞDEM, Yrd.Doç.Dr. Ümit KILIÇ ile arkadaşlarım Taner ÇOLAK ve Osman EMİR’e teşekkürü bir borç bilirim.

GİRİŞ

İspir tarihinin en önemli meselesi İspir kelimesinin kökeni ve tarihî değişimi ile ilgilidir. Zira, bugüne kadar bu konuda birçok görüş belirtilmiş, fakat tam bir netliğe kavuşturulamamıştır. Araştırmamızın giriş kısmında bu görüşleri ve dayanaklarını belirtip, meseleyi halletmeye çalışacağız. İspir kelimesinin kökeni ile ilgili üç görüş mevcuttur. Bunlar:

1. İspir ismi, İtalyanca kökenli bir kelimedir. Bu suretle kelimenin manâsı, İspîr: uşak, yavaşma, arabacının yanında bulunan at uşağı demektir¹. Fakat İspir isminin Eskiçağ Tarihi kaynaklarında mevcut olması dilimize daha sonradan giren bu ismin yanlış olduğunu kanıtlamaktadır.

2. İspir isminin kökeni ile ilgili ikinci mesele ise ismin, M.Ö. VII. asırda bölgeye gelen İskit / Saka uruklarının bir kolu olan Sibir boyunun bir hatırası olmasıdır. Biz de İspir isminin kökeninin bu dönemde Çoruh Vadisi'ne göç eden bu Saka / İskit boyuna dayandığı kanısındayız. Zira, İspir kelimesi ilk olarak M.Ö. V. asır Hellen yazarı olan Bodrumlu Herodotos'un Tarih adlı eserinde geçmektedir.

Herodotos, bu dönemde Çoruh Vadisi'nde, bugünkü İspir bölgesinde yaşayan halkı Saspeir'ler² olarak adlandırıp, Kafkas boylarından bir boy olarak nitelemektedir³. Görüldüğü gibi isim bugünkü haline benzer olarak “s,p/b,r” harflerinden meydana gelmektedir.

¹ Ferit Devellioğlu, Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lugat, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2001, s. 452.

² “İspir adının kökeninin binlerce yıllık geçmişe uzandığı kuşkusuzdur. Hellen yazarlarının Saspeires (Saspeir'ler, Saspeir Halkı) diye andığı halkın yurdunun burası olduğunu ve Saspeir biçimine bürünmüş sözcüğünde sa(swa demeliydi) ön takısıyla Sper / Spir sözcüğünden türetildiğini, Herzfeld de görmüştür. Herzfeld, Hitit belgelerinde anılan İsmirik'in İspir olduğu kanısındadır. Saspeires halkının adı, ilk kez İ.Ö. 5. yüzyıl başı tarihçisi Hekateus'un yapıtında anılır (bunu Herodotos, I, 110, aktarmıştır). Yörenin adı, Strabon'da Hysriratis diye geçer”, Bilge Umar, Karadeniz Kapadokia'sı (Pontos) Bir Tarihsel Coğrafya Araştırması ve Gezi Rehberi, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2000, s. 170.

³ Herodotos bu konuda şunları yazar: “Yükü hafif bir adam Maiotis gölünden Phasis ve Kolkhis'e otuz günde yürür; Kolkhis'ten sonra Media'ya kadar aşılacak yol o kadar çok değildir, zira bu iki bölge arasında tek bir ulus vardır, bunlar Saspeir'lerdir ve onlar arkada kaldıkları zaman artık Media'dır. Ama Skyth yayılması buradan geniş değildir; bunlar, çok daha uzun olan kuzey yolundan, Kafkas Dağlarını sağlarına alarak sapmışlardır. Med'ler Skyth'lerle savaşa tutuştular, yenildiler, güçlerini yitirdiler. Skyth'ler bütün Asya'ya yayıldılar.”, (Herodot Tarihi, çev. Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2004, s. I. 104). Görüldüğü gibi Herodot, Saspeir'lerin Skyth / İskit / Saka boyundan olduğunu işaret etmektedir. Tafsîlât için bkz. I. 110; III. 94; IV. 37, 40; VII.

Bu görüşü destekleyen bir başka Hellenli yazar ise Atinalı Ksenophon'dur. M.Ö. 401 yılında bölgeye gelen Helen artçı kuvvetleri komutanı olan Atinalı Ksenophon, Anabasis (Onbinlerin Dönüşü) adlı eserinde bölge halkını Hesperit'ler olarak isimlendirmektedir⁴. Bu isimde de “s,p/b,r” harfleri mevcuttur.

M.S. V. yüzyıl Helen yazarlarında Procopius ise bölgede yaşayan halkı coğrafi veriler vererek şöyle açıklar: “(Boas / Çoruh Nehri) *Uzun bir yol boyunca sağa doğru akar ve akıntısı küçüktür. Sağ taraftaki İberia topraklarından tam karşıda Kaukasuslara kadar bir kişi nehrin içinde kolaylıkla yürüyebilir. Buralarda bir çok milletin evi vardır, bunlar arasında Hristiyan olan ve eskiden beri Romalıların dostu olan Alani ve Abosgiler ayrıca Zekhiler ve onlardan sonra Sabeiri adını alan Hunlar vardır. Bu nehrin, Kaukasus ve İberia'nın son bulduğu noktaya vardığında, bir çok su ona katılır ve büyür, artık bu andan itibaren Boas yerine Phasis adını alır bu noktadan döküldüğü Pontos Exeinos'a kadar gemiler için uygun hale gelir*”⁵.

İspir ismi antik kaynaklarda yukarıdaki gibi geçmektedir. Ayrıca coğrafyacı Amasyalı Strabon Geographika adlı eserinde, bölgede yaşayan İskit / Saka Türkleri'nden bahsetmesine rağmen diğer kaynaklarda çok az farklılıkla adı geçen topluluğun ismi hakkında bilgi vermez⁶.

79; David Marshall Lang, Ancient Peoples and Places , The Georgians, Thames and Hudson, 1966, s. 18.

⁴ Ksenophon, Anabasis (Onbinlerin Dönüşü), çev. Tanju Gökçöl, Sosyal Yayınları, İstanbul 1984, s. 256; Enver Konukçu, İspir isminin Hesperid kelimesinden geldiğini bildirmektedir “II. Basileos'tan Romanos Diogenes'e Okomı”, Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına, Dünya Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 235.

⁵ Procopius'tan naklen Adem Işık, Antik Kaynaklarda Karadeniz Bölgesi, TTK, Ankara 2001, s. 206'da görüldüğü üzere Sabeiri kelimesi ile Herodotos'daki Saspeiri ve Ksenophon'daki Hesperit kelimeleri birbirine çok benzemektedir. Bu üç kelimenin de aynı kökten geldikleri kuşkusuzdur. Çünkü her üç kelime de “s,p/b,r” kök harfleri mevcuttur. Yalnız ilk kaynak bölge halkının Hun Türkleri'nden olduğunu, diğer iki kaynak ise Skyth / İskitler'in yayıldığı bölge halkından göstermektedir.

⁶ M. Fahrettin Kırzioğlu, çeşitli eserlerinde Amasyalı coğrafyacı Strabon'un eserinde İskit / Sibir boyundan bilgi verildiğini bildirmektedir. M. Fahreddin Kırzioğlu, Milli Tarih ve Edebiyatımızda 27 Asırlık Türklük Bölgesi İspir, nşr. Ahmet Polat, Hürsöz Gazetesi Yayını, Erzurum 1970; a. mlf, Kars Tarihi, c. I, (Taç Çağları'ndan Osmanlı İmparatorluğuna Değın ve Ekleme 1534-1921 Yılları Kronolojisi), Işıl Matbaası, İstanbul 1953; a. mlf, “Selçuklular'dan Önce Armenia'ya / Yukarı-Eller'e Hâkim Olanlar (MÖ.IV Bin - MS. 1064)”, *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu*, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayını, İzmir 1983, s. 129-198; a. mlf, “Armenya-Yukarı Eller Tarihinin İçyüzü Dede Korkut Oğuznâmelerinin Mahiyeti”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu*, Erzurum, 8-12 Ekim 1984, Ankara 1985, s. 133-139; a. mlf, “Karadeniz'in Doğu Kıyıları, Gürcistan ve Eski Turabozan Vilâyeti'miz (Batum-Samsun Dahil) Bölgesinde M. Ö. VII. Yüzyıldan Osmânlı Fethine Kadar Yerleşen Türkler ve Coğrafyada Yaşayan Hâturaları”, *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, 1-3 Haziran 1988, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi - Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü Yayını, Samsun 1990, s. 83-9; a. mlf, “Selçuklu Fetihleri'nden (1064-1071) Önce Doğu-Anadolu Türk Boy ve Oymakları'ndan Kalma Dağ ve Su

Bölgenin Erzurum'a bağlı olması ve Erzurum'un da Dördüncü Ermeniyye Bölgesi'nde bulunmasından dolayı⁷ bölgemizin ismi Ermeni kaynaklarında sıkça zikredilmektedir. Yine Ermeniler'in M.S. I-XII. yüzyılda çeşitli siyasî birliklere bağlı olarak bu bölgede de yaşamış olmalarından dolayı Ermeni kaynaklarında İspir ismi Sper / Sber⁸ ve Isper⁹ olarak geçmektedir.

İspir kelimesi Sper / Speri¹⁰ şeklinde Gürcü kaynaklarında da mevcuttur. Bu Gürcü kaynaklarında İspir bölgesi İberya (Gürcistan) toprakları içerisinde gösterilmektedir¹¹.

Bölgenin ismi Bizans kaynaklarında geçmemektedir. Bununla beraber Ernst Honigmann, İspir bölgesinin Bizans Devleti'nin en doğudaki Thema'sı olarak belirtir; *"Thema'nın en doğusundaki sınır noktaları her halde Sper (şimdiki İspir) ve adında Hald kökü saklı bulunan Haltoyariç, şimdiki Kağdariç, şehirleri idiler; bunlara Haltoyariç Klesurawn denilmektedir. Khaldia Thema'sına hiç şüphesiz Çoruh kenarındaki Toû ve Çoruh'un Menbaina yakın sol kolu Murgul Suyu yanında bulunan Moupyoun Turma'ları dahil bulunmakta idile"*¹². Görüldüğü üzere yazar Sper ismini muhtemelen Ermeni kaynaklarından almıştır.

İspir bölgesi İslâm bölgelerine uzaklığından dolayı klasik İslâm yazarları tarafından pek bilinmemektedir. Bunun sebebi Erzurum bölgesinin M.S. VII-IX.

Adları", *Türk Yer Adları Sempozyumu* Bildirileri, Ankara 11-13 Eylül 1984, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Millî Folklor Araştırma Dairesi Yayınları, Ankara 1984, s. 75-96'da Hyspiratid ve Syspiritid olarak var olduğunu yazmasına rağmen, biz, Strabon'un eserinde, bu iki kelimeye rastlayamadık (Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika) Kitap: XII-XIII-XIV, çev. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2005).

⁷ "Dördüncü Ermeniyye: Şimşat, Hılât, Kâlikâlâ, Ercîş, Bâcuneys", İbn Hurdazbih, *Kitabü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* (Yollar ve Ülkeler Kitabı), çev. Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 106, 148; M. Streck, "Ermeniye", *İA*, c. IV, s. 323.

⁸ Moses Khorenats'i, *History of the Armenians*, İng. çev. Robbert W. Thomson, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, 1980, s. 179, 207, 306, 333 (map).

⁹ Rene Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, çev. Sosi Dolanoğlu, Aras Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 157, 163, 176, 280, 290, 337, 344, 347, 348, 351, 574.

¹⁰ "Tao-Klarceti, güneybatı Gürcistân topraklarından Tao-Klarceti (Erzurum-Artvin)'de kurulan Feodal Beylik en son ve en yeni bir Gürcü Beyliği idi. Bu Beyliğin kurucusu "Aşot Bagrationi" idi. Ünlü Bagrationi ailesinin kökleri eski Gürcü vilayeti "Speri" (İspir)'e dayanıyordu", Nikoloz Berdzenişvili - Simon Canaşia, *Gürcistan Tarihi* (Başlangıçtan 19. Yüzyıla Kadar), Çev. Hayri Hayrioğlu, Sorun Yayınları, İstanbul 2000, s. 120; Marie Felicite Brosset, *Gürcistan Tarihi* (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar), çev. Hrand D. Andreasyan, haz. Erdoğan Merçil, TTK, Ankara 2003, s. 16, 45, 138, 140, 165, 193, 206, 213, 346, 365, 383, 414.

¹¹ Ahmet Özkan (Melaşvili), *Gürcistan* (Tarih, Edebiyat, Sanat, Folklor), Aksiseda Matbaası, İstanbul 1968, s. 66.

¹² Ernst Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı* (Grekçe, Arabca, Süraynice ve Ermenice Kaynaklara Göre 363'den 1071'e Kadar) çev. Fikret Işıltan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970, s. 15-52; Veli Ünsal, "Doğu Karadeniz'in Tarihi Coğrafyası", Atatürk Üniversitesi, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. VIII, Sa: 2, Erzurum 2008, s. 134.

asırlar arasında İslâm hâkimiyetinde olmasına rağmen bölgeye yakın olan İspir'in coğrafi konumu dolayısıyla daha kuzeyde olması klasik İslâm tarihçilerinin ve coğrafyacılarının bu bölge hakkında bilgi vermemelerine sebep olmuştur.

İslâm yazarları, İspir hakkında ancak XIII. yüzyılda bölgede Selçuklu Türkleri'nin hâkimiyetinden sonra malumât vermişlerdir. XIII. yüzyıl Arap coğrafyacılarında Yâkût el-Hamevî, İspir bölgesini Esbiren¹³ olarak isimlendirirken, aynı asır tarihçisi Baybars el-Mansûrî, Sibih¹⁴ olarak belirtir. Yukarıda da belirtildiği üzere İspir'in İslâm bölgelerine uzak olduğundan dolayı kaynak eserlerde pek fazla bahsi geçmemesi bizi araştırmamızda İslâm kaynaklarını daha fazla kullanma imkânından alıkoymaktadır.

İspir isminin en sık geçtiği kaynak, XIV.-XV. asırda bölgede hâkim unsur olan Akkoyunlu Türkmenleri'nin hususî tarihi mahiyetindeki Ebû Bekr-i Tihranî'nin Kitab-ı Diyarbekriyye adlı esedir¹⁵. Bu dönem araştırmamızın kronolojik olarak son evresini oluşturmaktadır. Ayrıca müellifin bölgede yaşayan Türkmen kitlesi hakkında verdiği değerli bilgiler, İspir ismi hakkında ortaya çıkan tartışmaları aydınlatacak mahiyettedir.

3. İspir isminin kökeni ile ilgili diğer bir görüş ise İspir'in Oğuz boylarından bir grup olduğu doğrultusundadır. Safevî Devleti'nin kuruluş ve gelişmesinde önemli rol oynayan Anadolu Türkmen kitleleri arasında Kızılbaş İspirlü Aşireti'nden¹⁶ bahsedilmesi bu görüşün ana dayanağıdır. Biz, İspirlü Kızılbaş Aşireti'nin Oğuzlar'a ait bir boy olduğunu kabul etmekle beraber, böyle bir boyun eskiden beri var olduğu kanısında değiliz. Çünkü, Akkoyunlular döneminden önce yazılmış Oğuznâmelerde İspir isminden bahsedilmez. Fakat Safevî Devleti'nin kurulması ve gelişmesinde

¹³ “Esbiren: Ermenîyye'deki Erzeni-Rum'un bir kasabasıdır”. Bu kayıt hakkında bkz. Yâkût el-Hamevî, Kitâbu'l-Müşterek Vad'an ve'l-Müttelik Suk'an, Göttingen, 1846, s. 239'dan naklen M. Hanefi Palabıyık, “Klasik İslam Coğrafyacılarına Göre Erzurum”, *Türk-İslam Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu*, 26-28 Haziran 2006, c. I , Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 2007, s. 521.

¹⁴ Baybars el-Mansûrî, Zübdet el-Fikre fî Târîh el-Hicre, British Museum Add. 23325, s. 27a-28a'dan naklen Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi Saltuklular, Mengüçükler, Sökmenliler, Dilmaç Oğulları ve Artukluların Siyasi Tarih ve Medeniyetleri, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1998, s. 31; a. mlf, Selçuklular Zamanında Türkiye Siyasi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1328), Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1999, s. 477.

¹⁵ Ebu Bekr-i Tihranî, Kitâb-ı Diyârbakriyya, Akkoyunlular Tarihi, Cüz: I-II, Haz: Necati Lugal - Faruk Sümer, not. Faruk Sümer, TTK, Ankara 1993; Kitab-ı Diyarbekriyye, çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001, s. 35, 36, 54, 128, 159, 171.

¹⁶ M. Fahrettin Kırzioğlu, Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590), TTK, Ankara 1998, s. 142, 144, 169, 347, 361.

etkili olan bu İspirlü Aşireti'nin mevcudiyeti kaynaklar tarafından belirtilmektedir. Bu İspirlü Aşireti'nin kökenini bulmak için Safevî Devleti'nin selefi olan Akkoyunlu Devleti Tarihi'nin kaynak eseri Kitab-ı Diyarbekriyye'yi iyi incelemek gerekmektedir. Zira mezkûr kaynak eserde araştırma sahamız olan İspir ve yakın çevresindeki hâkim unsur Türkmen kitlelerinden Purnak / Pürnek Aşireti'dir¹⁷. Safevî Devleti'ni oluşturan unsurlar içindeki İspirlü Aşireti'nin kökeni de bizce İspir'de hâkim olan bu Purnak Aşireti'nden gelmektedir.

Oktay Efendizade, Azerbaycan'ın Türkleşmesi konusunda şu bilgileri vermektedir: *“1510 yılında Şah İsmail'in Devleti Doğu İran ve Horasan'ın işgalinden sonra büyük bir imparatorluğa dönüştü. Onun kendi gayretleri ve başarıları sayesinde bu imparatorluğu kuran unsurun hangi etnik unsur olduğunun cevabı ise şudur: Türkler, Azerî Türkleri.*

*Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devletlerini de kuran ve yaşatan aynı etnik unsurdur: Azerî Türkleri. Erzincan'da İsmail'in etrafında toplanan Kızılbaş tayfaları şunlar idi: Şamlu, Rumlu, Ustaçlu, Tekelü, Zülkadr, Afşar, Kaçar, Varsak ve Karadağlı (Karadağ Sufileri). Ancak bunlardan Şamlu ve Rumlu boylarının hepsi İsmail'in hareketine katıldılar. İsmail'in ilk askeri hareketlerine Akkoyunlulardan Türkmen denen yeni tayfalarda iştirak ettiler. Bu tayfa Musullu ve Pörnek boylarının birleşmesinden meydana gelmişti. Türkmen tayfası daha sonra Safevî Devletinin gelişmesinde oldukça mühim rol oynamıştır.”*¹⁸

907 / 1501 yılında Şâh İsmâîl (907-930 / 1501-1524) Akkoyunlu Devletini yıkıp Safevî Devleti'ni kurmuştur¹⁹. Bu devleti tesis ve teşkil eden esas unsur Anadolu Türklüğü'dür. Bu dönemde Anadolu'daki çeşitli Türkmen kitleleri Ehl-i Sünnet akidesinden vazgeçip Şâh İsmâîl'in de benimsediği Şîî akidesini benimsemişlerdir. Bu yüzden İspir bölgesindeki hâkim unsur Purnak Aşireti'nin büyük bir çoğunluğu ve bölgedeki diğer Tümken kitleleri de Şâh İsmâîl'e katılıp Azerbaycan'ın

¹⁷ Ebu Bekr-i Tihranî, Kitab-ı Diyarbekriyye, s. 128, 171.

¹⁸ Oktay Efendizade, “Safevî Devletinin Kuruluşunda Azerî Türklerinin Rolüne Dair”, *XI. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 5-9 Eylül 1990, Bildiriler, TTK Ankara 1994, s. 816-817.

¹⁹ Mükrimin Halil Yinanç, “Ak Koyunlular”, *İA*, c. I, s. 261-263; Fahamettin Başar, “Safevîler”, *DGBİT*, c. IX, Çağ Yayınları, İstanbul 1989, s. 537-556, s. 540-541; İlhan Erdem - Kâzım Paydaş, *Ak-Koyunlu Devleti Tarihi (Siyaset, Teşkilat ve Kültür)*, Birleşik Yayınevi, Ankara 2007, s. 158-159; Tahsin Yazıcı, “Safevîler”, *İA*, c. X, s. 54; a. mlf, “Şah İsmail”, *İA*, c. XI, s. 275-276; John E. Woods, 300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular Aşiret, Konfederasyon, İmparatorluk, 15. Yüzyıl Türk - İran Siyaseti Üzerine Bir İnceleme, çev. Sibel Özbudun, Ek Yazılar: Metim Sözen - Necdet Sakaoğlu, Milliyet Yayınları, İstanbul 1993, s. 265-267.

Türkleşmesini sağlamıştır. Kızılbaş İspirlü Aşireti, Safevî Devleti'ni teşkil eden küçük boylar arasında zikredilmektedir²⁰.

Bu görüşü destekleyen diğer bir kanıt ise bugün Türkmenistân'ın başkenti Aşkabat yakınlarında İspir isminde bir yerleşim yerinin bulunmasıdır²¹. Erzurum ilinin İspir kasabası ile Türkmenistân'daki İspir'in mevcudiyetini ve ilişkisini açıklamak için Safevî Devleti tarihine başvurursak meseleyi halletmiş oluruz.

Safevîler'in 1509-1511 yılları arasında Horasan ve Mâverâünnehr bölgelerinde hakim olması²², Aşkabat yakınlarındaki İspir mevkiinin varlığı meselesini açığa kavuşturmaktadır. Zira, Osmanlıların 1639 yılında Revan Seferi esnasında Osmanlı fethine en fazla mukavemet eden unsur Türkiye'deki İspir bölgesinden Türkmenlerse, Aşkabat yakınındaki İspir ismi de Purnâk Aşireti'ne mensup olan bu Türkmenler'in hatırasıdır.

Görüldüğü üzere İspir ismi, bir Oğuz boyunun asıl ismi değildir. Oğuzlar'ın Purnak Aşireti yaşadıkları ispir bölgesinin coğrafi adına nisbetle daha sonraki yıllarda İspirlü diye anılmalarından dolayıdır.

Osmanlı Devleti'nin bölgeye hakim olduğu yıllarda ismin İspihr / İsbihş şekline dönüştüğü görülür. Nitekim isim, Sa-Atabago (Atabek Yurdu) hâkimi “Büyük” lakaplı Mirzâ Çabuk'un Yavuz Sultan Selim'e gönderdiği arizada İsbihş şeklindedir²³. Fakat dönemin devlet adamı ve resmî devlet tarihçisi İbn Kemâl'in Tevârîh-i Âli Osmân adlı eserinde bugünkü gibi İspir şeklindedir²⁴.

İspir Tarihinin diğer önemli meselesi ise İspir isminin mahiyeti ile ilgilidir. İlk olarak İspir isminin muayyen bir topluluğa mı, yoksa sınırları belli bir bölgeye mi ait olduğu üzerinde duracağız. Yukarıda belirtildiği üzere İspir ismi ilk kez bir bölge

²⁰ Faruk Sümer, Safevî Devletinin Kuruluş ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü (Şah İsmail ile Halefleri ve Anadolu Türkleri), TTK, Ankara 1999, s. 107, 160, 183, 195, 200.

²¹ Nevzat Kösoğlu, Geçmiş Zaman Peşinde Yahut Vaizin Söyledikleri, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007, 36.

²² Oktay Efendizade, “Safevî Devletinin Kuruluşunda Azerî Türklerinin Rolüne Dair”, *XI. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 5-9 Eylül 1990, Bildiriler, TTK, Ankara 1994, s.818-819; Başar, “Safevîler”, s. 541.

²³ Kırzioğlu, Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi, s. 115-116.

²⁴ “Şâh İsmâ'il hurûc idüb taht-gâh-ı Âzerbâyçânı alıcak, hânümân-ı evlâd-ı Hasan hâna nâr-ı kahr ü bî-dâdı salıcak, leşker-i cerrârla Tarabuzandan çıkıp civârında olan kişver-i türkmânı zapt itdi (Trabzon Sancakbeyi Şehzâde Selim). Hisârlarınun ba'zın sulhla ve ba'zın harble alub, ol diyârı kendü mülküne rabt itdi. İspiri ve Kükezi (ki) ol kenârlarda ma'rûf ve hasânet ü menâ'atla mavsûf kal'alardur, aldı. İçlerine hisâr erleri koydı.”, İbn Kemâl, Kemâl Paşazâde Ahmed İbn Kemâl, Tevârîh-i Âli Osmân, VIII. Defter (Transkripsiyon), haz. Ahmet Uğur, TTK, Ankara 1997, s. 233.

ismi olarak bir topluluk için kullanılmıştır. Fakat tarihî süreç içerisinde bölgede yaşayan topluluk, ismini bölgeye vermiştir.

Söz konusu topluluğun ismi daha sonra bölgedeki akarsuya da isim olmuştur. Bu cümleden olarak İskit / Sakalar'ın bu bölgeye yerleşmelerinden çok sonra Gürcü kaynaklarında Çoruh Nehri için Sper Irmağı, Karadeniz için de Sper Denizi tabirleri kullanılmıştır²⁵.

İspir isminin bölge adı olarak kullanılmasından sonra aynı isim daha sonraları bölgeye gelen farklı etnik unsurlara da ad olmuştur. Yukarıda belirtildiği üzere Safevî Devleti'nin kuruluş ve gelişmesinde rol alan Purnak Aşireti'ne İspir bölgesinden Âzerbaycan'a gittiği için İspirlü adı verilmiştir.

Sonuç olarak İspir kelimesi ile ilgili bütün meseleleri kaynakların verdiği bilgiler dahilinde halledilmiş olduğu kanısındayız.

²⁵ Brosset, Gürcistan Tarihi, s. 16.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. KAYNAKLAR

İspir ve Çevresinin Ortaçağ Tarihi adlı çalışmamıza geçmeden önce, faydalandığımız kaynak ve araştırma eserler hakkında bilgi vermek ve çalışmamız için önemini belirtmek istiyoruz. Faydalandığımız kaynakları dört ana kısma ayırmak dileğindeyiz:

1.1. Antik Kaynaklar

Herodot Tarihi: Eserin yazarı Herodotos, M.Ö. 490 yılında Bordum (Halikarnassos)'da doğmuştur. Oradaki ileri gelen bir aileye mensuptur. Herodotos, çok iyi eğitim görmüştür. Hayatının çoğunu gezerek geçirmiştir. Gezdiği yerler hakkında verdiği bilgiler çok önemlidir. Herodotos, tarih ilminin babası olarak kabul edilir. Çünkü, Herodotos, gezip gördüğü yerlerde hem halktan o bölgedeki efsaneleri dinlemiş hem de resmî belgeleri incelemiştir.

Eserini bu elde ettiği bilgileri bir süzgeçten geçirerek kaleme almıştır. M.Ö. 425 yılı civarında Thurium şehrinde ölmüştür. Herodot Tarihi'nin bizim için önemi, M.Ö. V. asrın ortalarında Çoruh Vadisi hakkında verdiği bilgilerdir. Çünkü araştırma sahamız olan İspir ve yakın çevresindeki siyasî ve içtimâî yapıdan ilk bahseden müellif, Herodotos'tur¹.

Anabasis (Onbinlerin Dönüşü): Ksenophon, M.Ö. 430 yılında Atina'da doğmuştur. Ünlü filozof Sokrates'in öğrencisi olmuştur. M.Ö. 401 yılında İran Hükümdarı Artakserkses'in kardeşi genç Kyros, Ispartalı kuvvetler ve paralı askerlerin yardımıyla, İran tahtını ele geçirmek amacıyla harekete geçti. Ksenophon da Kyros'un düzenlediği bu sefere katıldı (M.Ö. 401-400).

Ksenophon, Anabasis'te, Yunanlı olmayan başka kavimlerin yani onların deyimiyle Barbarların'da katıldığı ve batı Anadolu'daki Sardes'ten başlayarak güney Mezopotamya'daki Kunaksa'ya kadar varan ve burada Kral Artakserkses'e karşı verilen meydan savaşında Kyros'un ölümü ile ama Yunanlılar'ın zaferiyle sonuçlanan, daha sonra Yunan ordusunun yani Onbinler'in, tek başına Anadolu'nun

¹ Herodotos, Herodot Tarihi, çev. Muntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2004.

içinden geçip kuzeydoğuya yürüyerek yeniden Karadeniz kıyılarından anayurtlarına dönerken geçirdikleri akıl almaz serüvenleri dile getirmiştir.

Atinalı Ksenophon'un M.Ö. 355 yılları civarında öldüğü sanılmaktadır. Atinalı Ksenophon'un Anabasis (Onbinlerin Dönüşü) adlı eserinin bizim için önemi, Onbinler'in dönüşü esnasında Erzurum civarındaki topluluklar ve coğrafi yapıdan bahsetmesi ve bhusus Çoruh Vadisi'nde yaşayan Skythenler (İskit-Sakalar) hakkında vermiş olduğu bilgiler dahilindedir².

Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika): Eser Amasyalı Strabon tarafından kaleme alınmıştır. Strabon'un 17 kitaptan oluşan Geographika'sı, batıda Atlas Okyanusu, doğuda İndus Irmağı'yla sınırlanan bütün Eski Çağ dünyasının coğrafyası üzerine bilgi verir. Anadolu ile ilgili olan kısmı XII.-XIII.-XIV. kitaplardır.

Strabon, eserinde sadece coğrafi bilgi değil, aynı zamanda tarihî bilgi de verir. O, eserde bahsettiği coğrafi bölgelerde yaşayan halklar hakkında da bilgi verir. Strabon'un bu bölgeler hakkında verdiği bilgileri almış olduğu kaynakların günümüze ulaşmamış olması onun eserinin değerini daha da arttırmaktadır.

Strabon M.Ö. 64 veya 63 yılında Amasya'da doğmuştur. Ailesi Pontos Krallığı hizmetinde önemli görevlerde bulunmuştur. Bundan dolayı Strabon iyi bir eğitim almıştır. O, Geographika adlı eserini M.S. 18 yılında kaleme almıştır.

Strabon M.S. 21 yılında Amasya'da ölmüştür. Eserin bizim için önemi M.Ö. I. asrın ilk çeyreğinde ve M.S. I. asrın ilk çeyreğinde Anadolu'nun kuzey doğusunda yaşayan halklar hakkında verdiği bilgilerdir. Bu kısım eserinin XII. Kitabında yer almaktadır³.

1.2. İslâm Kaynakları

Araştırmamızın önemli bir bölümü İslâm kaynaklarının verdiği bilgilere dayanmaktadır. Bu sebepten dolayı İslâm kaynaklarından daha fazla bahsetmemiz gerekiyor⁴.

² Ksenophon, Anabasis (Onbinlerin Dönüşü), çev. Tanju Gökçöl, Sosyal Yayınları, İstanbul 1984.

³ Strabon, Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika), Kitap: XII-XIII-XIV, çev. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2005.

⁴ Mehmed Şemseddin Günaltay, İslam Tarihinin Kaynakları -Tarih ve Müverrihler-, Endülüs Yayınları, İstanbul 1991; Ramazan Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı, İstanbul 1998; Fazlı Konuş, Selçuklular Bibliyografyası, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2006.

Kitab-ı Diyarbekriyye: Ebû Bekr el-Tihranî el-İsfahanî tarafından kaleme alınan eser Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu tarihini anlatan bir kaynaktır. Yazar İsfahan'daki yerleşim yerlerinden Tihran'da doğmuştur.

İlk önce Timurluların hizmetinde bulunmuştur, İsfahan'ın Kara-Koyunlular'ın eline geçmesi ile müellif de Kara-Koyunlu hizmetine girmiştir. 1469'dan sonra Ak-Koyunlu Devleti hizmetine geçmiş ve Uzun Hasan Bey'in en yakın adamları arasında yer almıştır.

Eserin bizim için önemi, XV. asırda Doğu Anadolu tarihine yön veren iki Türkmen taifesinin tarihi hakkında bilgi vermiş olmasıdır. Bahusus araştırma sahamızdaki içtimaî ve siyasî olaylar hakkında verdiği bilgiler son derece önemlidir. İspir bölgesindeki hâkimlerin isimleri ve bölgedeki Türkmen zümresi hakkında verdiği bilgiler sayesinde daha sonraki problemler kolaylıkla çözülmektedir⁵.

Tarih-i Cihangüşâ: Alâeddîn Ata Melîk bin Muhammed Cüveynî tarafından yazılan eser Türkiye tarihi için son derece önemlidir. Eser, Moğollar'ın Türkiye'ye hâkim oldukları dönem hakkında bilgi vermektedir.

Yazar aslen İranlıdır. Onun ecdâdı Abbasîler döneminde vezîrlük görevinde bulunmuşlardır. Alâeddîn Ata Melîk Cüveynî, zekası ile Moğolların İran vâlisi Argun'un dikkatini çekmiş ve onun dîvân kâtipliğini yapmıştır. Argun'un ölümünden sonra oğlu Hülagü'ya hizmet etmiştir. Yazar, önemli eseri Tarih-i Cihangüşâ'yı 1252'de Hülagü'nün Ön Asya hareketine başlamasından önce yazmaya başlamış ve 1259 yılında tamamlamıştır.

Eser üç cild halindedir. İlk cild, Cengiz Han'ın ortaya çıkışı ve fetihleri hakkında bilgi verir. İkinci cild Harezmsâhlar ve İsmâîlîler hakkında değerli bilgiler verirken, üçüncü cild de kâmilten Hülagü Han'ın İran ve Ön Asya harekâtına ayrılmıştır. Tüm Selçuklu tarihi için önemli olan eser, Türkiye Selçuklu Devleti'nin Moğol tâbiyetine girmesi ve Batınîlik hakkında birinci elden kaynaktır⁶.

⁵ Ebu Bekr-i Tihranî, Kitâb-i Diyârbakriyya, Akkoyunlular Tarihi, c. I-II, haz. Necati Lugal - Faruk Sümer, not. Faruk Sümer, TTK, Ankara 1993; Kitab-ı Diyarbekriyye, çev. Mürsel Öztürk, KB Yayınları, Ankara 2001, s. 35, 36, 54, 128, 159, 171.

⁶ Cüveynî, Alaeddin Ata Melik bin Muhammed Cüveynî, Tarih-i Cihangüşâ, c. I-III, çev. Mürsel Öztürk, KTB Yayınları, Ankara 1988.

Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri): Ahmed b. Yahyâ b. Cabir b. Davud el-Belâzurî tarafından kaleme alınan eser İslâm tarihçığının ilk eserlerindendir. El-Belâzurî H. III. (M. IX) asırda yaşamış, tarihçi, ensab âlimi, edîb ve şair, Farsça'dan Arapça'ya tercümeler yapmış meşhur bir âlimdir.

Eseri, İslâm fetihleri konusunda yazılmış ve günümüze ulaşabilmiş eserlerin en eskilerindendir. Aynı dönemde eser veren İslâm müellifleri tarafında methedilmiştir. El-Belâzurî'nin kendinden önceki dönemde yazılmış eserleri kullanmış olması ve bu eserlerin günümüze intikal etmemiş olması Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)'in kıymetini daha da arttırmaktadır.

Eserin bizim için önemi, Erzurum (Belâzurî ve diğer İslâm kaynaklarında Kâlîkalâ olarak geçer)'un Müslümanlar tarafından fethi ve daha sonraki dönemlerde Doğu Roma İmparatorluğu ile İslâm Devletleri (Emevîler-Abbâsîler) arasında el değiştirmesi konusunda verdiği orijinal bilgilerden dolayıdır. Müellif, Erzurum hakkında sık ve fazla bilgi vermesine rağmen İspir hakkında her hangi bir bilgi vermez⁷.

El Evâmirü'l-Alâ'îye Fi'l-Umûri'l-Alâ'îye (Selçuknâme): İbn Bîbî lakabıyla tanınan Nasireddîn Hüseyin b. Muhammed tarafından kaleme alınan eser, Türkiye Selçuklu Devleti'nin ikbâl dönemini ve Moğol tahakkümü dönemlerini ele almaktadır.

İbn Bîbî, 1231 yılında müneccim olan annesi ve dîvân kâtibi olan babasıyla Dimaşk'tan Konya'ya geldi. Müellif, 1231 yılında Konya'ya gelişinden öldüğü 1282 tarihine kadar Türkiye Selçuklu Devleti hizmetinde kaldı. Eserini kaleme alış üslubu dîvân kâtipliği yaptığını ortaya koyar.

İbn Bîbî'nin eserinin kıymetli olmasının birkaç sebebi vardır. Bunlardan biri, dîvân kâtibi olduğu için kitabında resmî devlet belgelerini kullanmış olmasıdır. Yazar yaşadığı dönem hakkında mufasal bilgi vermiştir. Daha önceki dönem hakkında verdiği bilgiler genel mahiyette ve özettir. Müellif, anlattığı olayları ya kendisi yaşamış ve şahit olmuş ya da yaşayan birinin ağzından duymuştur.

⁷ El-Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Cabir b. Davud el-Belâzurî, Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri), çev. Mustafa Fayda, KB Yayınları, Ankara 2002.

Eser Alâeddîn Ata Melîk Cüveynî'nin isteği üzerine, Farsça kaleme alınmıştır. Eserde Saltuklu Beyliği'nin ve Erzurum Selçuklu Emîrliği'nin Türkiye Selçuklu Devleti tarafından ortadan kaldırılması, Gürcüler ve Harezmşâhlar ile Selçuklu Devleti ilişkileri konularında verdiği bilgiler araştırma konumuz için son derece önemlidir⁸.

Siretü's-Sultan Celâleddin Mengü Berti: En-Nesevî el-Münşî lakabı ile meşhur olan Şihâbeddîn Muhammed b. Ahmed b. Ali b. Muhammed, XII. asrın ikinci yarısında Horasan'ın Nesa şehrinde dünyaya gelmiştir. Bundan dolayı Nesevî ismi ile tanınır.

Nesevî, İran'ın en büyük münşîlerinden ve Horasan'ın eski hânedânlarından birine mensuptur. Önce Nesa'da Melik Nasreddîn Hamza'nın yanında vezir olarak görev yaptı. Daha sonra bu şehrin İnanç Han'ın eline Geçmesi üzerine buradan ayrıldı ve Hindistan'dan Azerbaycan'a dönen Harezmşâh Celâleddîn Mengüberti'nin hizmetine girdi. Bundan sonra onun münşîsi olarak yanından hiç ayrılmadı.

Nesevî, yıllarca beraber olduğu efendisinin Âmid'de 1231 yılında katledilmesinden sonra onun hayatını yazmaya karar vermiştir. Bunu özellikle Harezmşâh Alâeddîn Muhammed ve oğlu Celâleddîn Mengüberti'nin tarihi hakkında İbnü'l-Esir'in verdiği bilgileri eksik bulduğu için yazmıştır. Türkiye Selçukluları'nın Harezmşâhlar ile olan münasebetleri bakımından Nesevî'nin eseri birinci derece kaynaktır. Bhusus bu dönemde Harezmşâh Celâleddîn'in münasebette bulunduğu siyasî ve askerî teşekküller hakkında bilgi verir.

Eser aynı zamanda Moğollar'ın batı Türkistan ve İran'daki hareketleri ve İsmailîler tarihi için de önemlidir. Eser, bizim için, XIII. asrın ilk yarısında Doğu Anadolu tarihi bakımından önem arz etmektedir. Zira, bu eser Türkiye Selçuklu Devleti ile Harezmşâhlar Devleti ilişkileri bakımından en yetkili kişinin kaleminden çıkmıştır.

⁸ İbn Bîbî, El-Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca'ferî Er-Rugadî, El Evamirü'l-Ala'îye Fi'l-Umuri'l-Ala'îye (Selçuknâme), çev. Mürsel Öztürk, KB Yayınları, Ankara 1996; İbn Bîbî, Selçuknâme, çev. Mükrimin Halil Yinanç, haz. Refet Yinanç - Ömer Özkan, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007; M. Herbert Duda, "İbn Bîbî'nin Selçuk Tarihi", çev. Fikret İşıltan, ŞM, c. II, İstanbul 1958, s. 1-10.

Harezmşâhlar'ın Erzurum ve civarına hâkim olmaları, bölgedeki siyasî ve askerî hareketler bakımından bizim için birince dereden kaynak mahiyetindedir⁹.

Târîh-i Meyyâfârikîn ve Âmid: İbnü'l-Ezrak Ahmed b. Yûsuf b. Ali İbnü'l-Ezrak el-Farikî tarafından kaleme alınan eser, Doğu Anadolu'nun Türkleşmesi açısından son derece önemlidir.

Yazar Artuklu tarihçisi olarak nitelendirilmektedir. İbnü'l-Ezrak 1117 yılında Meyyâfârikîn (Silvan)'de dünyaya gelmiştir. O, doğumundan ölümüne kadar Artukoğulları Devleti'nin hizmetinde bulunmuştur. Artuklular'ın ticarî işleri için birçok yeri gezip görme imkânı bulmuştur.

Eserinin bizim için önemi çok büyüktür. Çünkü eser, Doğu Anadolu'nun Türkleşmesi dönemini ele almaktadır. Bilhassa Saltuklular'ın siyasî faaliyetleri hakkında birinci elden kaynaktır. Eser Hz. Ömer'in döneminden 572 (1176) yılına kadar olan olayları içerir¹⁰.

İslâm Tarihi, El-Kâmil Fi't-Târih Tercümesi: İbnü'l-Esîr İzzeddîn Ali b. Muhammed tarafından kaleme alınan eser, İslâm tarihçiliğinin en önemli eserlerindendir.

İbnü'l-Esir, 1160 yılında Ceziret-i İbn Ömer (Cizre)'de doğmuştur. O, İslâm tarihinin en büyük tarihçilerinden biridir. Hem kendi dönemindeki hem de daha sonraki dönemlerdeki tarihçileri etkilemiştir.

Yazar bir çok konuda eser kaleme almıştır. Ama en önemli eseri olan El-Kâmil Fi't-Târih, onu tarihçiler arasında büyük üne kavuşturmuştur. 12 ciltten oluşan bu eser insanlığın yaratılışından 1231 yılına kadar olan olaylar hakkında bilgi verir. Müellif, çoğu günümüze kadar ulamamış kaynakları kullandığı için eserinin değeri daha da artmıştır.

Eserin bizim için önemi çok büyüktür. Zira, Türklerin Müslüman oluşu, Orta Asya'dan İran'a, Irak'a, Suriye'ye ve Anadolu'ya doğru gerçekleşen Türk göçleri hakkında değerli bilgiler verir. Büyük Selçuklu Devleti'nin Doğu Anadolu siyaseti,

⁹ Nesevî, Siret-i Sultan Celâleddin Mengü Berti (Celâlüttin Harezmşâh), çev. Necip Asım (Yazıksız), Maarif Vekâleti Yayınları, Devlet Matbaası, İstanbul 1934.

¹⁰ İbnü'l-Ezrak, Ahmed b. Yûsuf b. Ali İbnü'l-Erzak el-Farikî (510 H. / 1117-577? H. 1181), Meyyâfârikîn ve Âmid Târîhi (Artuklular Kısım), Araştırma, İnceleme ve Notlarla çev. Ahmet Savran, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 1992.

Saltuklular, Türkiye Selçuklu Devleti ve Erzurum Selçuklu Melikliği hakkında verdiği bilgiler araştırmamız için son derece ehemmiyet arz eder¹¹.

1.3. Hristiyan Kaynakları

Araştırmamızda faydalandığımız Hristiyan kaynak eserlerinden (kronik) bizim için en önemli olanları Ermeni kaynaklarıdır. Giriş kısmında da izah ettiğimiz üzere Ermeniler'in önceleri Bizans İmparatorluğu'na daha sonra da Türk Devletleri'ne tâbi olarak araştırma sahamızın da içinde bulunduğu Anadolu'nun doğu bölgelerinde yaşayışlarına devam etmişlerdir.

Daha ziyade Hristiyanlık dininde Ermeniler'in tâbi olduğu Gregoryen mezhebinin önemli din adamlarının Türkler'in Anadolu'yu istilâsı döneminde gördükleri veya işittikleri olayları yazmış olmaları araştırmamız için bu kaynakların değerini daha da arttırmaktadır¹².

Ermenilerin Tarihi: Horenli Moses tarafından kaleme alınan eser Doğu Anadolu tarihi, dolayısıyla da İspir tarihi için çok önemlidir. Yazarı M.S. IV. asrın sonarına doğru dünyaya geçmiştir.

Memleketi tam olarak belli olmasa da Muş civarında Haorn / Horni / Hornuk bölgesinden olduğu tahmin edildiğinden dolayı Horenli Moses olarak isimlendirilmektedir. Çağdaşı olduğu M.S. V. yüzyıl olayları hakkında en geniş bilgiyi Horenli Moses vermektedir.

Yazar Hristiyanlık dininin önemli kitaplarını Ermenice'ye tercüme etmek için yetiştirilmiştir. Ermeni tarihçilerinin ilk ismidir. M.Ö. I. yüzyıldan M.S. XI. yüzyıla değin İspir bölgesinde hüküm süren Bagratlı / Bagratunî hanedanının menşei hakkında verdiği bilgiler bizim için önem arz etmektedir¹³.

¹¹ İbnü'l-Esîr, İslâm Tarihi, El-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi, çev. Ahmed Ağırakça - Abdulkerim Özeydin, c. I-XII, Bahar Yayınları, İstanbul 1987.

¹² Türk-İslâm Tarihi ve Moğollar'ın Kafkasya ve Anadolu'daki mevcudiyeti ile ilgili Ermeni kaynakları hakkında mufassal bilgi için bkz. Hrand D. Andreasyan, "Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları", *TD*, c. I, Sa. 1-2, İstanbul 1949-1950, s. 95-118, 401-438; a. mlf, "XIV. ve XV. Yüzyıl Türk Tarihine Ait Ufak Kronolojiler ve Kolofonlar", *TED*, Sa: 3, İstanbul 1973, s. 83-148; A. G. Galstyan, Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar, XIII.-XIV. Yüzyıllara Ait Eserlerden Alıntılar, çev. İlyas Kamalov, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2005; Hasan Oktay, Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar, Selenge Yayınları, İstanbul 2007.

¹³ Moses Khorenats'i, History of the Armenians, İng. çev. Robbert W. Thomson, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, 1980; Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Belge Yayınları, İstanbul 1974, s. 10-16.

Cihan Tarihi (889-1269): Müverrih Vardan Patmiç Vardabet (Rahip) tarafından yazılan eser Türkiye Tarihi için son derece önemlidir. Doğum tarihi bilinmeyen yazarın 1272 yılı civarında öldüğü bilinmektedir. Errân bölgesinde doğup hayatının önemli bir kısmını burada geçirmiştir.

Dönemin İlhanlı Sultanı Hülagu ile görüşme yaparak devlet işlerinde ona tavsiyelerde bulunmuştur. Hacca gittiği esnada Kilikya Ermeni Kralı I. Hetum ve Katalikos I. Konstantin memleket meselelerinin hallinde görüşlerinden yararlanmak için onu, beş yıl alıkoymuşlardır.

Vardabet Vardan'ı üne kavuşturan eseri hiç şüphesiz ömrünün son döneminde kaleme aldığı eseri Cihan Tarihi'dir. Eser insan oğlunun yaratılışından 1269 yılına kadar olan devre hakkında bilgi verir. Eserin en dolgun kısımlarından biri Ermeniler'in yaşadığı bölgelerdeki Arap hâkimiyeti dönemidir.

Eserin bizim için en önemli bölümü ise 889-1269 yılları arasındaki 380 yıllık vukuat hakkında bilgi verilen kısımdır. Doğu Anadolu'daki Ermeni Krallıkları, Kilikya Ermeni Krallığı, Bizans Devleti ile Selçuklu Devletleri arasındaki ilişkiler, Gürcü Tarihi, Selçuklular'ın Anadolu'yu fethi, Türk Beylikleri'nin teşekkülü, Haçlı Seferleri, Türkiye Selçuklu Devleti'ni kurulması, Türkler'in Akdeniz'e kadar ilerlemeleri, Doğu Anadolu'da Harezmsâh mevcudiyeti, Moğollar'ın Anadolu'yu istilâsı ve Doğu Anadolu'ya hâkim olan unsurlara tâbi ermeni halkının yaşantısı hakkında bilgi verir. Ayrıca müellifin edebî, dinî ve siyasî konulardaki bilgeliği onun her daim el üstünde tutulmasını sağlamıştır¹⁴.

Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162): Urfalı Mateos tarafından kaleme alınan eser Anadolu'nun Türkleşmesi açısından çok önemlidir. Yazarının doğum tarihi muayyen değildir.

Eserini 1136 yılında sona erdirdiğine göre bu tarihte ölmüş olması kuvvetle muhtemeldir. Ondan sonra Papaz olan Grigor adında biri tarafından esere ek yapılmıştır. Bu ek kısmı 1136-1163 yılları arasındaki olayları kapsamaktadır.

¹⁴ Vardan Vartabet, "Türk Fütûhatı Tarihi (889-1269)", çev. Hrant D. Andreasyan, *TSD*, Sa. 1-2, İstanbul 1937, s. 153-255; M. Edward Dulaurier, "Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar (Vartan'ın Umumi Tarihinden Müstahreç)", çev. Mahmud Kemal Ayas, *TM*, c. V, İstanbul 1936, s. 27-48.

Vekayinâme'nin dördüncü kısmından sonrası Türk Tarihi için önemlidir. Çünkü bu kısımda Anadolu'ya ilk Selçuklu akınından bahseden ve daha sonraki sayfalarda Tuğrul Bey ve Alp Arslan'ın Anadolu seferleri, Melikşah dönemindeki olaylar, Haçlı Seferleri, Türkiye Selçuklu Devleti ve Doğu Anadolu Türk Beylikleri hakkında geniş bilgi verilir. Eserin en tafsîlâtlı kısımları çağdaşı olduğu Haçlı Seferleri ile ilgili bölümlerdir.

Eserine kendisinden sonra zeyl yapan Papaz Grigor'un eseri ise daha ziyade Suriye gölgesindeki Haçlı Devletleri ile bölgedeki Türk-İslâm Devletleri arasındaki mücadeleler hakkında bilgi verir. Eser Anadolu'nun Türkleşmesi konusunda emsalsiz bir baş vuru eseri olarak kabul edilmektedir¹⁵.

Mikhail Psellos Khronographia'sı: Müellif 1018 yılında İstanbul'da doğmuştur. Muhtemelen 1081 yılından sonra ölmüştür. Çok iyi eğitim görmüş olan yazar, Bizans Devleti kademelerinde görev almış ve sarayda inişli çıkışlı olmak üzere daima etkin rol oynamıştır.

İki kısımdan oluşan Khronographia adlı eserinin birinci kısmı II. Basileos'un 976 yılında doğu Roma İmparatoru olmasından başlayıp, 1059 yılında İsakios Komnenos'un tahttan feragat etmesine kadar vuku bulan olaylar hakkında bilgi verir. Yazar 1041 yılında İmparator V. Mikhail Dukas tarafından Bizans İmparatorluğu sekreterliğine getirilmesinden itibaren tabîi olarak anlatımdaki ayrıntılar artar.

Eserin ikinci kısmı ise; hocası olduğu İmparator X. Dukas'ın (1059-1078) tahta çıkışından saltanatının sonuna kadar gerçekleşen olaylar hakkında bilgi verir. Yazar Bizans sarayında görevli bulunduğu ve İmparator'un hocası olduğundan, olaylara ve belgelere yakınlığı dolayısıyla eserinin önemi büyüktür. Fakat Bizans İmparatorluğu'nun bir görevlisi olması hasebiyle olayları taraflı aktarmıştır. Zaten eseri bir hatîrât mahiyetindedir.

Eserde İmparator II. Basileous'un doğu politikası ve Malazgirt savaşı hakkında aktardığı bilgiler bizim için çok önem arz eder. Malazgirt savaşından sonra Bizans imparatorluğunun bir daha asla Doğu Anadolu bölgesini ele geçirememiş olmasından

¹⁵ Urfalı Mateos, Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), Türkçe'ye çev. Hrant D. Andreasyan, not. Edouard Dulaurier, çev. Mükrimin Halil Yinanç, TTK, Ankara 2000.

dolayı diğer Bizans kaynakları bölge hakkında fazla bilgi vermezler. Bu da Mikhail Psellos *Khronographia*'sının önemini artırır¹⁶.

Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat: Ruy Gonzales de Clavijo tarafından kaleme alınan eser, XV. yüzyıl başı Doğu Anadolu tarihi, dolayısıyla da bu dönem İspir tarihi için çok önem arz etmektedir. Zira İspir tarihi açısından bu bölgeden bahseden pek fazla seyyah bulunmamaktadır. Bölgenin Çin'den başlayıp Akdeniz limanlarında sona eren İpek Yolu'nun Erzurum hattının dolayısıyla kuzeyinde kalması doğu-batı doğrultusunda yolculuk yapan seyyahlar bu çevreyi görmemişler ve dolayısıyla da kaleme aldıkları seyahatnâmelerinde bölgeden bahsetmemişlerdir.

Ancak, Ortaçağ ve daha sonraki dönemlerde Erzurum'u görüp eserlerinde bu şehirden bahseden birçok seyyah mevcuttur. Clavijo, 1403 yılında İspanyol Kralı tarafında Timur'a elçi olarak gönderilmiştir. O, deniz yolu ile İstanbul'a, oradan Trabzon şehrine gelmiş ve bundan sonra Semerkant'ta Timur ile görüştüktan sonra tekrar Trabzon'a geri dönmüştür.

Clavijo, dönüş esnasında Eleşkirt'e geldiğinde Karakoyunlu Türkmenlerinin Erzurum ve yakın çevresinde karışıklıklara sebep olduğunu öğrenince Erzurum'a gitmekten vazgeçip Ani tarafına yöneldi. Ani'den Kars'a geçti. Daha sonra da Ardahan, Oltu, Tortum Viser (Viranşehir) (Viranşehir), İspir ve Arakuyel'den geçerek Trabzon şehrine ulaştı.

Seyyah'ın tesadüfi olarak İspir'den geçmesi ve İspir hâkimi hakkında bilgi vermiş olması araştırmamız için son derece önem arz etmektedir¹⁷.

¹⁶ Mikhail Psellos, *Khronographia*, çev. Işın Demirkent, TTK, Ankara 1992.

¹⁷ Ruy Gonzales de Clavijo, *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Kesit Yayınları, İstanbul 2007; *Embassy to Tamerlane*, ing. çev. Guy le Strange, London, 1928; Enver Konukçu, "Clavijo'nun Doğu Anadolu Yolculuğu", XI. Türk Tarih Kongresi, Ankara 5-9 Eylül 1990, Bildiriler, TTK, Ankara 1994, s. 796-803.

1.4. Araştırma Eserler

Araştırma sahamız olan İspir ve çevresinin çeşitli dönemlerdeki tarihî veya coğrafî durumu ile doğrudan ya da dolaylı olarak bugüne kadar çeşitli eserler yayınlanmıştır. Biz de ulaşamadığımız kaynaklardan bu eserler sayesinde haberdar olduk ve araştırmamızda faydalandık.

Araştırmamızın tarihî coğrafya bölümünde; Abdullah Köse, İspir ve Çevresinin Bölgesel Coğrafya Etüdü, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 1991; M. Tevfik Tarkan, Orta ve Aşağı Çoruh Havzası, Beşerî ve İktisadî Coğrafya Bakımından Bir Bölge Araştırması, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1973; Michael Pereira, East of Trebizond, Geoffrey Bles, London 1971; Anthony Bryer - David Winfield, The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos, c. I, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, 1985.

Tarih öncesi çağlarda İspir ve yakın çevresinin durumu hakkında: Veli Ünsal, Eski Çağda İspir ve Çevresi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2000; a. mlf, Çoruh Havzası Tarih ve Arkeoloji Yönüyle / Bayburt - İspir - Yusufeli, Trabzon 2006; Veli Sevin, Anadolu Arkeolojisi (Başlangıçtan Perslere Kadar), Der Yayınları, İstanbul 2003.

Araştırmamızın dördüncü bölümünde; daha ziyade M.Ö. VII. asırdan M.S. XI. asra kadar olan kısmında: Rene Grousset, Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi, çev. Sosi Dolanoğlu, Aras Yayıncılık, İstanbul 2005; Ernst Honigmann, Bizans Devletinin Doğu Sınırı (Grekçe, Arabça, Süryanice ve Ermenice Kaynaklara Göre 363'den 1071'e Kadar) çev. Fikret Işıltan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970; Marie Felicite Brosset, Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar), çev. Hrand D. Andreasyan, haz. Erdoğan Merçil, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.

İspir bölgesinin Müslüman Türkler tarafında fethi, bölgede Türk hâkimiyeti, Gürcüler'in bölge üzerindeki istilâ faaliyetleri, Kıpçak Türkleri'nin bölgeye yerleşmeleri ve Moğol istilasî dönemi için: M. Fahreddin Kırzioğlu, Milli Tarih ve Edebiyatımızda 27 Asırlık Türklük Bölgesi İspir, nşr. Ahmet Polat, Hürsöz Gazetesi Yayını, Erzurum 1970; a. mlf, Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar İlk - Kıpçaklar (M.Ö. VIII. - M.S. VI. yy.) ve Son - Kıpçaklar (1118-1195) ile Ortodoks-

Kıpçak Atabekler Hükümeti (1267-1578) (Ahıska / Çıldır Eyaleti Tarihi'nden), TTK, Ankara 1992; a. mlf, Kars Tarihi, c. I, (Taş Çağları'ndan Osmanlı İmparatorluğuna Değın ve Ekleme 1534-1921 Yılları Kronolojisi), Işıl Matbaası, İstanbul 1953; Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi Saltuklular, Mengüçükler, Sökmenliler, Dilmaç Oğulları ve Artukluların Siyasi Tarih ve Medeniyetleri, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1998; a. mlf, Selçuklular Tarihi ve Türk - İslâm Medeniyeti, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1999; a. mlf, Selçuklular Zamanında Türkiye Siyasi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1328), Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1999; Faruk Sümer, Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998; İbrahim Kafesoğlu, Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1953; Osman Gürbüz, Saltuklular, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2002; a. mlf, Anadolu Selçukluları Döneminde Erzurum (1202-1318), Aktif Yayınevi, Ankara 2004; Mehmet Bilgin, Doğu Karadeniz Tarih Kültür İnsan, Serander Yayınları, Trabzon 2000; Mustafa Yılmaz Çağlayan, Şu Bizim İspir, İspir Turizm Kültür ve Kalkındırma Derneği Neşri, İstanbul 1981; Savaş Eğilmez, Erzurum ve Çevresinin Ortaçağ Boyunca Tarihî Coğrafyası, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2004.

Araştırma sahamızda Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmenleri'nin hâkimiyeti ve bu dönemden sonra Safevî Devleti hâkimiyeti, Kıpçak Atabekleri hâkimiyeti ve son olarak bölgenin Osmanlı Devleti hâkimiyetine girmesi konusunda: John E. Woods, 300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular Aşiret, Konfederasyon, İmparatorluk, 15. Yüzyıl Türk - İran Siyaseti Üzerine Bir İnceleme, çev. Sibel Özbudun, Ek Yazılar: Metim Sözen - Necdet Sakaoğlu, Milliyet Yayınları, İstanbul 1993; M. Fahreddin Kırzioğlu, Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998; Faruk Sümer, Safevi Devletinin Kuruluş ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü (Şah İsmail ile Halefleri ve Anadolu Türkleri), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999; Dündar Aydın, Erzurum Beylerbeyiliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Gelişme Devri (1535-1566), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998; İsmet Miroğlu, XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı, Anadolu Yakası Bayburt Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları, İstanbul 1975; a.

mlf, Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990.

Son olarak tarihî meseleleri aydınlatmada önemi asla küçümsenmeyecek olan, tarihte İspir bölgesinde yaşayan halklar tarafından yapıp günümüze kadar gelebilen tarihî eserler konusunda; İbrahim Hakkı Konyalı, Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi, Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği Yayınları, Ercan Matbaası, İstanbul 1960; Ali Murat Aktemur - İshak Umut Kukaracı, Kültür Varlıkları İle İspir, İspir Kaymakamlığı Kültür Yayınları, Erzurum 2004 gibi çeşitli eserlerden faydalandık.

İKİNCİ BÖLÜM

2. İSPIR VE ÇEVRESİNİN TARİHİ COĞRAFYASI

2.1. Coğrafi Konumu

Araştırma sahamız olan İspir ve çevresinin coğrafi konumundan bahsetmeden önce, eski kara parçaları olarak adlandırılan Aysa, Avrupa ve Afrika'nın birbirleriyle bağlantısını sağlayan Anadolu'nun coğrafyasına göz atmak gerekmektedir.

Anadolu, Helenistik dönemden beri “Anatolia” denilen “Asia Minor (Küçük Asya)” topraklarıdır. Anadolu kuzey yarım kürede “eski dünya kütleleri” denen Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarının ortasına yakın matematiksel olarak 36°-42° kuzey paralelleri, 26°-45° doğu meridyenleri arasında bulunmaktadır. Bir yarım-ada şeklindeki Anadolu'nun üç tarafı denizlerle çevrili olup, toplam yüzölçümü 814.578 km²'dir. Bir dikdörtgeni andıran şeklinin genişliği 650 km²'yi geçer. Doğu-batı doğrultusundaki uzunluğu ise 1565 km'yi bulur. Anadolu toprakları, Birinci Türk Coğrafya Kongresi'nde (1943) alınan bir kararla bünyesi, yer şekilleri, iklimi, tabii bitki örtüsü ve beşerî özelliklerine göre yedi ayrı coğrafi bölgeye ve çeşitli bölümlere ayrılmıştır. Araştırma sahamızı oluşturan İspir ve yakın çevresi Karadeniz Bölgesi'nin Doğu Karadeniz bölümünde yer almasına rağmen idarî olarak Doğu Anadolu bölgesinde yer alan Erzurum ili sınırlarında yer almaktadır. Erzurum, Trans-Kafkasya ve İran üzerinden gelen tabii tarihî yolların birbiriyle kesiştiği ve Anadolu'nun batıya açılan kapısı niteliğindeki coğrafi alan üzerinde bulunmaktadır.

Bu alan, yeni Hitit Devleti çağında (M.Ö. 1410-1180), Hayaşa; M.Ö. XIII. yüzyılın başlarından itibaren de Daya(e)ni / Diau(e)hi olarak isimlendirilen krallıkların merkezî topraklarını oluşturmaktadır¹. Bu merkezin coğrafi konumu ve genel özelliklerine değinmeden önce yukarıda olduğu gibi, araştırma sahamızı ilgilendiren diğer bölgelerin coğrafi şartlarından da bahsetmek faydalı olacaktır. Araştırma sahamız Doğu Karadeniz Bölgesi şartlarını taşımasına rağmen, Doğu Anadolu Bölgesi ile olan benzer özelliklerinden dolayı bir geçiş bölgesi özelliğini gösterdiği için, Doğu Anadolu Bölgesi ve Karadeniz Bölgesi'nin Doğu Karadeniz Bölümü'nün coğrafi özelliklerine de kısaca göz atmanın faydalı olacağı kanaatindeyiz.

¹ Veli Ünsal, Çoruh Havzası Tarih ve Arkeoloji Yönüyle / Bayburt-İspir-Yusufeli, Trabzon 2006, s. 154-155.

Doğu Anadolu Bölgesi'nin genel coğrafi özelliklerine kısaca değinelim: kabaca kaidesi doğu sınırlarımıza dayanmış, iki tarafında kuzey ve güney dağlar ile çevrelenmiştir. Zirvesi İç Anadolu Bölgesi'ne doğru ilerleyen bir üçgen şeklinde belirir. Doğu Anadolu Bölgesi'nin kendine has özellikleri ile yurdumuzun diğer sahalarından ayıran tam manası ile bir coğrafi bölge meydana getirir. Bölgeyi en büyük kısmı düzlüklerle kaplı bir yüksek ülke olarak tanımlamak mümkündür. Doğu Anadolu Bölgesi denince her şeyden önce onun büyük yüksekliğini göz önüne getirmek gerekir. Bölge'nin diğer önemli bir karakteristik özelliği ise Alp sistemine bağlı silsilelerin Anadolu'nun bu bölgesinde çok sıkışık sıralar halinde meydana getirmiş olmasıdır².

Doğu Anadolu Bölgesi'nin iklimi şiddetli kondiental olarak isimlendirilir. Neticede kışlar çok şiddetli ve karlıdır. Yaz mevsimi ise çok kısa olmakla beraber yüksek platolarda bile oldukça sıcak geçer. Yıllık sıcaklık farkları da 60-70 °C yi bulmaktadır³.

Bölge'nin büyük bir kısmı tabii orman sahalarına sahiptir. Bitki örtüsü olarak genellikle şiddetli ve uzun kışlara ve fazla olmayan yağış miktarına dayanıklı iğne yapraklılar, güneyinde ise soğuğa hassas olan meşe ormanları hakimdir. Bu bitki örtüsü bölgenin batısında 2.400 m, doğusunda ise 2800 m yüksekte sona erer. Anadolu'nun diğer hiçbir bölgesinde ormanların bu kadar yükseğe çıktığı görülmez⁴.

Karadeniz Bölgesi'nin Doğu Karadeniz Bölümüne gelince; Anadolu'nun kuzey doğusunda, kuzeyini Karadeniz'e, güneyini ise Doğu Karadeniz Dağları'na dayanmış bir bölümdür.

Doğu Karadeniz Bölümü'nün belli başlı dağ sıraları ve jeomorfolojik özellikleri şöyledir; Karadeniz kıyılarına paralel olarak uzanan doğu Karadeniz Dağları, jeolojik ve morfolojik yönden iç kısımlarla Karadeniz Bölgesi'ni ayıran bir dağ kuşağıdır. Batıda Giresun Dağları ile başlayan bu dağ sistemi, doğuya doğru Kaçkar, Güngörmez, Gül ve Kaçkarlı Dağları ile devam eder. Hem Anadolu'nun hem de Karadeniz bölgesi'nin en yüksek kesimini oluşturan Doğu Karadeniz Dağları

² Besim Darkot, "Erzurum", İA, c. IV, s. 340-345; Hayati Doğanay - İbrahim Güner - Hakkı Yazıcı, "Coğrafya", 1998 Erzurum İl Yıllığı, s. 89-91.

³ Doğanay - Güner - Yazıcı, a.g.m, s. 92-95.

⁴ Doğanay - Güner - Yazıcı, a.g.m, s. 95-97.

üzerindeki yüksek tepeler 3.000 m'den fazladır. Bu dağ yamaçlarının kuzeyde Karadeniz'e, güneyde Çoruh Havzası'na bakan yamaçları son derece sarp ve diktir.

Doğu Karadeniz Bölümü, çok yüksek yağış miktarı, nispeten yüksek yaz sıcaklığı ve kışların ılık geçtiği bir iklime sahiptir.

Doğu Karadeniz Dağları kuzeyden sokulan hava kütlelerinin iç kesimlere kadar ilerlemesini önemli ölçüde engellerken, güneyde bulunan sıradağlarda güneydeki hava kütesinin Karadeniz'e doğru sokulmasını da büyük ölçüde önler. Bu bakımdan araştırma sahamızın kuzeyi ve güneyi arasında iklim farklılıkları görülür. Zira, kuzeyde Karadeniz sahiline ılıman iklim şartları hâkimken, güneydeki yüksek plato ve havzalarda şiddetli karasal iklim etkili olmaktadır. Ayrıca, Doğu Anadolu'yu işgal eden soğuk ve ağır havanın doğu Karadeniz Dağları'ndan Karadeniz'e ulaşması havanın sıkışarak ısınmasına yani fön olayına neden olmaktadır. Bu fönli zamanlarda Doğu Karadeniz kıyılarında kış aylarında bile bazı günlerde sıcaklık 20 °C üzerine çıkmaktadır. Bu nedenle Doğu Karadeniz sahilinin ılıman şartlar arz etmesi sahilden itibaren birdenbire yükselen Doğu Karadeniz Dağları'nın konumu ve mevcudiyeti ile ilgilidir.

Doğu Karadeniz Bölümü'nün bitki örtüsünün şekillenmesinde jeomorfolojik özelliklerin rolü çok büyüktür. Doğu Karadeniz Dağları'nın kuzeye yani Karadeniz'e bakan yamaçlarında 0-1.100 m arasında geniş yapraklı nemli ılıman orman, 100-1.600 m arasında yayvan iğne yapraklı karışık orman, 1600-2000 m arasında ise iğne yapraklı (Ladin) ormanlar yaygın bir şekilde görülmektedir. Ayrıca bu bölgede iklim şartlarının meydana gelmesi dağların uzanışı, bakı ve karasallık durumu önemli rol oynamaktadır.

Araştırma sahamızı oluşturan İspir ve çevresini ilgilendirdiği için Doğu Anadolu ve Karadeniz Bölgesi'nin Doğu Karadeniz Bölümü'nün coğrafi özelliklerine de kısaca değindik. Şimdi detaylı olarak İspir ve çevresinin genel coğrafi özelliklerinden bahsedeceğiz.

İspir ve çevresi konum itibarıyla iki havzadan oluşmaktadır. İspir bölgesinin güneyi, Yukarı Çoruh Havzası'nın küçük bir bölümünü oluşturan Çermeli (Çormairi, Çormayri, Çörmeli, Tchormairi) Çayı Hazası⁵ içerisinde yer alırken, kuzeyi, Orta

⁵ Bu konuda Ernst Honigmann şu bilgiyi vermektedir: “İmparator Basileos (II)'un Davit'e Bardas Skleros'a karşı yapmış olduğu silâhlı yardıma mukabele etmek üzere vermiş olduğu bölgeden Ç'ormairi ormanlık mıntıkasına tekabül etmektedir. Burası Haltoyariç ve Karin-Erzurum

Çoruh Havzası içerisinde bulunmaktadır⁶. Genel hatlar itibariyle bölgeyi kuzeyden Soğanlı-Kaçkar Dağları, güneyden ise Mescit Dağları sınırlandırmıştır. Yine kuzey-güney sınırını su bölümü çizgisi oluştururken, doğu-batı sınırlarının belirlenmesinde yönetim faktörleri göz önünde bulundurulmaktadır. Sınırları il il ayıracak olursak güneyde Erzurum (İlica, Tortum), kuzeyde Rize (İkizdere), batıda Bayburt (Merkez), doğuda ise Artvin (Yusufeli) bulunmaktadır. Böylece araştırma sahamızın kapsadığı alan takriben 3.000 km²'ye ulaşmıştır.

İspir'in yukarıda saydığımız il ve ilçe merkezlerine uzaklığına gelince: Erzurum'a 143 km, Rize'ye 105 km, Bayburt'a 89 km ve Artvin'e 75 km uzaklıktadır⁷.

İspir ve çevresinin kuzeyi ve güneyi coğrafi şartlar bakımından belirgin olarak ayrılmaktadır. Bu belirgin ayrıcı özellikler daha çok doğal çevre şartlarından ve bu şartların sosyo-ekonomik hayat üzerindeki doğrudan veya dolaylı etkilerinden kaynaklanmaktadır. Kuzey-güney yönünde ortaya çıkan bu belirgin farklılığa karşın doğu-batı yönünde bir devamlılık gözlenmektedir. Ancak bu yönde de fazla belirgin olmayan bir değişim ortaya çıkmaktadır. Örneğin, Çoruh Vadisi boyunca bağ ve bahçe tarımı sürdürülürken, kış şartlarının ve karasallığın şiddetinin arttığı Yusufeli'nden Bayburt'a doğru bağ ve bahçe alanları yetiştirilen türlerde farklılaşmaktadır. Bu değişim yukarıda sayılan nedenlerden başka yükseltiye de dayanmaktadır. Çoruh Vadisi yamaçları boyunca yükseltiyle birlikte, iklim, bitki örtüsü ve toprak özellikleri ile sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel yapıda farklılıklar ortaya çıkmaktadır⁸.

Bölgenin temel ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır. Ancak, başta tarım alanları olmak üzere geçim kaynaklarının sınırlı oluşu nedeniyle, bölge sürekli olarak göç vermekte ve nüfusu azalmaktadır. Buna bağlı olarak da yerleşmelerin nüfus oranı düşüktür⁹.

Kleisura'ları arasında olarak zikredilmektedir. Karinli Yakob'a göre Çoruh, Erzurum kuzeyindeki dağlara Çormari kantonunun ortasında nebean etmektedir. Ermenice ç'or = "kuru", mairi = "ağaç" (adoltz)", (bkz. Ernst Honigmann, Bizans Devletinin Doğu Sınırı (Grekçe, Arabca, Süryanice ve Ermenice Kaynaklara Göre 363'den 1071'e Kadar) çev. Fikret Işıltan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970, s. 224).

⁶ Abdullah Köse, İspir ve Çevresinin Bölgesel Coğrafya Etüdü, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 1991, s. 2.

⁷ Köse, a.g.t, s. 2.

⁸ Köse, a.g.t, s. 2-3.

⁹ Köse, a.g.t, s. 153.

Bir bütün olarak ele alındığında araştırma sahamız, Karadeniz Bölgesi'nin Doğu Karadeniz Bölümü ile Doğu Anadolu Bölgesi arasındaki geçiş kuşağında yer alır. Bu geçiş özellikleri iklim, bitki örtüsü, nüfusun sosyo-kültürel yapısı ve tarımsal faaliyetlerde açık olarak görülmektedir. Örneğin, Soğanlı-Kaçkar Dağları'nın kuzeye bakan yamaçlarındaki gür orman örtüsü, araştırma sahasında kesintili ve seyrelmiş olarak devam etmekte, Çermeli Çayı Havzası'ndan itibaren de güneye doğru step formasyonu şekline dönüşmektedir¹⁰. Erzurum Ovası'nda temel ekonomik faaliyeti hayvancılık ve sınırlı olarak sürdürülen tarla tarımı oluştururken, yıllık ortalama sıcaklığın 10 °C, yıllık ortalama yağışın 440 mm kadar olduğu Çoruh Vadisi'nin alçak kesimlerinde bağ ve bahçe tarımı ortaya çıkmaktadır. Bu durum Rize'de çay tarımına dönüşmektedir¹¹.

2.2. Jeomorfolojik Özellikleri ve Yeryüzü Şekilleri

İspir ve çevresi, Kuzey Doğu Anadolu orojenik kuşağı içerisinde yer almaktadır. Amasyalı Strabon, Doğu Anadolu ile Doğu Karadeniz arasındaki dağları Moskhi Dağları, Skydides Dağı ve Paryadros Dağları olarak isimlendirir¹². Bu orojenik kuşağı kuzeyinde, Doğu Karadeniz Dağları'nın oluşturduğu Doğu Pontid'ler ile güneyde Erzurum-Aras çöküntüsü sonuna kadar uzanan Anatolid'ler, araştırma sahasının iki temel tektonik ünitesini meydana getirirler¹³.

Bu alanın özelliği dağlık bir alan olmasıdır. Bu durum Ksenophon'da şöyle açıklanır. “*zira genel olarak Paryadros dağ silsileleri arasında iyi sulanmış ve ormanlık yerler olduğundan ve birçok yerleri derin dereler ve dik uçurumlarla temayüz ettiğinden büyük kaleler yapmağa çok elverişlidirler*”¹⁴.

Doğu Karadeniz kıyısından başlayan dağlık alanlar, araştırma sahasının hududundan itibaren yüksekliğini daha da arttırarak, Doğu Anadolu Bölgesi ayrı tutulursa, Anadolu'nun en yüksek dağlarla çevrili yüksek düzlüklerin yer aldığı bir

¹⁰ Köse, a.g.t, s. 28.

¹¹ Köse, a.g.t, s. 3.

¹² Amasyalı Strabon, Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika) Kitap: XII-XIII-XIV, çev. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2005, s. 28-29, 40-42.

¹³ Köse, a.g.e, s. 6.

¹⁴ Ksenophon, Anabasis (Onbinlerin Dönüşü), çev. Tanju Gökçöl, Sosyal Yayınları, İstanbul 1984, s. 148.

sahadır. Bilhassa kuzey-güney yönünde uzanan sıra dağlar Erzurum-Trabzon transit yolunun geçmesini sağlar¹⁵.

Volkanik kayalar, araştırma sahasının özellikle Çoruh Irmağı kuzeyindeki kesimlerinde oldukça geniş yer almaktadır. En geniş alanı 120 km, en dar alanı ise 50 km ve yüzölçümü 600 km² olan, İkizdere-Kaçkardağ Masifinin güney bölümü araştırma sahamızın güneybatı-kuzeydoğu yönünde uzanış göstermektedir. Yine İspir'den başlayıp kuzeydoğu yönünde Yeşilyurt Köyü doğusuna kadar devam eden ve Çoruh Irmağı Vadisi'ni takip eden düşey atımlı fay ile onun güneyinde hemen hemen aynı yönde uzanan diğer düşey atımlı fay arasında çöküntü havzası yer almaktadır¹⁶.

Araştırma sahamız İmar ve İskân Bakanlığı tarafından hazırlanmış Türkiye Deprem Bölgeleri Haritası'nda, güneydeki dar bir bölümü ikinci derecede, kuzeyi ise tamamen üçüncü derece deprem kuşağı içerisinde yer almaktadır. Buna göre, İspir ve çevresi tehlikeli deprem kuşağı dışında yer almaktadır¹⁷. Nitekim tarihi çağlar boyunca bölgede önemli ölçüde can ve mal kaybına yol açmış şiddetli deprem kayıtlarına rastlanmamaktadır. Ancak İspir, Tortum ve Pasinler'i içerisine alan bölgede 1766 yılında 7 şiddetinde bir deprem meydana gelmekle birlikte, hasar hakkında herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.

Yeryüzü şekillerine gelince; araştırma sahamız genel olarak güneybatı-kuzeybatı yönünde uzanan yüksek dağ sıraları ile bunların arasında yer alan Çoruh Vadisi'nden meydana gelmektedir. Yüksekliği 3500 m'yi aşan Doğu Karadeniz Dağları'nın su bölümü çizgisi bölgenin kuzeydeki sınırını oluşturmaktadır. Bu sıra dağların güneye bakan yamaçları Çoruh Havzası'nı derin vadilerle parçalanmış durumdadır. Buna karşılık Çoruh Irmağı güneyinde uzanan Mescit Dağları antiklinal eksenini takip etmekte sahanın güneydoğusundaki volkanik Mescit Dağı kütlesi bu kıvrımlı yapıyı kesintiye uğratmaktadır¹⁸. Çermeli Çayı ve kolları tarafından derin vadilerle parçalanan araştırma sahasının güney bölümü küçük bir havza özelliği göstermektedir.

¹⁵ Köse, a.g.t, s. 290-291.

¹⁶ Köse, a.g.t, s. 7-8 vd.

¹⁷ Köse, a.g.t, s. 8-9.

¹⁸ Köse, a.g.t, s. 12.

Doğu Karadeniz Dağları'nın bir bölümünü oluşturan ve Rize Dağları olarak da isimlendirilen Soğanlı-Kaçkar Dağ silsilesi bölgenin kuzeyinde yer almaktadır. Bu silsilede Soğanlı Dağları Bayburt'un kuzeyinden başlayıp doğu bölümü araştırma sahamızın kuzeybatısına kadar sokulmakta, genel olarak güneybatı-kuzeydoğu yönünde uzanan ve kuzeydoğuya gidildikçe yüksekliği artan Kaçkar Dağları ile devamlılık göstermektedir¹⁹. Yaklaşık 60 km'den fazla uzunluğa sahip bu dağ silsilesi güneybatıda Kırklar Dağı (3352 m) ile saha sınırları içerisine girmekte, kuzeydoğuya doğru Karaduman Dağı (3134 m), Kızıldağ (3279 m), Nevse Dağı (3114 m), At Dağı (3241 m), Çapanz Dağı (3350 m) ve Dilek Dağı (3556 m) ile devam ederek Kaçkar Dağı (3932 m)'nda en yüksek zirvesine ulaşır²⁰.

Pleistosen daimi kar sınırının Kaçkar ve Bulut silsilesinde 2700-2800 m, daha batıdaki Dilek Dağı'nda 2500 m civarında geçtiği tahmin edilen sahada, yaklaşık 1600 m'den itibaren glasiyal aşındırma şekillerine rastlanmaktadır²¹.

Soğanlı-Kaçkar Dağları üzerinde glasiyal aşındırma şekillerinden sirk ve sirk göllerine özellikle At Dağı ile Kaçkar Dağı arasında oldukça sık rastlanmaktadır. Yaklaşık 2900 m'den daha yüksek kesimlerde yer alan araştırma sahasındaki büyük sirk göllerini, güneybatıdan kuzeydoğuya doğru sırayla; Çapanz Dağları güney yamaçlarında Aksu Gölleri (3130-3010 m), Yedigöller (2900-3030 m), Çifttegöl (2890 m); Dilek Dağı güney yamaçlarında, Deligöl (3130 m), Mal Gölü (3100 m), Haklı Göl (3030 m), Kuşaklı Göl (3190 m), Yıldızlı Göl (2960 m) Çamlıkaya Gölü (2910 m), Kaçkar Dağı güney yamaçlarında Şorah Gölü (2900 m), Döner Göl (3030 m) Davalı Göl (3020 m) Deniz Göl (3370 m) ve Donma Göl (3230 m) oluşturmaktadır²².

¹⁹ Köse, a.g.t, s. 12.

²⁰ Köse, a.g.t, s. 13 vd.

²¹ Köse, a.g.t, s. 16.

²² Osmanlı Devletinin meşhur Şehhü'l-İslâm'ı, devlet adamı ve tarihçisi Kemâl Paşazâde Ahmed Türkçe olarak kaleme aldığı Tevârih-i Âl-i Osmân adlı eserinin VII. defterinde Şehzâde Yavuz Selim'in Gürcistân seferleri konusunda bölgedeki dağları ve vadileri şöyle anlatıyor; "Tarabuzan civarındaki diyâr-ı küffâra ki Gürcistân unvânî-yle iştihârı var içi, çengistân ve orman kenârı pür-seng u hâre kühsâr, rehğüzârı düşvâr ve tar. Tağlarınun tepesi sekizinci felekde misâkle hem-ser, derelerinün dibi zemîn-i hefte-mîn altında semeke makarr. Yollarınun en bolı beyâz-ı mîm ü sevâd-ı kalb-i le'imden teng, içi pür harseng, her sengi keffe-i mîzân-ı âsümânda perseng. Bir kenârı kühsâr-ı düşvâr üzerinde, kuş uçmaz kolan yürimez, küre-i zemherinün teneffîsünden dem olamazki üstün tuman bürimez, bir yanı adem zindânı gibi amîk u sahîk dere içine cinn ü peri girmez. Dibine rismân-ı şu'â-i başârî irmez, derunlugünden akl-i dūr-bîn haber vermez.

Grasiyal aşındırma şekillerinden biri olan Tekne Vadiler, araştırma sahasında 1600 m’lerden itibaren başlamakla birlikte 2000-2200 m yüksekliklere kadar aktif akarsu aşındırmasına bağlı olarak bozulmuşlar ve V Profili veren vadilere dönüşmüşlerdir. Tekne Vadilerin “U” şekilli enine profilleri 2000-2200 m’lerden sonra da yer yer bozulmuş olmasına karşılık, glasiyal şekillendirmenin izleri olarak ortaya çıkmaktadır²³.

Kuzey Anadolu iç sıradağlarından birini oluşturan Mescit Dağları Çoruh Irmağı’nın güneyinde yer alır.

Mescit Dağları genel olarak güneybatı-kuzeydoğu yönünde uzanış göstermektedir. Araştırma sahamızın içinde uzunluğu 70 km’yi aşan bu sıradağlar, kabaca antiklinal eksenini takip etmekle birlikte, sahanın güneydoğusundaki Mescit Dağı volkanik kütleyle birleşerek güneye doğru genişlemektedir.

Mescit Dağları, araştırma sahamızın güneybatısında Eşek Çukuru tepesi (2781 m)’nden başlayarak, kuzeydoğuya doğru Ayazöldüren Dağı (2693 m, Kurucayurt Dağı (2730 m) Pamuklu Dağ (2638 m), Orta Dağ (2480 m), Kavak Dağı (2547 m), Çipot Dağı (2827 m), Yassı Dağ-Dap Dağı (3186 m) Kale Tepesi (2983 m) Bulanık Tepe (2975 m) Sarı Dağ Tepesi (2867 m) ve Çatağın Başı Tepesi (2885 m) ile Deve Dağı (3202 m)’na kadar uzanmaktadır²⁴.

Araştırma sahamızdaki bir başka dağ sistemine gelince; Kuzey Anadolu iç sıradağları sistemi içerisinde yer alan ve Bozan Dağı olarak da adlandırılan Çermeli Çayı güneyindeki dağlık saha, Sirvan Dağı arasında yaklaşık 30 km’lik bir uzunluğa sahiptir. Güneybatıda Sirvan Dağı (2693 m) ile başlayan ve kuzeydoğuya doğru Porga Dağı (2469 m), Kırdag (2071 m), Bozan Dağı (2924 m) ve Çiğdem Dağı (2768 m) ile devam eden sıra dağlar, Ardıçlı Tepe (2670 m) ve Kurusirt Tepesi (2442 m) ile doğudaki Mescit Dağı volkanik kütleyle birleşmektedir²⁵.

Sonuç olarak İspir ve çevresinin günümüz morfolojisini kazanmasında tektonik olaylar ve akarsu aşındırması, başlıca şekillendirici faktörler olmuşlardır. Nitekim

Eger cinn ola ger perî ger beşer
Bakan kimsenün cânı korka düşer”

İbn Kemâl, Tevârih-i Âli Osmân, VIII. Defter, haz. Ahmet Uğur, TTK, Ankara 1997, s. 273; Köse, a.g.t, s. 17-18.

²³ Köse, a.g.t, s. 19-20.

²⁴ Köse, a.g.t, s. 21.

²⁵ Köse, a.g.t, s. 24-25.

tektonik hareketlerle yükselen saha, Çoruh Irmağı'nın derine aşındırması sonucu derin vadilerle parçalanmıştır.

Yükselti farkına bağlı olarak ortaya çıkan yüksek eğim değerleri, yamaçlar üzerinde erozyon ve heyelan gibi olaylarla aşınma ve taşınma süreçlerinin günümüzde de aktif olarak devam etmesine neden olduğu gibi çok farklı sonuçların da sebebidir²⁶.

2.3. İklim ve Bitki Örtüsü

Genel olarak Türkiye iklimatik yönden batı rüzgârları kuşağı dâhilinde yer alır. Kuzeyde uzanan Doğu Karadeniz Dağları kuzeyden gelen soğuk hava kütlelerinin iç kısımlara kadar sokulmasını geniş ölçüde frenlemektedirler. Bu yüzden buralarda karasal iklim etkili olmaktadır²⁷.

Ancak 1954 yılından itibaren önce yağış ve daha sonra sıcaklık, basınç, rüzgar yönü ve hızı gibi rasatları yapmaya başlayan İspir Meteoroloji İstasyonu ile Çamlıkaya ve Pazaryolu Yağış İstasyonları'nın verilerinden büyük ölçüde yararlanılmıştır.

Orta Çoruh Vadisi'nin kuzeyindeki Soğanlı-Kaçkar Dağları ile güneydeki Mescit Dağları, 3000 m'yi aşan yükseklikleri ile bir set görevi yapmakta, bu da hava durumlarının değişikliklere uğramasına sebep olmaktadır²⁸.

Mescit Dağları, kış mevsiminde termik şartlara bağlı olarak Doğu Anadolu üzerinde oluşan yüksek basınç alanının sahaya sokulmasını engellemekte ve Doğu Karadeniz'e doğru güney yönlü hava akımına neden olmaktadır. Yine mezkûr hava kütleleri Mescit Dağlarının kuzeye bakan yamaçlarında fön hareketinde ılık bir hava akımına neden olmaktadır. Doğu Karadeniz Dağları'nın kuzeye bakan yamaçlarında da güney yönlü fön rüzgarlarını meydana getiren yine bu hava kütesidir.

Doğu Karadeniz Dağları, deniz etkisinin araştırma sahasına sokulmasını engellemektedir. Buna karşılık Çoruh Vadisi'nin Karadeniz'e açılan kesimlerinde ılıman deniz ikliminin etkileri hissedilirken, Orta Çoruh Havzası'nda büyük ölçüde kaybolmaktadır. Sahanın güneyinde uzanan Mescit Dağları ise Doğu Anadolu'nun karasal ikliminin bölgeyi doğrudan etkilemesini engelleyen bir set görevi

²⁶ Köse, a.g.t, s. 29.

²⁷ Köse, a.g.t, s. 31-32.

²⁸ Köse, a.g.t, s. 32.

görmektedir. Ancak havzanın yüksek oluşu, iklimi etkileyen önemli bir faktördür. Nitekim vadi tabanına yakın kesimlerde nispeten ılıman olan iklim, yamaçlar boyunca yükseltinin artışına bağlı olarak sertleşmeye, 2000 m'den yüksek olan Yukarı Çoruh Havzası'nda ise şiddetli karasal şartlar göstermeye başlamaktadır²⁹.

İspir Meteoroloji İstasyonu'nun verilerine göre İspir'in yıllık sıcaklık ortalaması 10 °C dır. İspir'de Aralık-Ocak-Şubat ayları soğuk mevsim olarak belirirken, Temmuz-Ağustos ayları sıcak mevsimi oluşturmaktadır³⁰.

Akarsularla derin bir şekilde yarılmış olan Çoruh Vadisi bölgenin en az yağış alan yerdir. Bunun sebebi, nemli hava kütlelerinin yüksek yamaçlara çarparak yükselmesi frontal faaliyetlerin yamaçlarda alıkonulmasıyla ilgilidir.

Sonuç olarak, genellikle yağış etkinliğine dayanan formüller yardımıyla belirlenmeye çalışılan İspir ve yakın çevresinde hemen hemen bütün indis değerleri benzer sonucu vermekle birlikte farklı şekilde ifade edilmiştir. Sırrı Erinç'e göre; İspir ve yakın çevresinin bitki örtüsü park görünümlü olan ve kuru ormanların oluşturduğu yarı nemli iklim tipi içerisinde yer alırken, Köppen'in tasnifine göre; step ile nemli iklimler arasında, nemli iklime daha yakın özellikler gösteren iklim tipine girmektedir. De Martonne'un iklim tasnifine göre ise; araştırma sahası yarı kurak iklimle nemli iklim arasında bulunmaktadır³¹.

Araştırma sahamızın yer aldığı Çoruh Havzası iklim şartları, kuzeydeki Rize ile güneydeki Erzurum merkezlerinden önemli farklılıklarla ayrılmaktadır. Nitekim Doğu Karadeniz iklimini karakterize eden Rize'de, yağışların bütün yıl boyunca etkili olduğu kurak ve soğuk devrenin görülmediği, yaz ve kış mevsimi arasında sıcaklık amplitüdünün yüksek olmadığı ılıman iklim şartları görülürken Erzurum'da karlı, donlu, soğuk ve uzun kış mevsimi ile konveksiyonel yağışlarla yağış maksimumunun yaz başlarına rastladığı, dolayısıyla yaz kuraklığının etkisini nispeten yitirdiği, yağış minimumunun ise kış mevsimine rastladığı kontinental Doğu Anadolu iklimi etkili olmaktadır³².

Bu iki iklim bölgesi arasında kalan araştırma sahamız, her iki iklimin etkisinde kalmakla birlikte özellikle morfolojik özellikler, yükselti ve bakı gibi faktörlerden

²⁹ Köse, a.g.t, s. 31-33.

³⁰ Köse, a.g.t, s. 33.

³¹ Köse, a.g.t, s. 39-40.

³² Köse, a.g.t, s. 42-43.

kaynaklanan önemli farklılıklar göstermektedir. Nitekim İspir Meteoroloji İstasyonu verilerine göre karlı ve donlu gün sayısı Erzurum'a göre azalmakta, yağış maksimumu İlkbahara rastlamakla birlikte kış mevsimi de yağışlı geçmektedir. Yaz mevsiminde ise yaklaşık dört ayı kapsayan uzun kurak bir devre etkili olmaktadır. Bu özellikleriyle araştırma sahası nispeten Akdeniz iklimine benzeyen, karasal Doğu Anadolu iklim kuşağı ile nemli ılıman Karadeniz iklimi arasındaki bir geçiş bölgesi iklimi içerisinde bulunmaktadır³³.

Bitki örtüsünün kısa mesafelerde farklı özellikler gösterdiği araştırma sahamız, genel olarak Avrupa-Sibiryâ flora bölgesi içerisinde yer almaktadır³⁴.

Doğu Karadeniz Dağları'nın kuzeye bakan yamaçlarında etkili olan nemli ılıman iklim şartları kolşik floranın gelişmesini sağlamışken, kuzeyden ve Aşağı Çoruh Havzasından sokulan nemli hava kütlelerinin etkisinin oldukça azaldığı araştırma sahasında, değişen iklim şartları ile relief, yükselti, bakı ve toprak özellikleri gibi faktörlere bağlı olarak bir bitki örtüsü gelişmiştir³⁵.

Antropojen tahriplere rağmen araştırma sahasının özellikle kuzeydoğu kesiminde, farklı yükseklikler arasında zonlar halinde uzanan ve oldukça belirgin olan üç ayrı bitki formasyonu gözlenmektedir.

Antik kaynaklara ve arkeolojik araştırmalara göre, Erzurum yakınındaki Karaz, Pulur, Güzelova ve Sos Höyük kazılarında çam, ardıç, meşe gibi ağaç türlerine, çeşitli tahıl kalıntılarına rastlanmıştır. Yine Kalkolitik Çağdan itibaren orman ürünlerinin ölçüsüzce kullanılması ve bölgeye yönelik istilâlar sırasında acımasızca yapılan ağaç kesimi bu tür formasyonlara telafisi mümkün olmayan zararlar vermiştir. Bunun sonucu olarak da araştırma sahası orman bakımından zayıftır. Ormanların zayıflaması sonucu otlaklar geniş boyutlara ulaşmış bu da hayvancılığın eski çağlarda da gelişmesine neden olmuştur. Bölgede büyük ve küçükbaş hayvancılığın yapıldığını kanıtlayan tarihî ve arkeolojik belgeler de mevcuttur.

Buna bağlı olarak yaz kuraklığının etkili olduğu Çoruh Vadisi'nin alçak kesimlerin de, çalı ve kuru orman formasyonu, 1.500-2.400 m'lerde nemli ve yarı nemli sarıçam orman formasyonu yayılış alanı bulurken, 2.400 m'lerden sonra

³³ Köse, a.g.t, s. 43.

³⁴ Köse, a.g.t, s. 91-92.

³⁵ Köse, a.g.t, s. 92-93.

subalpin ve alpin çayır formasyonuna rastlanmaktadır³⁶. Bu üç formasyonun tahribi sonucu antropojen dağ stepleri formasyonu geliştirmiştir ki, bu formasyon araştırma sahasının batı ve güney kesimlerinde en geniş yayılış alanına ulaşmaktadır. Formasyonun özelliklerinden biri olan çalı ve kuru orman formasyonu Çoruh Vadisi'nin batısı ile kuzeydoğuda araştırma sahası sınırına kadar olan alçak kesimlerde kurakçıl karakterdeki çalı topraklara hakim formasyonu oluşturmaktadır. Bakı faktörüne bağlı olarak kuzeye bakan yamaçlarda 1.000 m, güneye bakan yamaçlarda ise 1.200 m yüksekliğe kadar yayılış alanı gösteren bu formasyon içerisinde bodur meşe ve ardıç türüne de rastlanmaktadır³⁷. Çoğunlukla karışık olarak bulunan, yer yer saf birlikler oluşturan meşe ve ardıç türleri yaklaşık 2000 m yüksekliğe kadar çıkmakta, sarıçam ormanlarının içerisinde sokulmaktadır.

Sarıçam orman formasyonu; araştırma sahamızın kuzeydoğu bölümünde oldukça geniş yer kaplayan sarıçam ormanları, yaklaşık 1.300-2.400 m yükseklikler arasında yayılış göstermektedir. Batıya doğru yayılış alanı daralan ve tamamen ortadan kalkan sarıçam ormanları İspir'in güneyinde ve batısındaki kesimlerde, özellikle Çoruh Vadisi'nin kuzeye bakan yamaçlarında dar saha küçük koruluklar şeklinde korunabilmiştir. Genel olarak güneybatı-kuzeydoğu yönünde uzanan Çoruh Vadisi'nin kuzeyinde yer alan Soğanlı-Kaçkar Dağları üzerinden aşan nemli hava kütlelerinin, yağışlara bağlı olarak geniş sarıçam ormanları gelişme imkânı bulmuştur³⁸. Yaz kuraklığının etkili olduğu İspir bölgesinin alçak kesimlerinde, yaklaşık 1.300-2.000 m yükseklikler arasında yarı kurak, yarı nemli sarıçam ormanları yayılış gösterirken 2.000 m'den sonra nemli sarıçam ormanları bulunmaktadır. Bazen de Kaçkar Dağı'nın güney yamaçlarında olduğu gibi ormanlar, yaklaşık 2.700 m yüksekliğe kadar çıkmaktadır. Sarıçam orman formasyonu içerisinde sarıçam-gökmar, sarıçam-ladin ve sarıçam-gökmar-ladin karışımı ormanlar yanında saf ladin ormanları da bulunmaktadır³⁹.

³⁶ Köse, a.g.t, s. 99-100.

³⁷ Köse, a.g.t, s. 100.

³⁸ Köse, a.g.t, s. 94.

³⁹ Köse, a.g.t, s. 94-95.

2.4. Toprak Özellikleri

Araştırma sahamızdaki toprakların oluşum süreç içerisinde eğim şartları hakim faktörü oluşmaktadır. Nitekim eğim değerlerinin oldukça yüksek olduğu araştırma sahamızda, fiziksel ve kimyasal aşınmaya uğrayan toprak profili yağış suları ile hızla yüzeysel akışa geçmiş dolayısıyla toprak örtüsünün hem taşınmasına hem de gelişmemesine sebep olmuştur⁴⁰.

Eğimin çok fazla olduğu kesimlerde toprak örtüsü çıplak kayalıklar şeklinde yüzeye çıkarken, anakayanın özelliklerinin kuvvetli olarak ön plana çıktığı Soğanlı-Kaçkar Dağları'nın 2500 m'den yüksek kesimlerinde litosolik topraklar oldukça geniş alan kaplamaktadır⁴¹.

2.5. Hidrografya Özellikleri (Yeraltı ve Yerüstü Suları)

Araştırma sahasının litolijik özellikler, toprak, iklim gibi faktörlerin etkisiyle su kaynakları, farklı dağılım şekilleri göstermektedir. Bölgede taban suyu oluşumuna imkan bulunmadığından sadece adi tabanlarının belirli kesimlerinde küçük birikinti konileri içindeki taban suyu akarsu yatakları civarında sınırlı kalmıştır. Yine yeraltı suları, toprak örtüsünün ince oluşu ve yaz yağışları nedeniyle güçsüzdür. Çoruh Nehri⁴² ve Çermeli Çayı'nın vadi tabanlarındaki sınırlı alanda yeraltı suları yayılma alanı bulmuştur⁴³.

⁴⁰ Köse, a.g.t, s. 85-86.

⁴¹ Köse, a.g.t, s. 87-88.

⁴² M. Fakreddin Kırzioğlu, Çoruh adı ve tarihî kökeni hakkında şu bilgileri kaydeder: “Çoruk / Çorukh, Erzurum ilinin kuzeyinden doğup, Batum altında Karadeniz’e karışan ırmak. “Çor’uk = Çor’lar” demek olup, Sakalar’ın büyük bir kolunun buraya gelen kısmından almıştır. Sakalar’ın “Gogar / Gugar” kolu, doğuda sağdan Kür’e karışan Kazak-Çayı’ndan, batıda Murgul ve Borçka’ya kadarki 9 sancağı içine alan bir Eyâlete yerleşmişti. Bu eyâletteki “Çor”lar’ın bir bölümü, idare merkezi “Orbet” (sonradan, üç-ok anlamında “Şamşolde”)in bulunduğu Sancağ’a yerleşmiş ve oraya “Çor / Şor-Deresi” adını verdirmiş; bir bölümü de, şimdiki Borçalı-Çayı’na soldan karışan ve Loru Kalesi’nden geçen çaya, “Çor’a-Ked” (=Çor-Çayı) denilmesine sebep olmuştur. Bu yüzden Loru’da oturan Bagratlı Melikleri (982-1185) ne, “Çor’a-Ked Kralları” da deniliyordu. Gogar / Gugar Eyâleti’ndeki “Çor”ların batı kolu da, “Çoruk” ırmağına adını vermiştir”, (“Selçuklu Fetihleri’nden (1064-1071) Önce Doğu-Anadolu Türk Boy ve Oymakları’ndan Kalma Dağ ve Su Adları”, *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 11-13 Eylül 1984, Kültür ve Turizm Bakanlığı , Millî Folklor Araştırma Dairesi Yayınları, Ankara 1984, s. 89); “Çoruk boylarında: 1- ÇOROK / ÇORUKH Kıpçak kolunun yerleştiği Dağıstan Derbendi’ne, 197 yıllarında başlayıp Ortaçağ boyunca, “Çor-Kapısı” dendiği biliniyor. Bizans kaynaklarında da geçen bu ad, son (Taras / Talas, Arakas / Elegez adlarındaki gibi r-l dönüşümünden) “Çol / Sul-Kapısı” biçiminde alınmıştır. İrmağın adı, Kıpçaklar’ın “Çor’lar” anlamındaki “Çoruk / Çorok” boyundan gelmektedir. Kırgız-eli’ndeki “Edigene Uruğu” oymaklarından birisi, hâlâ *Çoruk / Çuruk diye tanınmaktadır. 2- İSPİR (Herodot’ta “Saspeir”ler, Ksenophon’da “Hesperit” = Hesper’ler, Strabon’da “Hyspiratid” ve “Sypiritid”, ana Çoruk boyunda yerleşen Saka kolunun adıdır. Çok kalabalık ve hâkim olan bu

Araştırma sahamızdaki ana akarsu şebekesini Çoruh Nehri oluşturmaktadır. Bir bölümü Erzurum il sınırları içerisinde kalan Çoruh ırmağı hakkında antik kaynaklar ayrıntılı bilgi verirler. Ksenophon’a göre dört plethron genişliğindeki Çoruh Nehri (Harpasos), Hesperitler / Saspierler topraklarını suladıktan sonra Kulhi / Kolhis’i kat ederek Karadeniz’e ulaşmaktadır⁴⁴.

Roma İmparatorluğu’nun Cappadocia valisi İzmitli Arrianus’un verdiği bilgilere göre; “*hem akampsis hem de isis ırmağı ise, gemilerin yüzebileceği kadar derindir*”⁴⁵ “*akampsis = Çoruh ırmağı. Prokopios akampsis’in yukarı koluna boas demektedir*”⁴⁶.

Çoruh Irmağı’nın kaynağını aldığı Mescit Dağı’ndan Karadeniz’e kadar uzunluğu 376 km dir⁴⁷.

Araştırma sahamız içerisinde değişen yağış ve sıcaklık değerleri Çoruh Irmağı’nın akış rejiminde de değişiklik göstermektedir. Genel olarak karma rejim özelliği gösteren Çoruh Irmağı’nın debisindeki ilk düşüş, yağışların genellikle kar şeklinde düştüğü ve buna karşılık buharlaşmanın az olduğu kış mevsimine rastlamaktadır⁴⁸.

Aralık ayından itibaren düşmeye başlayan akım değeri, Ocak ayında en düşük değerine ulaşır. Bunun tersi olarak Mart ayından itibaren sıcaklık arttıkça kar örtüsünün erimeye başlaması ve bu arada artış gösteren yağışların da yağmur şeklinde

kabileye göre Eski-Gürcistan tarihi, Karadenize “Sper-Denizi”, Çoruk’a da “Sper-Irmağı” diyor. Antakyalı A. Marcellinus, 360 yıllarında “Saper”i, Kolkid’e komşu gösterir. Erzurum’un bu ilçe bölgesi ve kalesinin adaşları: adları Sibir / Sibirya’da yaşayan Saberler; Kıpçak kolundan Tuna-Bulgarları hükümdarının “Esperuk / Esperukh”; ve II. Yüzyıl Gogaren Bideaşkhi olup, adına para kestiren “Aspavruk”ta da görülmekte olup, anlamı, öteden beri “İspiri-Doğan” da dediğimiz, yırtıcı-avcı kuş demektir”. (Bkz. Kırzioğlu, “Selçuklular’dan Önce Armenia’ya / Yukarı-Eller’e Hâkim Olanlar (MÖ.IV Bin - MS. 1064)”, *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu*, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayını, İzmir 1983, s. 147)

⁴³ Köse, a.g.t, s. 69.); Michael Pereira, East of Trebizond, Geffrey Bles, London 1971, s. 74-77

⁴⁴ “Yunanlılar bu ülkeden çıkınca dört yüz ayak eninde olan Harpasos Irmağı’nın kıyısına vardılar. Sonra Skyten’ler ülkesine girip ovada dört konakta yirmi fersenk aşarak köylere vardılar ve üç gün kalarak erzak sağladılar” (bkz. Ksenophon, Anabasis (Onbinlerin Dönüşü), çev. Tanju Gökçöl, Sosyal Yayınları, İstanbul 1984, s. 139, 256).

⁴⁵ Lucius Flavius Arrianus Ksenophon, Arrianus’un Karadeniz Seyahati, çev. Murat Arslan, Odin Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 15, 59-60.

⁴⁶ Arrianus, a.g.e, s. 67. Ayrıca Akampsis hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Anthony Bryer - David Winfield, The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos, c. I, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, 1985.

⁴⁷ M. Tevfik Tarkan, Orta ve Aşağı Çoruh Havzası Beşeri ve İktisadi Coğrafya Bakımından Bir Bölge Araştırması, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Sevinç Matbaası, Ankara 1973, s. 40; Köse, a.g.t, s. 70.

⁴⁸ Köse, a.g.t, s. 71.

düşmesiyle ırmağın akım değeri Nisan ayında Ocak ayına göre üç kat birden yükselmektedir.

Çoruh ırmağı'nın genel akım özelliklerine ve rejim tipine karşılık, kollarını oluşturan çok sayıdaki akarsuyun akım ve rejimi, litolitik yapı, yağış ve sıcaklık, bitki örtüsü, eğim, yükselti ve su toplama havzasının genişliğine bağlı olarak çok farklı değişiklikler göstermektedir. Nitekim Çoruh Irmağı'nın iki önemli kolunu oluşturan Değirmen Deresi ve Çamlıkaya Dereleri'nin akımları sonbahar ve yaz mevsimlerinde oldukça düşmektedir⁴⁹.

Çoruh Irmağı'na kuzeyden ve güneyden çok sayıda akarsu katılmaktadır. Çoruh Irmağı'na kuzeyden katılan akarsular, Soğanlı-Kaçkar Dağları'nın yüksek kesimlerinde çoğunlukla kaynak ve kar suları ile beslenmektedir. Çoruh Irmağı'na güneyden karışan akarsular arasında büyük akarsular bulunmakla birlikte, çoğu kısa boylu ve debileri düşük akarsulardır.

Araştırma sahamızın önemli su kaynaklarından bir diğerini de göller oluşturmaktadır. Özellikle sirk sahaları içerisindeki küçük çukurlara yerleşen su birikintilerinden oluşan bu göller, Soğanlı-Kaçkar Dağları ile Mescit Dağı'nın yaklaşık 2800-2900 m'den daha yüksek kesimlerinde yer almaktadır. Sirk göllerinin sürekli su bulundurmalarına karşılık, küçük bir kısmı geçici göl şeklindedir. Araştırma sahamızın kuzeydoğusunda, Soğanlı-Kaçkar Dağları'nın yüksek kesimlerinde yoğun olarak görülen derinlikleri 5-10 m'yi aşmayan ve yüzölçümleri de oldukça küçük olan çok sayıdaki sirk gölü aynı zamanda bu dağlık sahanın güney yamaçları üzerindeki akarsuların kaynak bölümünü oluşturmaktadır⁵⁰.

2.6. Yollar

Tarihin çeşitli dönemlerinde askerî ve ticarî amaçla kullanılmış olan doğal yol sistemi jeomorfolojik yapının zorunlu kıldığı doğu-batı yönünde daha rahat yapılmaktadır. Ancak Kafkaslar ve kuzeybatı İran'dan gelen transit yolu Erzurum üzerinden İç Anadolu'ya bağlayan doğal zemin ile buna paralel biraz kuzeyde kalan Çoruh-Kelkit depresyonundaki daha az kullanılan yol kuzeybatı doğrultusundaki

⁴⁹ Köse, a.g.t, s. 73-74.

⁵⁰ Köse, a.g.t, s. 74-75.

hatlarla birbirine bağlanmıştır⁵¹. Özellikle Serçeme Boğazı-İspir-Tortum güzergâhı ve Narman-Oltu-Olur hattının, çevrelerinde bulunan Urartu çağındaki kale garnizonlarına çok eskiden beri kullanıma açık olduğu anlaşılmaktadır. Maden yataklarının kontrol altında bulundurabilmek ve kısa zamanda Karadeniz sahiline ulaşabilmek için bu yolların kullanılması kaçınılmazdır. Nitekim, Urartu kayıtlarında Diauehi geçit ülkeleri (KUR KA-ŞİE) olarak tanımlanmaktadır⁵².

Kuzeydoğu Anadolu'nun doğal yolları askerî ve ticarî amaçlarla çağlar boyunca kullanılmıştır. Karadeniz limanlarına ulaşabilmek için başka güzergâhların düşünülmesi, tarihî gelişmelere ve modern coğrafya araştırmalarına ters düşmektedir. Argista I.'in Diauehi seferi ile ilgili olarak geçit ülkeleri tanımına uymaktadır⁵³.

Araştırma sahamızdaki günümüz ulaşım sistemini, ana hatları ile yeryüzü şekilleri belirlemiştir. Yüksekliği yer yer 3500 m'nin üzerine çıktığı görülen dağ sıraları, bölgenin kuzey ve güney ilişkilerinin sınırlı kalmasına ve ulaşımın sadece belirli yönlerle sağlanmasına imkân vermektedir. İspir ve çevresinde ulaşım, sadece karayoluyla sağlanmaktadır⁵⁴.

Araştırma sahasını dış dünyaya bağlayan önemli yollardan biri 143 km uzunluğundaki İspir-Erzurum, bir diğeri ise yine bu yol ile bağlantılı olan ve 105 km uzunluğundaki İspir-Rize kara yoludur⁵⁵.

2.7. Madenler

Araştırma sahamız oldukça zengin sayılabilecek maden yataklarına sahiptir. Nitekim Türkiye'nin en zengin bakır kaynakları ile çinko-kurşun cevherlerinin bulunduğu Samsun ile Hopa-Artvin arasında uzanan ve Doğu Karadeniz Metolojenik Bölgesi olarak adlandırılan sahanın bir bölümü, Çoruh Irmağı kuzeyinde kalan bölümünde yer almaktadır. Araştırma sahamızda bakır yataklarına rastlanmaktadır. Örneğin, Ulutaş (Vank) Köyü'ndeki bakır yataklarının potansiyel rezervinin 200 milyon ton dolayında olduğu tahmin edilmektedir⁵⁶. Bunun yanında rezerv tespit

⁵¹ Köse, a.g.t, s. 289-290.

⁵² Ünsal, Çoruh Havzası, s. 154-159.

⁵³ Ünsal, Çoruh Havzası, s. 157-158.

⁵⁴ Köse, a.g.t, s. 291-292.

⁵⁵ Mehmet Tıraş, Bölgesel Coğrafya Açısından Bir Araştırma, Yusufeli ve Yakın Çevresinin Coğrafi Etüdü, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 1994, s. 183; Köse, a.g.e, s. 2.

⁵⁶ Köse, a.g.t, s. 286.

çalışmaları devam eden Yedigöl Köyü kuzeyindeki Dilek Dağı'ndaki bakır yataklarının yörede yapılan incelemelere göre büyük ihtimalle XX. yüzyılın başlarında işletilmekte olduğu öğrenilmiştir. Ayrıca bölgede yapı inşasında kullanılmak üzere ilkel usullerle işletilen çok sayıda taş ve kireç ocakları bulunmaktadır ki, elde edilen taş ve kireç tamamen bölge içerisinde kullanılmaktadır. Bölgenin bilinen diğer madenlerini firûze⁵⁷, demir ve kömür oluşturmaktadır⁵⁸.

Bilinen en önemli madenini linyit yatakları oluşturmaktadır. Bölgenin Çoruh Irmağı güneyinde kalan bölümünde sık olarak Lias ve Eosen kömürlerine rastlanmaktadır. Keza, Pazaryolu ile Elmalı Köyü arasındaki Kalender Tepe'nin Çoruh Vadisi'ne bakan kuzey yamaçlarında mostra veren kömür damarlarına rastlanmaktadır. Karahan Köyü çevresindeki linyit yatakları bölgenin işletilen en önemli maden yataklarını oluşturmaktadır⁵⁹.

Güneybatıda Zeyrek Köyü'nden Karahan Köyü'nün kuzeydoğusuna kadar uzunluğu 7 km'yi bulan bu biçimlenme şerit şeklinde uzanıp, genişliği 1,5-2 km kadardır. Karahan Köyü'nün kuzeydoğusunda Doğu Linyitleri İşletmesi'ne bağlı Karahan Linyit İşletmesi tarafından açılan ocaklarda gerçekleştirilen yıllık ortalama kömür üretimi 20-25 bin ton dolayındadır⁶⁰. Bu işletme günümüzde atıl durumdadır.

Maden Tetkik Araştırma Enstitüsü'nce bilinen Erzurum ili İspir ilçesi maden kaynakları arasında bakır madeni, merkeze bağlı Ulutaş (Vank) Köyü'nde 200 milyon ton rezervi bulunan bir maden yatağıdır. Rezervi büyük olmasına karşın tenör çok düşüktür. Bilinen bir başka bakır yatağı Pazaryolu (Norgâh) ilçesine bağlı Maden

⁵⁷ Firûze: Nişabur'da çıkan açık mâvi renkli ve değerli bir yüzük taşıdır. (kelime Farsça “pîrûze” den alınmıştır). (bkz. Ferit Devellioğlu, Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lugat, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2001, s. 269).

⁵⁸ “Bölgenin bilinen diğer madenleri, firûze, demir ve kömürdür. Zira, 1520 ve 1530 tarihli tahrir defterlerine göre; İspir livası sınırları dahilinde firûze madeninin çıkarılıp, işlendiği ve bu madende 22 Hristiyan aile ile 9'u bekâr 31 kişinin çalıştığı mevcuttur. Ancak, firûze madeninin bölgenin neresinde olduğu bilinmemektedir. Ayrıca, 1899-1900 tarihli Erzurum Salnâmesi'ne göre; Maden Köyü'nde demir cevheri, Karahan Köyü'nde kömür ve tebeşir yatakları işlenmekteydi”, (Köse, a.g.e, s. 286; İsmet Miroğlu, Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566), TTK, Ankara 1990, s. 20-21). “Eylül 1514'te İspir'e hâkim olan Osmanlılar, buradaki ünlü firuze (turkuvaz taşı) ocaklarında çalışan yerli Hristiyan işçi ve ustaları vergiden muaf tutarak çalıştırmışlar ve bütün Türkiye ile Osmanlı sarayına çok değerli olan güzelim Türk-mavisi firuze-pîrûze taşları İspir'den çıkarılarak yayılmıştır. Sonradan XVIII. yüzyıldaki Celâlîler, bu ocağı yağmalayıp bozarak mağarasını kapatmışlardır. (M. Fahreddin Kırzioğlu, Milli Tarih ve Edebiyatımızda 27 Asırlık Türklük Bölgesi İspir, nşr. Ahmet Polat, Hürsöz Gazetesi Yayını, Erzurum 1970, s. 27).

⁵⁹ Köse, a.g.t, s. 286.

⁶⁰ Köse, a.g.t, s. 286.

(Semerek) Köyü sınırlarındadır. Buradaki bakırın rezervi ve kalitesi hakkında herhangi bir bilgi yoktur. Büyük ihtimalle küçük bir yataktır.

Koç (Kânasur) Köyü'ndeki, Linyit madeni ise, 100 bin ton rezerve sahiptir. Bu kömürün iyi kalitesine rağmen damar kalınlıklarının inceliği ve horison istikrarının bulunmaması nedeniyle önemi azalmaktadır. Yine Kırık nahiyesine bağlı Karahan Köyü'nde 6 milyon ton rezerv ve iki ana damara sahip linyit yatağı vardır⁶¹.

Takriben 3000 km² yüzölçümüne sahip olan araştırma sahamız, Erzurum il sınırları içerisinde yer alır. Araştırma sahamızın topraklarının bir kısmı Doğu Anadolu, bir kısmı da Karadeniz bölgesinde yer almaktadır. İspir, doğuda Tortum, güneyde Ilıca ve Pazaryolu, batıda Erzincan, Bayburt ve Aşkale, kuzeyde Artvin ve Rize ile çevrilidir. İspir merkezi, Erzurum, Rize ve Artvin yollarının ayrıldığı Hasan Dağı'nın güney eteklerinde kurulmuştur.

Coğrafi şekiller bakımından oldukça engebeli bir yapıya sahip olan İspir, aynı zamanda, Erzurum'un en dağlık kesimini oluşturmaktadır. İlçenin genel yerleşim dağılımına bakıldığında, Kaçkar ve Mescit dağlarının birbirine bakan yamaçlarında, Çoruh vadisinin orta kesimini kapsamaktadır. İlçe merkezinin deniz seviyesinden yüksekliği 1.400 m olup Erzurum'un şehir merkezine uzaklığı 147 km'dir⁶².

İspir'in coğrafyasında şiddetli bir karasal iklim görülmektedir. Karasal iklimin sertliği ilçe içinde yükseltiye bağlı olarak değişiklik göstermektedir. İlçede hâkim bitki örtüsü bozkır olmakla beraber, Kaçkar dağlarına kadarki kısımlarda geniş çam ormanları yer almaktadır.

İlçe merkezinde yerleşim, dağınık yerleşim özelliğindedir. İspir'e bağlı Kırık ve Çamlıkaya (Hunut) adında iki bucak bulunmaktadır. Daha önce üçüncü bir bucağı olan Pazaryolu (Norgâh) ise 1989'da İspir'den ayrılarak yeni bir ilçe olmuştur. Araştırmamız her iki ilçeyi de kapsayacaktır. İspir ve Pazaryolu ilçelerinin toplam 138 köyü bulunmaktadır.

Halkın temel geçim kaynağı tarım ve hayvancılıktır. Tarım daha çok Çoruh vadisinde bulunan köylerde yapılmaktadır. Hayvancılıkta daha ziyade büyükbaş hayvan yetiştiriciliği revaçtadır. Küçükbaş hayvancılık son derece azdır. Küçükbaş hayvancılığın az olmasında, devletin orman alanlarına yasak getirmesinin etkisi

⁶¹ Köse, a.g.t, s. 286-287.

⁶² Köse, a.g.t, s. 2.

büyüktür. İlçede arıcılık da son derece gelişmiştir. Üretilen hayvansal ve tarımsal ürünlerin temel pazaryeri ise Rize'dir. Yine bu ürünlerin tanıtım ve pazarlamasında her yıl Eylül ayının son 10 gününde yapılan Panayırın (Deri) da önemi büyüktür.

İlçede bir deri fabrikası kurulmasına karşın, hiçbir zaman üretime geçememiştir. Bugün bu fabrika binası Atatürk Üniversitesi'ne devredilmiştir. Kırık bucağına bağlı Karahan Köyü'nde taş kömürü işletmeleri bulunmaktadır. İspir, taş kömürü açısından zengin rezervlere sahiptir. İspir Belediyesi ve İlçe Kaymakamlığının çalışmalarıyla mandıra ve tekstil atölyesi açılmıştır.

Turizm Bakanlığı ve İspir Kaymakamlığının çalışmalarıyla ilçede turistik tesisler yapılmıştır. Bu tesislerin yapılmasında Çoruh Nehri'nde rafting sporunun yapılabilmesinin etkisi büyüktür.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. İSPİR VE ÇEVRESİNİN TARİH ÖNCESİ ÇAĞLARI

3.1. Paleolitik Çağ

Araştırma sahamız olan İspir ve çevresinin tarih öncesi çağları hakkında günümüze kadar her hangi bir arkeolojik kazı yapılmamıştır. Bu sebepten dolayı konu hakkında yapılan araştırma eserleri bu bakımdan eksiktir. Fakat yapılan Eski Çağ Tarihi araştırmaları bize, bu bölgede arkeolojik kazı yapılabilecek bir ortamın olmadığını göstermiştir¹.

İnsanoğlunun Anadolu'daki en eski yerleşmeleri Paleolitik çağın başlarına kadar uzanmaktadır. İnsanlık tarihinin en uzun sürecini oluşturan Paleolitik dönem, taş teknolojisinin gelişimine bağlı olarak alt, orta ve üst olmak üzere üç ana bölüme ayrılır².

Paleolitik, Eski Taş Çağı ya da Anadolu'daki yaygın kullanımıyla Yontma Taş Çağı adı verilen bu dönemle ilgili araştırmalar XX. asrın ikinci yarısından itibaren yoğunluk kazanmıştır.

Paleolitik insan ve kültürlerinin varlığı, buzullar ve buzullar arası devirlere, yani pleistosen zamanına kadar takip edilebilmiştir.

Bu çağ insanı değişken iklim koşullarına uyum sağlamaya çalışarak, geniş coğrafi alanlara seyrek ve dağınık durumda yayılmışlardı. Yine bu çağ insanı dördüncü zamanın ilk kısmında çok soğuk iklim şartlarında yaşamıştır. Ayrıca bu zaman içerisinde köklü iklim değişimleri olmuş, bu değişimlerden hem dünya hem de taş devri kültürleri etkilenmiş ve bu kültürler çeşitli bölgelere yayılmıştır. Mezkûr değişimlerden etkilenen insanlar bulundukları yerlerden daha iyi yaşayabilecekleri bölgelere gitmişlerdir.

Bu çağ insanı mesken olarak doğal kaya mağaralarını, kaya altı sığınaklarını ve çok ilkel barınakları kullanmıştır. Üretim konusunda bilgileri olmadığı için geçimlerini toplayıcılık ve avcılıkla sağlıyorlar, günlük yaşantılarını ise doğada

¹ Çoruh Havzası'nın Eski Çağ Tarihi hakkında tafsilât için bkz. Veli Ünsal, Eski Çağda İspir ve Çevresi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2000; a. mlf, Çoruh Havzası Tarih ve Arkeoloji Yönüyle / Bayburt - İspir - Yusufeli, Trabzon 2006; Mehmet Özmenli, Eski Çağ'da Gümüşhane ve Bayburt, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1996; Mehmet Kürşad Sukût, Prehistorik Dönemden Romanın Sonuna Kadar Aydıntepe, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2007.

² Veli Sevin, Anadolu Arkeolojisi (Başlangıçtan Perslere Kadar), Der Yayınları, İstanbul 2003, s. 7; Ünsal, Çoruh Havzası, s. 52.

bulunan çakıl taşlarından aletler yaparak sürdürmeye çalışıyorlardı. Erkek, hayvan avlayarak, kadın ise küçük bitkileri toplayarak yaşıyorlardı. İnsanoğlu en eski çağlarda, yaşam kaynağı için vazgeçilmez olan suyun yanında beslenme ihtiyacını en ilkel olarak bulunduğu coğrafi alandaki bitkisel ürünlerden karşılamıştır.

Bu çağda insanoğlunun medeniyet yolundaki ilk becerisi, ateşin keşfedilmesidir. Bu büyük keşfin paleolitik çağın başlarında yapıldığı tahmin edilmektedir. Alet olarak ise, bu çağ insanı taştan tek ya da iki taraflı el baltası kullanıyordu. Bu devrin sonuna doğru, kemikten iğneler ve mızrak uçları da kullanmıştır³.

Bu çağa ait çeşitli teknik ve tipteki taş ile kemikten yapılan aletlerden daha önemli kalıntıları, Anadolu'nun çeşitli yerlerinde tespit edilmiş olan mağara ve kaya resimleridir. Bu resimler ilk insanın kültür seviyesini, yazılı belgeler kadar olmasa da, yeterli ölçüde anlaşılır biçimde ortaya koyar. Bu kültür mirası örneklerine Kars, Van, Hakkâri, Adıyaman ve Malatya civarındaki bazı yerleşmelerde rastlanmıştır⁴.

İnsanoğlunun ilk geçim kaynağını yani toplayıcılığı bitki kökleri, otlar ve meyveleri oluşturur. Toplayıcılıkta esas olan insanın günlük ihtiyaçlarıdır. Bunun için de insanoğlu bulduğu hazır besinlerle yetinmiş ve bunları kolayca bulabileceği ortamlara yönelmiştir. Bu cümleden toplayıcılık Paleolitik Çağ insanının karakteristik hayat tarzıdır⁵.

Yine bu çağ insanı için doğadaki yabanî hayvanlar büyük tehlike oluşturmaktaydı. Yabanî hayvanlar karşısında zor durumda kalan insanoğlu hayatını korumak için de bu çağın bir başka yaşam biçimi olan avcılığı keşfetti. Daha öncesinde bu yabanî hayvanlardan kaçan insanoğlu bundan sonra bir takım araç-gereç ve yöntemlerle avlanmaya başladı⁶. Yaşam biçimi olarak avcılık yalnız Paleolitik çağda değil, diğer bütün çağlarda da mevcudiyetini sürdürmüştür.

Bu çağ insanının bıraktığı maddî kültür belgeleri, yani onlardan günümüze kadar gelen aletler arasında genellikle çakmak taşlarının yontulmasıyla biçimlendirilmiş baltalar, kesici, delici ve kazıcı aletler bulunması, bu kültüre Paleolitik isminin vermesini daha iyi açıklar.

³ Sevin, a.e.e, s. 9-10; Ünsal, Çoruh Havzası, s. 53-54.

⁴ Sevin, a.e.g, s. 11; Ünsal, Çoruh Havzası, s. 53-56.

⁵ Sevin, a.g.e, s. 10-11; Ünsal, Çoruh Havzası, s. 54-55.

⁶ Ünsal, Çoruh Havzası, s. 55.

Yapılan araştırmalar sonucu Anadolu'nun Paleolitik çağının çok zengin olduğu ortaya konulmuş ve Anadolu'nun Paleolitik haritası çizilmiştir. Anadolu'nun Paleolitik çağı güney-doğu, güney, kısmen orta ve doğu Anadolu, az miktarda orta Karadeniz bölgelerinde yoğunlaşır⁷.

Anadolu'daki en eski yerleşme izleri alt Paleolitik çağdan kalmadır. Anadolu'da bu çağ özellikle, İstanbul'da Küçük Çekmece Gölü'nün kuzey kısmındaki Yarımburgaz Mağarası'nda, Antalya yakınındaki Karain Mağarası ile yine aynı yöredeki Beldibi, Belbaşı, Öküzini, Kumbacağı Mağaraları ile Antalya'da Kadini, Isparta'da Kapalıin ve Hatay-Samandağ'daki Mağaracık Mağaraları'nda yapılan araştırmalarda aydınlatılmıştır⁸.

Alt Paleolitik çağa ait yerleşmeler genellikle açık istasyonlarda, orta ve üst Paleolitik yerleşmeler ise sekile ve mağaralarda bulunmaktadır.

Uygun çevre şartları yanında, bu çağ insanının ihtiyaç duyduğu aletlerin ham maddesini içeren kuartz, obsidyen ve bazalt gibi taşların Anadolu'da bol miktarda bulunması bu çağda Anadolu'da yoğun iskâna imkân vermiştir.

Anadolu'da hemen hemen her merkezin etrafında insan yaşamını sağlayan su kaynakları, yabanî meyve bitki toplulukları ve obsidyen yatakları yer almaktadır. Bu da Anadolu'nun en eski çağlardan itibaren iskân görmesini en iyi şekilde ortaya koyar.

Coğrafi yapısı ile, doğal geçitler dışında çevresindeki bölgelere kapalı olan Doğu Anadolu ve Erzurum civarında gelişen Prehistorik kültürlerle ilgili çalışmalar henüz oluşum safhasındadır.

Orta Çoruh Havzası'nda yer alan araştırma sahamızın tarih öncesi çağlarına dair çalışmalar henüz oluşum safhasındadır. Çoruh Vadisi, tarih öncesi insanının yaşaması için gerekli tüm şartları taşımasına rağmen tarihî ve arkeolojik araştırmaların eksik ya da yetersizliğine bağılı olarak, havzanın bu bölgesinde tarih öncesi dönemlerden Paleolitik çağa ait yerleşme yoktur⁹.

⁷ Ünsal, Çoruh Havzası, s. 57-58

⁸ Sevin, a.g.e, s. 12

⁹ Ünsal, Çoruh Havzası, s. 56-57

3.2. Mezolitik Çağ

Yontma Taş Çağı'ndan sonra insanoğlu, Mezolitik yani Orta Taş Çağı ya da Ara Taş Çağı adı verilen dönemi yaşamıştır. Günümüzden 11-12.000 yıl kadar önce yeni iklim koşulları belirmeye başlamış dünya da bundan büyük ölçüde etkilenmiştir. Bu gelişmeler, günümüz çevre şartlarına çok benziyordu. Bundan dolayı bitki ve hayvan türleri de değişmeye başladı. İnsanoğlu ekolojik ortamdaki bu değişikliklere ayak uydurmak zorunda kaldı. Bu gelişmeler Epipaleolitik de denen, Paleolitik Çağ'dan Neolitik Çağ'a geçiş sürecini oluşturan Mezolitik çağa başlamaktaydı¹⁰.

Taş alet endüstrisi paleolitik çağın özelliklerini sürdürmekle birlikte daha çeşitli ve daha kullanışlı şekiller gösterir. Bu devirde evcil hayvan olarak köpek görülür. Bu çağdaki insanın en çarpıcı özelliği mikrolit denen, obsidyen, çakmak taşından yapılan küçük taş aletleri kullanmış olmasıdır. Bunun yanında kemik alet kullanımında artış görülür. Paleolitik çağın devamı gibi görülen bu çağda insanlar hâlâ mağaralarda yaşamaktaydı. Geçimini toplayıcılık ve avcılıkla devam ettirirken mikrolit aletli bir endüstriye geçilmiş, obsidyen ve çakmak taşı aletlerin ahşap bir sopaya sıra halinde yapılan oraklar dönemin buluşları arasındadır. Bu da bu çağda üretimin başlamış olduğuna delalettir¹¹.

Anadolu'daki bu çağ yerleşimlerinin çoğu, Toroslar'ın güneyi, Marmara Bölgesi ile Batı Karadeniz'de yoğunlaşmıştır. Ayrıca Kars'ta bulunan bir mikrolit aletten bahsedilmektedir. Bu alet, Kars'ta Mezolitik Çağ'ın yaşandığını göstermektedir.

Araştırma sahamız olan İspir ve yakın çevresi, Mezolitik çağ yerleşmelerine uygun olmasına rağmen, bölgede Mezolitik çağa ait her hangi kanıt bulunmamaktadır¹².

¹⁰ Ünsal, Çoruh Havzası, s. 61.

¹¹ Sevin, a.g.e, s. 16-17; Ünsal, Çoruh Havzası, s. 62.

¹² Ünsal, Çoruh Havzası, s. 57, 61-63.

3.3. Neolitik Çağ

Günümüzün içtimaî ve iktisadî düzeninin temelini oluşturan Neolitik yani Yeni Taş ya da Anadolu'daki yaygın kullanımı ile Cilalı Taş Devri, insanlığın kültürel gelişimindeki çok önemli bir dönemdir¹³.

Neolitik çağda ilk uygarlıklar kurulmuş, iktisadî ve içtimaî alanlarda insan yaşantısını köklü değişikliklere uğratacak yenilikler ortaya çıkmıştır. İlk defa Yakın Doğu'da ortaya çıkan bu kültür "Child Neolitik Devrim" olarak nitelendirilir. Ancak, bu tür bir gelişim birden bire olmaktan çok, peyderpey ve sürekli bir değişim sonucunda meydana gelmiştir. Paleolitik ve Mezolitik çağlarda yani çağlar boyunca tamamen asalak bir ekonomiye sahip olan Anadolu insanı, Neolitik Çağ ile beraber üretici ekonomiye ulaşmıştır¹⁴. Neolitik dönemin en önemli buluşları arasında tarımın keşfi ve domuz, koyun ve keçi gibi hayvanların ehlileştirilmesi gelir. Bundan dolayı insanoğlu ektiği ürünü beklemek için tarlaların civarına yerleşmeye mecbur olmuştur. Böylece tarım ile birlikte yerleşik hayatta doğmuş, kentsel yaşamın çekirdeği olan köyler meydana gelmiştir¹⁵.

Bu çağın bir başka ve en önemli keşfi keramik yapımıdır. Oldukça kaba bir hamurdan elle yapılmış olan Neolitik çağ keramikleri acemî pişirme yöntemleri nedeniyle çok defa dışı siyah, içi ise kırmızı bir renkte kalmaktaydı. İnsan yaşamını kolaylaştıran malzemelerin bulunması için arayışlar başlamış bundan da ticaret doğmuştur. Araç-gereç yapımında büyük gelişmeler sağlanmış, artık insanoğlu gıda biriktirmeye başlamıştır.

Ayrıca, bu çağda genel olarak, insanlar artık mağaralara sığamaz durumu geldiler, toprağa bağlanmaya başladılar ve güneşte kurutulan çamurun sağlamlığını öğrendiler. Konut yapmaya başladılar, böylelikle uygar yaşamın temelleri atıldı. Bununla beraber her çağda olduğu gibi Neolitik çağ kültür merkezi de zaman zaman yerel özellikler gösterir.

Sonuç olarak Anadolu'nun ilk sakinleri zekâ ve yetenekleri sayesinde Paleolitik ve Mezolitik Çağlar'ı binlerce sene yaşadıktan sonra, Neolitik Çağ'da keşfettikleri buluşlar sayesinde toplumsal bir hayat yaşamaya başladılar¹⁶.

¹³ Sevin, a.g.e, s. 18; Ünsal, Çoruh Havzası, s. 63.

¹⁴ Sevin, a.g.e, s. 21-24; Ünsal, Çoruh Havzası, s. 64-65.

¹⁵ Sevin, a.g.e, s. 20; Ünsal, Çoruh Havzası, s. 63-65.

¹⁶ Sevin, a.g.e, s. 112-114.

Gerek araştırma sahamız olan İspir ve çevresinde, gerekse Erzurum civarında bu çağa ait her hangi bir yerleşme ve kalıntıya rastlanılmamıştır. Daha önce belirttiğimiz gibi bölgede özellikle Mezolitik ve Neolitik Çağ kültürleri bu çevrede çok karanlıktır¹⁷. Ancak araştırmaların yoğunlaşması ile bölgede bu kültürlerin de aydınlatılacağını ümit etmekteyiz.

3.4. Kalkolitik Çağ (Bakır Taş Çağı)

Kalkolitik yani Bakır Taş Devri adı verilen bu safhaya “İleri Üretici Dönem” de denir. Bu çağın en belirgin özelliği insanoğlunun madeni keşfetmesi ile beraber taş aletlerin yerini bakırın almasıdır. Ancak, eski devrin Cilalı Taş baltaları, obsidyen aletleri, kemik ve pişmiş topraktan yapılan araç-gereçler de devam etmiştir¹⁸. Bu çağda uygarlık ve yaşam biçiminde Neolitik çağa nazaran değişiklikler olmamış ise de, tarım ilerlemiş, araç-gereçler daha gelişmiştir. Dokumacılığın da bu çağda başladığı sanılmaktadır. Çömlekler, çömlekçi çarkı henüz bilinmediğinden elde yapılmakta, bazı yerlerde ise bunların üzerine kalın bir astar çekildikten sonra geometrik süslemelerin yapıldığı görülmektedir.

Kalkolitik çağ insanlık tarihinde Taş çağı ile Tunç çağı arasında bir geçiş dönemi olmuştur. Bu dönem, kazılarda kalın tabakalar halinde bulunduğundan uzun süre devam ettiği anlaşılmaktadır.

Bakır taş devriyle madenin kullanılmaya başlaması insanlık için yeni imkânlar ve gelişmeler sağlamıştır. Herkesin ilgisini çeken bakırı elde etmek için karşılığında dokuma ve keramik gibi eşyalar yanında başka değerli eşyalar da değiştirme isteği ticareti doğurmuş, bu da karşılıklı haberleşmeyi geliştirmiştir.

Anadolu’nun büyük bir bölümünde yaşanan Kalkolitik çağ kültürleri değişik coğrafi koşullar, kültür gelenekleri ve etnik yapıdan kaynaklanan nedenlerle bölgesel farklılıklar gösterirler. Anadolu’nun Kalkolitik çağı genellikle M.Ö. 5500-3000 yılları arasına tarihlendirilir¹⁹.

¹⁷ Ünsal, Çoruh Havzası, s. 68-69.

¹⁸ Ünsal, Çoruh Havzası, s. 63-64.

¹⁹ Ünsal, Çoruh Havzası, s. 70.

Doğu Anadolu ve Erzurum Kalkolitik çağı halen çözümü beklenen sorularla doludur. Tilkitepe, Karaz, Pulur, Güzelova ve Sos Höyük kazıları ile özellikle Son Kalkolitik çağından itibaren, Erzurum'un yoğun bir iskân gördüğü kanıtlanmıştır²⁰.

Bölgesel farklılıklar gösterdiğini daha önce belirttiğimiz Anadolu Kalkolitiğinde, Erzurum ve çevresi büyük önem arz etmektedir. Son Kalkolitik ve Eski Tunç çağı boyunca (M.Ö. 3250-1750) devam eden, daha çok keramiği ile tanımlanabilen bir kültürün en eski elemanlarını bünyesinde bulundurmıştır.

Adı geçen keramik, tek renkli (monokrom) ve yiv-oluk (insize) tekniği ile yapılmış olup Trans-Kafkasya'dan Filistin'e, Malatya-Elazığ bölgesinden kuzeybatı İran'a kadar etkisini göstermiştir²¹.

²⁰ Ünsal, Çoruh Havzası, s. 68-69.

²¹ Ünsal, Çoruh Havzası, s. 70.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. URARTULAR'DAN SELÇUKLULAR'A İSPİR VE ÇEVRESİ

4.1. Urartular Döneminde İspir ve Çevresi

Doğu Anadolu Bölgesi coğrafi konumu itibariyle bir geçiş bölgesi durumundadır. Bu coğrafi konum nedeniyle bölge tarih boyunca çeşitli yönlerden gelen milletlerin ve devletlerin saldırısına uğramıştır. Arkeolojik kazılar neticesinde Erzurum ve çevresinin dip tarihinin M.Ö. 4000 yıllarından başlamaktadır¹.

Anadolu'nun bugün için bilinen en eski adı “ Hatti”dir. Hattiler, Anadolu'nun yerli bir halkı olarak M.Ö. 3000’li yıllardan beri Anadolu’yu krallıklarla yönetiyordu. M.Ö. 2000’lerden itibaren ise bu krallıklar Hititler’in ellerine geçmeye başlamıştır².

M.Ö. 2250-2000 yılları arasında Hint-Avrupaî kavimler, Avrupa’dan göç etmeye başladılar. Bu kavimler Anadolu’ya iki farklı koldan, Balkanlar ve Kafkasya üzerinden girmeye başladılar. Hint-Avrupaî kavimler uzun yıllar Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da yerleşik olarak kalmışlardır. Bu kavimlerden Hititler’in izleri M.Ö. 1800-1700 yıllarından itibaren Anadolu’da görülmeye başlamıştır³.

Erzurum’da 1944 yılında Karaz Höyüğü’nde yapılan kazılarda Subar-Hatti buluntularının yanında daha sonraki katlarda Hititler’e ait buluntulara rastlanmıştır⁴. Karaz Höyüğü’nde ele geçen buluntuların benzerlerine kuzeyde, Çoruh Vadisi ve Güney Kafkasya; güneyde, Irak ve Suriye’nin kuzeyi; doğuda, İran’ın orta kısmına kadar; batıda, Fırat Nehri Havzası’na kadar rastlanmıştır. Bu bölgede görülen kültüre de “Karaz Kültürü” denmiştir⁵.

M.Ö. 1700-1200 yılları arasında Anadolu’da yerel krallıklar dönemi görülmekteydi. Bu dönemde Doğu Anadolu’da yaşayan halkı Hurriiler oluşturuyordu. Bu krallıklar dağınık bir halde birbirleriyle mücadele içindeydiler. Bu durum, Asurların Anadolu’da bağımsız ticaret kolonileri (Karum) kurmalarına zemin hazırladı⁶.

Anadolu’nun siyasî bir birlikten yoksun olması onu istilâya açık bir duruma sokuyordu. Bu tehlikeli durumu ortadan kaldırmak amacıyla bazı krallıklar birleşerek

¹ Tahsin Aşiroğlu, “Erzurum İlinin Tarihçesi”, *Erzurum ve Çevresi 50. Yıl Armağanı*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1973, c. I, s. 65.

² Ekrem Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, Net Turistik Yayınları, Ankara 1995, s. 30, 38.

³ Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, s. 42.

⁴ Mükrimin Halil Yinanç, “Erzurum”, *İA*, c. V, s. 341.

⁵ Burcu Tung, *Karaz Kültürü*, Ankara 1998, s. 1-3.

⁶ Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, s. 45-46.

Hitit Krallığı'nı (M.Ö. 1660) kurdular. Hititler, Halep'e kadar uzanan akınları esnasında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yaşayan Hurriler ile ilişki kurdular. Hititlerin ilk krallıkları M.Ö. 1440'da bittiği esnada Hurriler, Mitanni adıyla anılan devletlerini Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da kurdular⁷.

Hurriler'de Hattiler gibi Anadolu'nun yerli kavimlerinden biriydi. Anayurtları Kuzey Mezopotamya'dır. Hurriler doğu ve batıya yayıldılar, Hititlere önce komşu oldular, daha sonra da onlara tâbi hale geldiler⁸.

Hititler'in eski krallıklarının yıkılmasının ardından M.Ö. 1440'ta Büyük Hitit Krallığı kuruldu. Bu krallık, M.Ö. 1380'lerde Erzurum çevresinden (Azzi Ülkesi) ve Doğu Anadolu'dan gelen kavimlerin saldırısına uğradı. Bu dönemde Erzurum ve çevresi Azzi Ülkesi olarak adlandırılıyordu. Bölgede oturan Hurriler, anlaşıldığı üzere Gümüşhane'ye kadar uzandılar. Hititler, bu bölgede bulunan Hayaşa Krallığı ile mücadelelerde bulundular. Hititler, bir müddet sonra Hurriler'in topraklarını tamamen ele geçirdiler⁹.

Hititler'in, Büyük Krallığı M.Ö. XII. yüzyılda Ege Göçleri olarak bilinen göç dalgası esnasında yıkıldı¹⁰. Bu dönemde Doğu Karadeniz Bölümünde Kaşga Krallığı bulunuyordu. Doğu Anadolu'da da yerleri kesin olarak bilinmeyen pek çok krallık bulunuyordu¹¹.

Doğu Anadolu'da Hitit Krallığının yıkılmasının ardından onların yerini Luviler doldurdular. Ermeniler de Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya bu dönemde yerleşmeye başlamışlardır¹².

M.Ö. 1000 yılının başlarında, Van Gölü, Muş, Hınıs ve Fırat-Dicle kaynaklarının başlangıcında yaşayan birçok Hurri boyu bulunuyordu. Bu Hurri boyları güneyden Asurlar'ın saldırısına karşı birleşerek Khaldi adıyla anılan devletlerini kurdular. Asurlar bu devlete Urartu adını veriyorlardı¹³.

Urartular, M.Ö. XIII. yüzyılda, Asur kolonilerinde ismine sıkça rastlanmasına rağmen M.Ö. IX.-VI. asırda siyasî bir güç olarak ortaya çıkıp, Van merkez olmak

⁷ Akurgal, Anadolu Uygarlıkları, s. 53-62.

⁸ Ekrem Akurgal, Anadolu Kültür Tarihi, Tübitak Yayınları, Ankara 1999, s.145, 173-174; Ünsal, Çoruh Havzası, s. 105-122; Suküt, a.g.t, s. 45-48.

⁹ Aşıroğlu, a.g.m, c. I, s. 65; Akurgal, Anadolu Kültür Tarihi, s. 80.

¹⁰ Ünsal, Çoruh Havzası, s. 99-103.

¹¹ Akurgal, Anadolu Kültür Tarihi, s. 105-112.

¹² Akurgal, Anadolu Kültür Tarihi, s. 113.

¹³ Hamit Zübeyir Koşay, Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi (Preshistor ve Protohistuari), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1984, s. 17.

üzere Doğu Anadolu'yu, Trans-Kafkasya'yı ve Doğu İran'ı hâkimiyetleri altına aldılar. Devrin en güçlü teşekkülü olan Asurlular Devleti'ni asırlarca uğraştırıp Kimmer, İskit-Saka ve Med akınları neticesinde yıkarak tarihe mal etmişlerdir¹⁴.

Urartular, M.Ö. 1000 yılları başlarında Van Gölü ve çevresinde büyük bir devlet kurdular. Bununla beraber Urartu (bazı kaynaklarda Uruatri) adına, ilk kez Asur Kralı I. Salmanasar (M.Ö. 1274-1245) zamanında rastlanmaktadır. I. Salmanasar'ın yazıtında Uruatri / Uruadri adıyla anılan ülkenin kapsamı konusunda güvenilir bilgi mevcut değildir.

M.Ö. 858 tarihi bu bölgede yaşayan dağınık beyliklerin bir lider yönetimi altında birleşerek bir krallık çatısı altında örgütlenmeye başladığı tarihtir. Bu yıl aynı zamanda Asur yazılı kaynaklarında ilk kez bir Urartu kralından söz edilen yıldır¹⁵.

Asur kralı III. Salmanasar (M.Ö. 858-824) birkaç defa Fırat kaynaklarından, Dicle kaynaklarına kadar uzanan Urartu ülkesini idare eden Kral Amura'ya karşı savaşmak zorunda kalmıştır. Kısa bir süre sonra Lutipri'nin oğlu I. Sarduri (M.Ö. 840-830) gerçek manada Urartu devletini kurduğu gibi, başkent Tuşpa'nın yani bugünkü Van Kalesi'nin de kurucusudur¹⁶. I. Sarduri'nin oğlu İşpuni (M.Ö. 830-820), Menua (M.Ö. 810-785), I. Argiştı (M.Ö. 785-760) ve II. Sarduri (M.Ö. 760-730) dönemlerinde Urartu devleti gücünün doruğuna ulaşmıştır¹⁷. Bu dönem içinde Urartular, Hititler ile birlikte Orta Doğunun en önemli merkezlerini ellerinde bulundurmuşlardır.

Urartu Devleti Babil kroniklerine göre, İskitler'in M.Ö. 609'da Urartu ülkesini ele geçirmeleri ile yıkılmışlarsa da, M.Ö. VII. Asrın sonlarına kadar siyasî ve millî varlıklarını korumuşlardır. Ancak, M.Ö. VI. ve V. asırda Önasya ve Anadolu tarihinde hiçbir rol oynayamamışlardır.

Urartular'ın konuştuğu dil Hurriler'in bir lehçesidir. Urartular Hurriler'in Doğu Anadolu'da ahfadı olarak kabul edilebilir¹⁸. M.Ö. 650'lerde Kimmerler'in göç dalgalarıyla zayıflamış ve Asur-Med ittifakı sonucunda Medler tarafından yıkılmışlardır.

¹⁴ Ünsal, Çoruh Havzası, s. 130-131.

¹⁵ Ünsal, Çoruh Havzası, s. 132-134.

¹⁶ Ünsal, Çoruh Havzası, s. 133.

¹⁷ Ünsal, Çoruh Havzası, s. 136-140.

¹⁸ Akurgal, Anadolu Kültür Tarihi, s. 247-248.

Urartular M.Ö. 900-600 yılları arasında Tuşpa (Van) merkezli olmak üzere, Kafkasya'da, Gökçeğöl'e; güneyde, Musul ve İskenderun'a; ve batıda, Erzincan ve Malatya'ya kadar uzanan güçlü bir devlet kurdular. Erzurum ve yakın çevrelerinde de Urartular'a ait birçok yerleşim yerleri bulunmaktadır. Urartular, Çoruh Vadisi'nde egemen olmuşlar da, ormanlar ve Çoruh Nehri'nden ötürü Karadeniz kıyısına, geçememişlerdir¹⁹. Araştırma sahamız olan İspir ve çevresinin ilk tarihî kalıntıları Urartular'a aittir. İlçe merkezindeki İspir Kalesi ve bu kaledeki gizli su kanalı Urartu mimarî özelliği taşımasından dolayı, İspir'in tarihini M.Ö. X. yüzyıla kadar götürebilmekteyiz.

4.2. Urartular'dan İskit-Sakalar'a Kadar İspir ve Çevresi

Kimmerler, M.Ö. 2000 yıllarında Karadeniz'in kuzeyinde Kafkasya'dan Tuna'ya kadar olan alanlarda yaşıyorlardı. M.Ö. VIII. Yüzyılda Hazar'ın doğusundan gelen Sakalar'ın göçüyle Kimmerler Sakalar'a itaat etmeyip Kafkasya üzerinden Anadolu'ya girmişlerdir. Kimmerler, M.Ö. 680'lerde Sakaların son göç dalgası başlayıncaya deyin kırk yıl kadar Kür-Aras-Çoruh (Çoruk) boylarına egemen olarak yaşamışlardır²⁰. Kimmerler, Anadolu'ya gelen Sakalar'ın göç dalgalarıyla Orta Anadolu'ya göç etmişlerse de Çoruh ve Kür boylarını savunanların Kimmerler olduğu anlaşılmıştır²¹.

Sakalar, adıyla anılan kavim, Yunanlılar; Skith, Hintliler; Sakya, Asurlar ve Babiller; Aşkuza / İşkuza, Persler ise; Saka adı ile anmışlardır²². Sakalar adıyla anılan İskitler'in İranlılığı ve Türklüğü hakkında çeşitli görüşler mevcuttur. Her halükârda Sakalar'ın içinde büyük Türk kitleleri bulunuyordu²³.

¹⁹ Koşay, a.g.e, s. 17-22..

²⁰ Kadriye Tansuğ, "Kimmerler'in Anadolu'ya Girişleri ve M.Ö. 7nci Yüzyılda Asur Devletinin Anadolu ile Münasebetleri", *DTCFD*, c. VII, Sa. 4, Ankara 1949, s. 535-550; M. Fahrettin Kırzioğlu, "Gence - Karabağ / Aran ve Şirvan'dan Oluşan Kuzey - Azerbaycan'da İslam Fethi Öncesi Türklüğü Tanıtan *Ablanlar Tarihi*: M.Ö. IV - M.S. X. Yüzyıllar Üzerine", Azerbaycan Dostluk Derneği Yayınları, Ankara 1994, s. 19; a. mlf, "Dede Korkut Oğuznameleri Coğrafyası ve Düşünceler", *I. Milli Türkoloji Kongresi* (6-9 Şubat 1978), Tebliğler, İstanbul 1980, s. 292.

²¹ Kırzioğlu, Albanlar, s. 19; Rene Grousset, Bozkır İmparatorluğu, s. 28; Mehmet Bilgin, "Doğu Karadeniz Bölgesinin Etnik Tarihi Üzerine", *Trabzon Tarihi Sempozyumu*, Bildiriler 6-8 Kasım 1998, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon 1999, s. 49.

²² Kırzioğlu, Albanlar, s. 20.

²³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Boris Nikolayeviç Grakov, İskitler, Çev: D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2006; İlhami Durmuş, İskitler (Sakalar), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1993; Ekrem Memiş, İskitlerin Tarihi, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2005; Akdes Nimet

Sakalar, Herodot Tarihi'nde aynen şöyle geçmektedir. “*Sakalar (Skytler / İskitler) Asyalıdırlar. Massegetler’le yaptıkları bir savaşı kaybettiler ve Aras ırmağını geçerek Kimmeler’in yanına göç ettiler*”²⁴.

Sakalar, M.Ö. VIII.-VII. Yüzyıllarda Orta Asya’dan Karadeniz’in kuzeyine göç ettiler. Karadeniz’in kuzeyinde ve Kafkaslarda Kimmerler ile mücadelede bulundular ve onları takip ederek Anadolu’ya girdiler. M.Ö. 660’lı yıllarda Sakalar, Urartu ülkesini tamamen işgal ettiler²⁵. Onlar, cihangir hükümdarları Bartura’nın oğlu Modova zamanında (M.Ö. 654-626) Mısır’a kadar uzanan bir kabile birliği kurarak Mısır’dan hediyeler almışlardır. Modova’nın Türkçe adının Alper Tunga, Farsçasının ise Afrâsyâb olduğu söylenir²⁶.

Anadolu’ya giren Sakalar, Kür, Aras, Çoruh ve Karasu boylarına yerleşmeye başladılar²⁷. Sakalar’ın bir boyu olan “Saspeirler”, Yukarı Fırat, Aras ve Çoruh boylarında yaşıyorlardı. Saspierler’in adı bugün Siper / Hesper şeklinde İspir’de yaşamaktadır²⁸.

M. Fahrettin Kırzioğlu’nun aktardığına göre, M.Ö. 401 yılında Hellenli artçı kumandan olan Atinalı Ksenophon, Murat, Aras ve Çoruh’u geçip Trabzon’a giderken verdiği bilgiye göre Bayburt ve İspir arasında Hesperitler (Herodot’ta

Kurat, IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Murat Kitabevi Yayınları, Ankara 1992, s. 17.

²⁴ Herodotos, s. 232-233.

²⁵ “Kimmerlerin ardından bölgeye gelen İskitler ise M.Ö. 665’ten itibaren Kür Nehri’nin sağ yakasını ele geçirmiş, Çoruh boylarına ve Sinop-Trabzon arasına yayılmışlardır.” (bkz. Mehmet Tezcan, “Pontos Krallığı (M.Ö. III. - M.S. IV. Yüzyıl)”, *Başlangıçtan Günümüze Pontos Sorunu*, Ed. Veysel Usta, Serander Yayınları, Trabzon 2007, s. 80; Şükrü Kaya Seferoğlu - Adnan Müderrisoğlu, *Türk Devletleri Tarihi (Etnolojik Bir Deneme)*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1986, s. 16; İbrahim Tellioğlu, “Doğu Karadeniz Bölgesinin Bugünkü Etnik Yapısına Tesir Eden Göçler”, *Karadeniz Araştırmaları Balkan, Kafkas, Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri Dergisi*, Sa. 5, Çorum 2003, s. 2; İlhami Durmuş, “Anadolu’da Kimmerler ve İskitler”, *Belleten*, c. LXI, Sa. 231, Ankara 1997, s. 281). Durmuş, İskitler’in Doğu Anadolu’yu M.Ö. 585 yılında istilâ ettiğini belirtmektedir (İskitler, s. 66).

²⁶ Kırzioğlu, Albanlar, s. 22; Koşay, a.g.e, s. 22.

²⁷ Aşiroğlu, a.g.m, s. 66.

²⁸ David Marshall Lang, Saspeirler’in Asurlu ya da Eski-Kafkasya kavimlerinden olduklarını ve İberya bölgesinde yaşadıklarını aktarır (Ancient Peoples and Places , The Georgians, Thames and Hudson, 1966, s. 75-76). Ayrıca bkz. M. Fahreddin Kırzioğlu, “Karadeniz’in Doğu Kıyıları, Gürcistan ve Eski Turabozan Vilâyeti’miz (Batum-Samsun Dahil) Bölgesinde M. Ö. VII. Yüzyıldan Osmânî Fethine Kadar Yerleşen Türkler ve Coğrafyada Yaşayan Hâtıraları”, *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, 1-3 Haziran 1988, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi - Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü Yayını, Samsun 1990, s. 87-89; Hamit Özdemir, Artvin Tarihi, Ajans - Ege Matbaacılık, Ankara 2001, s. 15.

Skytler) bulunuyordu²⁹. Bunların adları bugün İspir’de yaşamaktadır. Çoruh’un o dönemdeki adının “Harpasos” olduğu anlaşılmaktadır³⁰. Sakalar, Afrâsyâb’ın öldürülmesiyle beraber Anadolu’dan çekilmeye başladılarsa da uzun müddet Azerbaycan’da varlıklarını sürdürdüler³¹. F. Kırzıgolu, bu dönemde İspir bölgesinin, Taik / Tao bölgesi içinde yer aldığını bildir³².

İspir ve çevresinde Sakalar’dan sonra Medler’in ve Persler’in faaliyetlerini görüyoruz. Medler, Hint-Avrupaî kavimlerinden biridir. Persler ile akraba oldukları sanılan bu kavim başlangıçta Hazar Denizi’nin güneyine yerleşti. Medler, M.Ö. IX. yüzyıldan beri İran yaylasında aşiretler halinde yaşıyorlardı. Asur kaynaklarında Medler’in adları geçmektedir. M.Ö. VII. yüzyılda Asurlar’a isyan girişiminde bulunmuş ve Kyaksar’ın idaresinde birleşmişlerdir³³. İskit / Sakalar’ı mağlup edip Asurlar’a karşı da Babilliler’le birleşerek Ortadoğu’nun önemli kısmına hâkim oldular. Medler, Kızılırmak’a kadar topraklarını genişlettiyseler de kısa bir müddet sonra Persler tarafından yıkıldılar³⁴.

Persler de Medler gibi Hint-Avrupaî kavimlerinden biridir. Zağros Dağları’nda Medler’e tâbi olarak yaşıyorlardı. II. Kyros döneminde (M.Ö. 550) Medleri yıkarak tarih sahnesine çıktılar. Medler’in çöküşü ve Persler’in yükselişi ile birlikte Anadolu’da siyasî dengeler tamamen bozuldu. Anadolu bu karışıklık sırasında Pers hâkimiyetine girdi³⁵.

Persler İmparatorları II. Darius M.Ö. (521-485) zamanında Sakalar ile mücadelelerde bulundular. II. Darius, İmparatorluğu 20 Satraplığa ayırdı. Bu ayrımda Erzurum ve çevresi Paktyike ve Armenia Satraplığı (19. Satraplık) içersinde kalıyordu³⁶. Çoruh vadisinin içinde bulunan İspir ve çevresi ise 18. Satraplık olarak

²⁹ M. Fahreddin Kırzioğlu, Kars Tarihi, c. I, (Taç Çağları’ndan Osmanlı İmparatorluğuna Değın ve Ekleme 1534-1921 Yılları Kronolojisi), Işıl Matbaası, İstanbul 1953, s. 87.

³⁰ M. Fahreddin Kırzioğlu, Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar İlk - Kıpçaklar (M.Ö. VIII. - M.S. VI. yy.) ve Son - Kıpçaklar (1118-1195) ile Ortodoks-Kıpçak Atabekler Hükümeti (1267-1578) (Ahıska / Çıldır Eyaleti Tarihi’nden), TTK, Ankara 1992, s. 21; a. mlf, Albanlar, s. 22-26 .

³¹ Kırzioğlu, Kıpçaklar, s. 35; Mirza Bala Mehmedzade, “Kür”, *İA*, c. VI, s. 1081-1084.

³² Kırzioğlu, Kars Tarihi, s. 91.

³³ Arif Müfid Mansel, Eski Doğu ve Yunan Tarihinin Ana Hatları, İstanbul 1945, s. 188-189.

³⁴ Veli Sevin, “Anadolu’da Pers Egemenliği”, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, Görsel Yayınları, c. II, Ankara 1982, s. 310; Mansel, a.g.e, s. 189.

³⁵ Sevin, a.g.m, s. 310-311.

³⁶ Herodotos’un İmparatorluğu dolaştığı bu Kral (İmparator I. Artahşatra M.Ö. 394-425) zamanında Urartular memleketi 13. Satraplığı, Maitenler, Saspeirler, Alorodienler memleketleri de 18. Satraplığı oluşturuyordu. (Mehmed Şemseddin Günaltay, Yakın Şark, c. IV / II, (Romalılar

geçiyordu. Bu Satraplık bugünkü Doğu Anadolu Bölgesi'nin kuzeyinden Karadeniz'e doğru uzanıyordu³⁷.

Persler'in hâkimiyeti Anadolu'da devam ederken Makedonyalı İskender M.Ö. 331'de Erzurum ve dolaylarını sınırlarına katmıştır. M.Ö. 220 yılında da Selevkoslar buraya egemen oldular³⁸. Daha sonra bölgenin Satraplığına İranlı I. Artaxias'ı tayin etmişlerdir (M.Ö. 188-145). Bu dönemde Doğu Anadolu, dolayısıyla İspir ve çevresi de I. Artaxias'a bağlanmış oldu³⁹. Selevkoslar'ın Romalılar'a mağlubiyeti üzerine Artaksiyaslı Devleti bağımsızlığını ilan etti ve Parthlar'ın hâkimiyetine kadar devam etti⁴⁰.

Makedonyalılar'a karşı koyan ve Sakalar'ın soyundan olan Arşaklılar, M.Ö. 256'da ilk Arşaklı (Parthlar) hâkimiyetini Horasan'da kurdular⁴¹. Parthlar, M.Ö. 120 yılında Tiflis, Kars, ve Erzurum yörelerine egemen oldular. Onlar, M.Ö. I. yüzyılda Doğu Anadolu'ya giren Romalılar ile mücadelede bulunuyorlardı⁴². Parth İmparatoru I. Midrat, kardeşi Val-Arsak'ı Doğu Anadolu bölgesinin Kralı tayin etti. Bu dönemde İspir de bu Kral'a bağlıydı. II. Arsaklı Devleti'ni kuran Tiridat, Paybert (Bayburt) kalesinde oturan ve Sper (İspir) bölgesini malikâne edinmiş olan Bagaratlı (Bagaratunî) hanedanına mensup bulunuyordu⁴³. Araştırma sahamız İspir ve çevresi,

Zamanında Kapadokya, Part ve Artaksiad Krallıkları), TTK, Ankara 1987, s. 567-568; Kırzioğlu, Kars Tarihi, s. 104).

³⁷ Görüldüğü üzere Çoruh Vadisi'nde bulunan araştırma sahamız coğrafi şartlar nedeniyle tarihte her zaman Erzurum bölgesinden ayrı olarak değerlendirilmiştir. Fakat coğrafi şartlar her ne kadar benzerlik göstermese de yakınlık itibarıyla ve Erzurum'un doğu-batı doğrultusunda önemli bir merkez olması hasebiyle günümüzde olduğu gibi, tarihte çoğu zaman İspir ve çevresi Erzurum'a bağlı kalmıştır. Bu sebeple de tarihî araştırmalarda Erzurum merkezli yola çıkılmaktadır. (J.Gabriel Leroux, Yakın Doğu Uygarlıkları, Varlık Yayınları, Ankara 1966, s. 232; Kırzioğlu, Kars Tarihi, s. 109). Lang, Darius ve Xerxes (Kserkses)'in hükümdarlıkları döneminde Herodotos'un verdiği bilgilere dayanarak Sasperi (Saspeirler), Alarodians, Moskhi, Tibareni, Mossnoeci ve bunlara bağlı halkların Achamenid İmparatorluğu'na bağlı olduğunu ve bu halkların yaşadığı bölgelerin 18. ve 19. Satraplığı oluşturduğunu ifade etmektedir (Georgians, s. 74).

³⁸ Aşıroğlu, a.g.m, s. 66.

³⁹ Savaş Eğilmez, "Karin Bölgesi ve Thoedosiopolis'in Kuruluşu", *TAED*, Sa. 33, Erzurum 2007, s. 190.

⁴⁰ Mustafa Yılmaz Çağlayan, *Şu Bizim İspir*, İstanbul 1981, s. 13.

⁴¹ Kırzioğlu, *Albanlar*, s. 28.

⁴² Aşıroğlu, a.g.m, s. 69.

⁴³ Maria Felicete Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlarda 1212 Yılına Kadar)*, çev. Hırand D. Andreasyan, haz. Erdoğan Merçil, TTK, Ankara 2003, s. 138; Çağlayan, a.g.e, s. 29.

⁴⁴ Bagratunî (Bagratlı) hanedanının merkezi çoğu kaynakta Sper / İspir olarak geçmesine rağmen, Osman Turan, "Markuart (Osteurop. Streifzüge, s. 435) Bagratınilerin menşei'nde Sper (İspir) eyaleti dâhilinde bulunan Bayburt olduğunu söyler" diye bildirmesine, ("Bayburt", *İA*, c. II, s. 365) rağmen, Bagratlılar'ın menşei hakkında başka bir şey bildirmez. Fakat diğer birçok Ermeni kaynakları Bagratlılar'ın menşeinin İspir olduğunu bildirir. O, İspir'i Bagratlı hanedanının memleketi olarak niteler. Moses Khorenats'i (bundan sonra Horenli Moses), *History of the*

M.Ö. I. yüzyıldan M.S. 1080 yılına kadar Bagratunî sülâlesi tarafından idare edilmiştir.

Esat Uras, Bagratlı hânedânının menşei hakkında şunları yazar: “*Vagarşak zamanında Pakraduniler (aslen Yahudi) ondört yüzyıldan beri Ermenilere intisab etmişler ve itibar bulmuşlardı. Haykuzuniler ve Eşkânilere büyük hizmetler yapmışlardı. Vagarşak bunlara kırıllara taç giydirme hakkı verdi. Bütün Yahudiler gibi tok gözlü, hesaplı, uzağı görüş yeteneği olan Pakraduniler, büyük, çok büyük bir servet yapmışlar ve Ararat, Tayk illerinin yarısından fazlasını satın almışlardı. Duruperan’da, Yüksek Ermenistan’da, Gugark’ta da büyük mülkleri bulunuyordu. Sekizinci yüzyılda bu ailenin malları yanında Bayazid, Bagaran, Muş, Kulb, Kars, Shirakavan, Ani, Sper (İspir), Ahıska, Artvin, Ardahan şehirleri bulunuyordu. Halifeler zamanında bunlar Vostigan olarak Ermenistan’ı yönetmişlerdi.*”⁴⁴

İran coğrafyasında Milattan sonraki yıllarda Parthlar’a tâbi birçok küçük devlet bulunuyordu. Bunlara Arap müellifleri “Mülûkü’l-Tavaif” demişlerdir. Bunlardan biri olan Sasanîler M.S. 226’da İran’da Parthlar’ın hâkimiyetine son vererek tarih sahnesine çıktılar⁴⁵. Bu dönemde Bagratlılar, Arsaklılar’ın yıkılışından sonra

Armenians, ing. çev. Robbert W. Thomson, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, 1980, s. 179, 207, 306’da Bagratlı hanedanının ilk merkezinin İspir olduğunu bildirir. Bagratlı hanedanı ile ilgili diğer bir mesele ise hanedanın menşei ile ilgilidir. En eski Ermeni kaynaklarından biri olan Horenli Moses Bagratlı (Pakraduni) hanedanının menşei Yahudilere dayandırmaktadır. (s. 27-30). M. Fahreddin Kırzioğlu, Bagratlı hanedanının menşei Türkler’e dayandırmaktadır. (Kars Tarihi, s. 152-153, 186, 190, 225, 231, 236, 237, 257, 283, 292, 321) Bu cümleden olarak İskit / Sakalar’ın M.Ö. VII. asırda buraya gelmelerinden itibaren geçen 27 asırlık süreyi İspir bölgesindeki kesintisiz Türk hâkimiyeti olarak nitelendirir. (M. Fahreddin Kırzioğlu, Milli Tarih ve Edebiyatımızda 27 Asırlık Türklük Bölgesi İspir, Hürsöz Gazetesi Yayını, Erzurum 1970). Selçuklu dönemi Türk-Ermeni ilişkileri konusunda eser verenler ise Bagratlılar’ın menşei Ermeni olduğunu belirtirler. (Ali Sevim, Genel Çizgileriyle Selçuklu - Ermeni İlişkileri, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2002; s. 1-22, Mehmet Ersan, Selçuklular Zamanında Anadolu’da Ermeniler, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s. 12-13). Tüm bu görüşler mevcut olduğu halde Ani Bagratlı Krallığı hakkında Muammer Öztunç tarafından hazırlanmış olan araştırmada Bagratlı krallarının menşei meselesi bir netliğe kavuşturulamamıştır. (Muammer Öztunç, Ani Bagratlı Krallığı ve İlk Selçuklu Akınları (961-1064), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2000, s. 1-2 vd). Bagratlılar’ın aslı ilgili diğer bir görüş ise onların, gürcü asıllı olduklarıdır. (Fahrettin Çiloğlu, Dilden Dine, Edebiyattan Sanata, Gürcülerin Tarihi, Ant Yayınları, İstanbul 1993, s. 38).

⁴⁴ Şahnazaryan’dan (Ermeni Tarihi Hakkında Taslak, Paris, 1859, s. 32) naklen Esat Uras, ve sair sayfalarda Bagratlıların menşei Yahudiler’e dayandığını bildirir. (Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Belge Yayınları, İstanbul 1974, s. 78).

⁴⁵ V. F. Büchner, “Sâsânîler”, *İA*, c. X, s. 245.

Sâsânîler'in "Merzban " (Sınır Valisi) ve Bizanslıların "Küropalates" unvanlı Çoruh boyları valileri olarak eski il beyliklerini sürdürdüler⁴⁶.

Arsaklılar'ın bu dönemde Dağıstan ovalarından göç eden Bulgar Türkleri'nin Balkar boyu Çoruh Vadisi'ne yerleşti ve uzun dönem burada kaldılar. Hatta Bayburt'tan Yusufeli'ye kadar Çoruh ve Karadeniz arasındaki dağlara bu kavimden ötürü tarihî metinlerde "Barhar / Parkar / Balkar" dağı gibi isimler verilmiştir⁴⁷.

4.3. Sakalar'dan İslâm Fetihlerine Kadar İspir ve Çevresi

387 yılında Bizans İmparatoru II. Theodosius tarafından Erzurum şehri kuruldu⁴⁸. Bu dönemde Romalılar ile İranlılar arasında, daha sonra da İslâm birlikleri ile Bizans arasında bu şehre hâkim olma mücadeleleri başlatılmış oldu.

Sâsânîler Doğu Anadolu'da Romalılar ile mücadeleye devam ediyorlardı. Roma'nın M.S. 395'te ikiye bölünmesiyle doğuda olan kısmına "Doğu Roma" veya "Bizans" denildi. Sâsânîler ve Bizans arasında Anadolu'daki mücadele devam ediyordu. Sâsânîler, Fırat ve Dicle vadilerine kadar ilerliyorlardı. Bu mücadele döneminde sınırları belirleme imkânımız yoktur⁴⁹. Bizans Devleti M.S. 430'da İspir ve bütün Çoruh boylarını hâkimiyeti altına aldı⁵⁰.

M.S. 502 yılında İranlılar, Bizans İmparatorluğu'nun doğu sınırlarına saldırıp Erzurum ve çevresini ele geçirdiler. Şehri harap edip bölgedeki yerleşim yerlerini yağmalayıp halkını esir ettikten sonra İran'a çekildiler. Fakat Bizans

⁴⁶ Ahmet Toksoy, "Taik Bölgesinde Bizans-Bagratlı Mücadelesi", *Doç. Dr. Günay Çağlar Armağanı*, Erzurum 2004, s. 89; Çağlayan, a.g.e, s. 14. İspir ve çevresindeki Ermeni Bagratlı hâkimiyeti için bkz. Rene Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, çev. Sosi Dolanoğlu, Aras Yayıncılık, İstanbul 2005.

⁴⁷ M. Fahreddin Kırzioğlu, bu konuda şu tafsilatı verir: "Barkar / Barkal, Bayburt kuzeyinden Artvin batısına kadar Çoruk solundaki sıradağlar; en yüksek tepesi, Yusufeli'de "Barkhar-Suyu" kaygı olan 3937 m. "Kaçkar"dır. Trabzon'un doğu kesimi ile Rize ili'nin Karadeniz su ayrımı ile Çoruk boyu su ayrımını bölerler. Coğrafyacı ve haritacılarımız, ikibin yılı aşkın bir zamandan beri yaşayan bu sıradağlar'ın halk arasında yaşayan ve kaynaklarda geçen adını bilmediklerinden, ders kitapları ve haritalarımızda, batıgüneyden kuzeydoğuya doğru, şu yakıştırma veya uydurma adları yazıyorlar: "Trabzon-Dağları, Soğanlı-Dağları, Tatos-Dağları, Rize-Dağları" gibi." ("Selçuklu Fetihleri'nden (1064-1071) Önce Doğu-Anadolu Türk Boy ve Oymakları'ndan Kalma Dağ ve Su Adları", *Türk Yer Adları Sempozyumu*, Bildirileri, Ankara 11-13 Eylül 1984, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Millî Folklor Araştırma Dairesi Yayınları, Ankara 1984, s. 79-82; Çağlayan, a.g.e, s. 14).

⁴⁸ Erol Kürkçüoğlu, *Ortaçağ'da Erzurum (V-XV. Yüzyıllar)*, Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum 2007, s. 38-43; Eğilmez, *Thoedosiopolis'in Kuruluşu*, s. 191-192.

⁴⁹ Büchner, a.g.m, s. 244-245.

⁵⁰ Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 193; Çağlayan, a.g.e, s. 14.

İmparatorluğu'nun Malatya Dükü Eugenius bölgede Sâsânîler ile savaşarak Erzurum bölgesini geri almayı başardı. Çağdaş Süryanî müellifi Mar-Yeşua, Vakayi'nâme adlı eserinde bu olayları ayrıntılı bir şekilde şöyle açıklar: *“Ateşin görüldüğü o günde (M.S. 22 Ağustos 502 de) İran hükümdarı Peroz'un oğlu Kavâd, bütün İran ordusunu topluyarak kuzeye doğru taarruza geçti. Yanında bulunan Hunlar'ın kuvveti ile Roma topraklarına girdi ve Armenya Teodosiûpolis'in karşısında konakladı ve birkaç gün içinde orayı ele geçirdi. Çünkü oranın vâlisi Konstantin Bizanslılara karşı isyan etmiş ve İmparatora olan bir takım husumetinden dolayı şehri Kavâd'a teslim etti. Sonunda Kavâd, şehri yağmalayıp harap etti ve yaktı. Kuzey bölgelerinde bütün köylere zarar verdi. İçindeki ahaliyi de alıp tutsak götürdü. Konstantin'i kendisine ceneral yaptı ve Teodosiûpolis'te bir muhafız birliği bırakarak oradan ayrıldı⁵¹. Fakat Bizans'ın Malatya Dükü Eugenius, Urfa bölgesindeki savaşta bütün İranlılarla başa çıkamayacağını anlayınca, elinde kalan askeri yanına alarak Teodosiûpolis'teki Pers müstahkem mevkilerine girdi ve içindekileri öldürerek kasabayı geri aldı”⁵².*

504 yılında Bizanslılar Erzurum ve çevresine hâkim olurken, 554 yılında Sâsânîler tekrar Erzurum'u ele geçirdiler⁵³.

Bundan sonra M.S. 530 yılında henüz Hıristiyanlığı kabul etmemiş olan ve Bizans ordusu tarafından bozguna uğratılan Bulgar Türkleri'nin bir kısmı Anadolu'ya getirilip Trabzon havalisi, Çoruh Vadisi ve Yukarı Fırat bölgelerine yerleştirilmişlerdir⁵⁴. Bizans, Avarlar'dan da bir zümreyi M.S. 577'de Doğu Anadolu'ya yerleştirdi⁵⁵.

⁵¹ Süryanî Mar-Yeşua, Vakayi'nâme, 494-507 Yıllarına Âit Urfa, Amid ve Güneydoğu-Anadolu Vak'aları Bizans-Sasanlı Savaşları, Süryaniceden ing. çev. W. Wright, Türkçe. çev. Muallâ Yanmaz, Diyarbakır Tanıtma Derneği Neşriyatı, Şehir Matbaası, İstanbul 1958, s. 29.

⁵² Süryanî Mar-Yeşua, Vakayi'nâme, s. 31; Ayrıca Bizans-İran mücadelesinde Türk faktörü için bkz. Frendo, a.g.m, s. 165-166.

⁵³ Mehmet Azimli, “İlk Fetihten Saltuklulara Erzurum”, *Türk-İslam Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu*, 26-28 Haziran 2006, c. I , Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 2007, s. 546-547.

⁵⁴ Bugün İspir merkezine çok yakın olan Hortik / Hortuk Köyü ve Deresi (Bugünkü Köprüköy) bu dönemde bölgeye yerleştirilen Bulgar Türkleri'nin Horto kabilesinden bir hatıra olarak kalmıştır. (İbrahim Tellioglu, Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler, Serander Yayınları, Trabzon 2004, s. 72; M. Fahreddin Kırzioğlu, “Armenya-Yukarı Eller Tarihinin İçyüzü Dede Korkut Oğuznâmelerinin Mahiyeti”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İlişkileri Sempozyumu*, Erzurum, 8-12 Ekim 1984, Ankara 1985, s. 133-139, s. 137; Mehmet Bilgin, Doğu Karadeniz Tarih Kültür İnsan, Serander Yayınları, Trabzon 2000, s. 74-75; Hilmi Göktürk, Anadolu'nun Dağında Ovasında Türk Mührü, c. I, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum 1975, s. 61; Bilgehan Atsız Gökdağ, “M. Ö. 2000'li Yıllardan Günümüze Giresun'daki Türk Varlığı”,

Mehmet Eröz, Bulgar Türkleri'nin bölgeye iskânını şöyle dile getirir: “*Türklerin Anadolu'ya adım atışı, Sultan Alp Arslan'dan beş buçuk asır önce olmuştur. İlk gelenler de Bulgar Türkleridir. 530 senesinde Bizans orduları tarafından bozguna uğratılan Bulgar Türklerinin bir kısmı Anadolu'ya geçmişler ve Trabzon havalisi ile Çoruh ve Yukarı Fırat bölgelerine yerleştirilmişlerdir. İki asır kadar sonra, ikinci bir Bulgar Türkü iskânı olmuştur.*”⁵⁶

M.Ö. 130 yılında, Mehmet Eröz'ün bahsettiği Bulgarlar'ın bir kısmı Kars bölgesine, bir kısmı da Çoruh boyunun solundaki Yusufeli'nin Barkal / Barkar deresinden, Bayburt kuzeyine kadarki dağlık gölgeye yerleşmişlerdir⁵⁷.

İmparator I. Anastasios devrinde, Martyropolis (Meyyâfârikîn / Silvan), Theodosiopolis (Erzurum), Amida (Diyarbakır) ve Nisibis (Nusaybin) muvakkat olarak Sâsânîler'in eline geçti. 532 yılında İmparator I. Iustinianos, büyük Sâsânî Hükümdarı I. Hüsrev Anuşirvan (531-579) ile ebedi bir barış anlaşması yapmış ve Sâsânî Devleti'ne haraç ödemek bahasına batıda hareket serbestisi kazanmıştı. Fakat daha 540 yılında I. Hüsrev ebedî barışı bozarak Suriye'ye girdi. Antakya'yı tahrip ederek, Akdeniz kıyısına kadar ilerledi. Sâsânîler kuzeyde Armenia ve İberya'yı tahrip ederek Karadeniz'in doğu kısmındaki Lazika bölgesini ellerine geçirdiler. Iustinianos, Haracın miktarını yükseltmek yoluyla beş yıllık bir mütareke sağladı ki, bu anlaşma iki defa uzatıldıktan sonra 562 yılında sağlam bir barış anlaşması hâline getirildi. Bu anlaşma ile Lazika bölgesi, Sâsânîler'den boşaltılmış oldu. Bu dönemden sonra Sâsânî gücü Bizans Devleti'nin doğu sınırlarında iyice yayılmaya başladı⁵⁸. Sâsânî Devleti'nde VI. yüzyıl sonundaki iç karışıklıklar nedeniyle Bizans'la olan hudut savaşlarında bir nevi mütareke sağlanmış görünmektedir⁵⁹.

Giresun Tarihi Sempozyumu, 24 - 25 Mayıs 1996, Bildiriler, Giresun Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 1997, s. 25-50, s. 34; Bilgin, “Doğu Karadeniz Bölgesinin Etnik Tarihi Üzerine”, s. 63).

⁵⁵ Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I*, Anadolu'nun Fethi, Akşam Matbaası, İstanbul 1934, s. 167; Tellioğlu, a.g.e, s. 59-60.

⁵⁶ Mehmet Eröz, *Hristiyanlaşan Türkler*, TKA E Yayınları, Ankara 1983, s. 17; a. mlf, “Sosyolojik Yönden Türk Yer Adları”, *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 11-13 Eylül 1984, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Millî Folklor Araştırma Dairesi Yayınları, Ankara 1984, s. 43-53.

⁵⁷ Göktürk, a.g.e, s. 63.

⁵⁸ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, TTK, Ankara 1999, s. 65-66, ayrıca Harita-1'de, İmparator I. Iustinianos'un saltanatının sona erdiği 565 yılı itibarıyla Çoruh Nehri'nin bütün kolları ile birlikte Bizans İmparatorluğu sınırları içerisinde görülmektedir.

⁵⁹ Ernst Honigsmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, çev. Fikret Işıltan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970, s. 25.

Bunu müteakip M.S. VII. yüzyılın ilk çeyreğinde Bizans, kuzeyden Avar ve Slav saldırısına maruz kalıyordu. Avarlar, M.S. 622 ve 626'daki İstanbul kuşatmalarında başarısız oldular. Kayser Herakleios (610-641), bunun ardından Sâsânîler'e karşı M.S. 622-628 yılları arasında sefere çıktı⁶⁰. Bu seferler esnasında Sâsânîler'e bağlı olduğunu gördüğümüz Ermeniye bölgesinin içindeki Çoruh Vadisi de Bizans istilâ ve yağmasından nasibini almıştır. Bu dönemde ve daha önceki dönemlerde bölgedeki Türkler hem Bizans tarafında hem de Sâsânîler tarafında yer almışlardır⁶¹.

Bizans, bu sırada Avar Türkleri ile ittifak sürecine girdi. İmparator Herakleios, bu seferlerinde İran içlerine kadar ilerlemeyi başardı⁶². Bunun en önemli sebebi bu dönemde Bizans ile Avar Türkleri arasında barış olmasıdır.

4.4. İslâm Fetihlerinden Bizans Hâkimiyetine Kadar İspir ve Çevresi

Araplar, Milattan çok önceleri Arabistan Yarımadası ve şimalinde oturuyorlarken daha sonra nüfus artışı ve kuraklık gibi sebepler ile Fırat Nehri'ne kadar yayılmışlardır. Bu dönemde Roma İmparatorluğu ve Araplar arasında mücadeleler olmuştur. Bizans döneminde Suriye'de Gassanîler adıyla anılan devlet bulunuyordu. Bizans ve Sâsânîler arasındaki mücadelelerde Gassanîler, Bizans'ın yanında yer almıştır.

Hız. Muhammed'den önce Arap Yarımadasında siyâsî bir teşekkül den bahsetmek mümkün değildir. Bu dönemde Araplar kabileler halinde yaşıyorlar ve

⁶⁰ “Herakleios önce büyük meblâğlar ödemek mukabilinde Avar kağanı ile bir barış anlaşması yaptı (619). Bundan sonra Avrupa arazisinden Anadolu'ya askerî birlikler geçirmesi mümkün oldu. İmparator paskalyanın ikinci günü, 5 Nisan 622'de dinî bir törenden sonra pâyihtını terk etti. Herakleios Anadolu'da “thema'lar arazisi”ne yöneldi. Burada ordusunu toplayarak bütün yaz süresince yeni birlikleri ile talim yaptı. Herakleios savaş bilgisi ile gayet yakından meşgul olmuş ve yeni bir taktik hazırlamıştı. Bizans ordusunda atlı kuvvetlerin önemi gittikçe büyümekte idi; fakat Herakleios, görünüşe göre, hafif teçhizatlı süvari okçulara özellikle önem veriyordu. Asıl sefer sonbaharda başladı. İmparator mahirane bir manevra ile kendisine Armenia yolunu açtı. Bu, İranlıları, Anadolu dağ geçitlerinde tutmuş oldukları mevzileri terke zorladı; bunlar imparatorluk ordusunu “zincire vurulmuş it” gibi takip ettiler. Armenia arazisinde vuku bulan iki ordunun karşılaşması ise Bizanslıların, büyük İran kumandanı Şarhbârâz üzerinde kazandıkları parlak bir zaferle sonuçlandı. Anadolu düşmandan temizlenmişti.” (Ostrogorsky, a.g.e, s. 94-95).

⁶¹ Bu dönemde Bizans-Sâsânî ilişkilerinde Türk faktörü konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. J. D. Frendo, *The Turkish Factor in Byzantine-Iranian Relations (558-628)*, Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına, Dünya Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 161-176.

⁶² Alexander Alexandrovich Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Arif Müfid Mansel, Ankara 1994, s. 246-254.

ortak bir dinî inançları dahi bulunmuyordu. Göçebe olarak yaşayan bedevîlerin yanı sıra, ticaret yollarının kenarında oluşmuş şehir ve köyler bulunuyordu.

571’de Mekke’de dünyaya gelen Hz. Muhammed, Kureyş kabilesinden Haşimîler’e mensuptu. Ticaretle uğraşan Hz. Muhammed, peygamberlikle müjdelendikten sonra M.S. 622’de Mekke’den Medine’ye göç etmiş ve orada dinî temellere dayalı bir devlet teşkil etmiştir.

Arapları birleştiren ve İslâmiyet’i cihanşümul bir din yapan da Hz. Muhammed olmuştu. Yeni bir dinin ortaya çıkması ve bu yeni dini yayma isteğinin (Cihâd, İ'lâ-yi Kelimetullah), Araplar’ın yayılmasında etkisi büyüktür. Onlar, İslam’ı bir dünya dini haline getirmeyi amaçlıyorlardı.

Arap fütûhâtının başladığı dönemde Mısır, Suriye ve Filistin halkı Monofizit ve Nesturî olduğundan bu vilayetlerin halkı Bizans yönetimiyle anlaşılamıyordu. Bu nedenle, Arap hâkimiyetini Bizans hâkimiyetine tercih etmişlerdir. Bizans ordusu Sasanîler ile olan mücadelelerde yıpranmıştı ve sayı bakımından da Arap hâkimiyetine karşı yeterli değildi⁶³.

Bizans-Sâsânî mücadelesinde yıpranan ve iktisadî durumu kötüleşen Sâsânî Devleti, Halife Hz. Ömer zamanında 642’de Nihavent savaşında yenilerek yıkıldı. Mardin ve Âmid (Diyarbakır) bölgesini de alan Araplar, Mardin, Âmid ve Dicle bölgesine yerleştiler⁶⁴.

Hız. Osman zamanında, Habîb b. Mesleme tarafından yönetilen İslam orduları Doğu Anadolu’da gözükmeye başladı⁶⁵. İslam orduları Erzurum’u 645’de kuşatmaya başladılar ve ele geçirdiler⁶⁶.

653 yılında Bizans İmparatoru III. Konstantinos, Doğu Anadolu’yu ele geçirdi⁶⁷. Ancak, 655’te Araplar şehre hâkim oldular⁶⁸. 657 yılında şehir tekrar Bizanslılar’ın eline geçti⁶⁹. Bu dönemde araştırma sahamız olan İspir ve yakın

⁶³ Vasiliev, a.g.e, s. 254-266.

⁶⁴ Aşiroğlu, a.g.m, s. 67.

⁶⁵ Yinanç, “Erzurum”, *İA*, c. IV, s. 346.

⁶⁶ Asri Çubukçu, “Habîb b. Mesleme”, *DİA*, c. XIV, s. 373; Ahmet Demir, İslam’ın Anadolu’ya Gelişi (Doğu ve Güneydoğu İlleri), Kent Yayınları, İstanbul 2004, s. 204-206; Azimli, a.g.e, s. 547.

⁶⁷ M. Streck, “Ermeniye”, *İA*, c. IV, s. 320.

⁶⁸ Brosset, Gürcistan Tarihi, s. 206; Streck, a.g.m, s. 320.

⁶⁹ Streck, a.g.m, s. 320.

çevresine İslâm akınlarının olduğunu tahmin etmekteyiz. Fakat İslâm kuvvetlerinin İspir bölgesine hâkim olup yerleşmeleri hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz⁷⁰.

Erzurum şehrine yerleşen Araplar, burayı bir gâzâ merkezi haline getirdiler. Bölgede yerli halk ve Araplar arasında daimi savaşların meydana gelmesine karşın İslâm kültürü her alanda gelişmeye başlamıştır. Erzurum, Müslümanlar ve Hristiyanlar arasındaki ticaretin merkezî konumundaydı. Bu dönemde Erzurum'da dokunan halılar İslam dünyasında meşhurdur⁷¹.

Bizans Kayseri II. Justinianus, 686 yılında Emevîler'den Teodosiopolis / Erzurum'u geri almış⁷² ve kendisi de 693 yılında büyük ordusu ile Aras boyunda ilerlerledi. Çoruh boyunda malikâneleri bulunan, Daryunk (Doğubeyazıt) kalesinde aile büyükleri oturan Bagratlılar'ı kendine bağlamak için Sambat (Simbat) Bagort'a başkumandanlık verdi⁷³.

Araplar H. 73 / M. 693'de İspir'den Rum nüfuzunu kaldırırken Bagratlı Beyleri de İspir'den uzaklaşarak Şavşat'taki Tukharlar kalesine çekildi. Hazarlar ve Araplar arasında olan savaşlarda Bagratunîler, Halîfe orduları yanında yararlılık göstererek eski malikânelerine yeniden sahip olmuşlardır. İspir bu dönemde Kâlîkalâ Emirliği'nden⁷⁴ giden memurlar tarafından idare ediliyordu⁷⁵.

Bizans İmparatoru V. Konstantinos, 752 yılında Ermeniyeye ve Mezopotamya bölgelerine başarılı bir sefer düzenledi. Bu sefer esnasında iki önemli sınır kalesi olan Theodosiopolis (Erzurum) ve Melitene (Malatya)'yi ele geçirdi⁷⁶. Bu bölgedeki

⁷⁰ “İspir de 300 yıl boyunca Arapların Kalikala (Erzurum) Emirliği idaresinde kaldı. Erzurum ve çevresi zaman zaman batıdan gelen Bizans akınlarına sahne oluyordu”. Bu cümleden M. Fahrettin Kırzioğlu, Milli Tarih ve Edebiyatımızda 27 Asırlık Türklük Bölgesi İspir (Sakalı, Hesperit / Skytenler'in Beğ - Böğreklerin Yurdu), nşr. Ahmet Polat, Hür Söz Gazetesi Yayınları, Erzurum 1970, s. 19'da İspir bölgesinde 300 yıllık bir İslâm hâkimiyetinden bahsetmesine rağmen kaynak göstermemiştir. Zaten İslâm kaynaklarında İslâm Devleti suguru (sınır bölgesi) olarak sadece Erzurum şehri ve yakın çevresi gösterilmektedir. Biz de yaptığımız araştırmalar sonucu araştırma sahamız olan İspir ve çevresinde, ne herhangi bir İslâm kaynağında ne de bu döneme ait İslâmî bir tarihî kalıntıya rastlamış değiliz.

⁷¹ Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1998, s. 29-30.

⁷² Azimli, a.g.m, s. 548.

⁷³ Kırzioğlu, İspir, s. 20, a. mlf, Albanlar, s. 29-30.

⁷⁴ Kâlîkalâ Emirliği hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Enver Konukçu, “Kâlîkalâ Emirliği”, Prof. Dr. Ramazan Şeşen Armağanı, İslam Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul 2005, s. 99-110.

⁷⁵ Kırzioğlu, İspir, s. 19-20.

⁷⁶ Casım Avcı, bu olayların yılını 133 / 751 olarak vermektedir (İslâm-Bizans İlişkileri, Klasik Yayınları, İstanbul 2003, s. 87-88).

halkları Balkanlar'a sürgün etti. Ayrıca doğu sınırındaki müstahkem kalelerle bölgeyi muhafaza altına aldı. Fakat bu bölgeler çok kısa bir süre sonra Araplar tarafından ele geçirildi⁷⁷.

Bagrathlılar, Hazar-Arap mücadelesinde Arapların tarafını tutmuşlardı. Hazar Türkleri, Bagrathlı hânedânının hüküm sürdüğü bölgelere 764 yılında akın yaparak Çıldır, Ardahan ve Çoruh bölgesini ele geçirip, yerlileri yani Bagratunîleri kendilerine bağladılar⁷⁸.

238 (852) yılında Ermeniyye bölgesindeki isyânı bastırmak için Abbâsî Halîfeliği tarafından görevlendirilen Emîr Boğa el-Kebir et-Türkî⁷⁹, isyânı başarıyla bastırdıktan⁸⁰ sonra Emîr Boğa'ya ait birliklerin Bagrathlı hanedanının merkezi olan İspir bölgesine sefer düzenlediği görülmektedir. Bu sefer esnasında İslâm birlikleri, İspir bölgesini ele geçirmiştir. Bu devirde İspir, Galabar İşhanı denilen bir prens tarafından yönetilmekteydi. İspir bölgesindeki Müslüman ilerleyişi, mahallî hanedanın ancak Bizans İmparatorluğu ile işbirliği yapması ile durdurulmuştur⁸¹.

4.5. Bizans Hâkimiyeti

Bizans İmparatorluğu, 321 / M. 934 yılında Abbasîler içindeki karışıklıklardan faydalanarak ilerlemeye başlarken, Malatya, Bayburt ve İspir çevresini Abbasîler'den geri aldı. Bizans komutanı Yoan Kurkuvas, Kalikala'yı kuşattıysa da alamadı. İspir'de Adriyonas adlı yerli beylerden birini İspir'in idaresi için tayin ettilerse de,

⁷⁷ Ostrogorsky, a.g.e, s. 155-156; Ebû'l-Ferec, 755 yılı hadiseleri arasında gösterdiği olayı şöyle açıklar: "Ebul-Abbas'tan sonra kardeşi Ebû Cafer Mansur 22 yıl hüküm sürdü. Ebû Cafer'in devri başladığı zaman yani Yunanlıların bin altmış altı (755) ve Arabların 135 inci yılında Roma Kralı Canstantine, Kalonikala (Kalikala?)'ya karşı hareket etti. Burası Erzenürrun (Erzurum)dur, kral burasını zapt etti ve bir harabe olarak bıraktı." Ebu'l-Ferec, Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), Abu'l-Farac Tarihi, Süryaniceden ing. çev. Ernest A. Wallis Budge, Türkçe çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1987.

⁷⁸ Haşim Albayrak, Tarih Boyunca Doğu Karadeniz'de Etnik Yapılanmalar ve Pontus, Babıali Kitaplığı, İstanbul 2003, s. 133-134.

⁷⁹ Boğa el-Kebir hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Abbasîler Devrinde Türk Kumandanları, I. Boga el-Kebir et-Türkî", TKA, yıl. II, Sa. 1-2, Ankara 1965, s. 195-203.

⁸⁰ Boğa el-Kebir'in Ermeniyye seferleri için bkz. Osman Gürbüz, "Boğa El-Kebir'in Ermeniyeye Seferi", TAED, Sa. 22, Erzurum 2003, s. 233-250; Rene Grousset, Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi, çev. Sosi Dolanoğlu, Aras Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 341-352.

⁸¹ Gürbüz, a.g.m, s. 246; Grousset, Ermenilerin Tarihi, s. 349.

Rumlar'ın zulüm ve ağır vergilerine karşı ayaklanan halk garnizonu kovdu. Halk Kâlîkalâ Emirliği'nin yeniden kendilerini idare etmesini sağladı⁸².

Yovannes 337 / 949'da Kâlîkalâ'yı alarak buradaki Arap Emirliği'ne son verdi. Böylece İspir, Theodosiopolis adıyla anılan Bizans valiliğine bağlandı. Buralarda yeniden Ortodoks Hristiyanlık yerleşti. Bagratunîler de yeniden malikânelerine egemen oldular. Bizans tahtında II. Basileios'un (H. 364-415 / M. 976-1025) bulunduğu dönemde 976 yılında Elazığ ve Tunceli Valisi Bardas'ın isyanı başladı. Bu isyanı bastıramayan yeni Kayser, 367 / 978'de Tayk-Bagratlı birinden yardım talebinde bulundu. Bagratunî Küropalates David de Çoruh boylarında bulunan Saka ve Balkar Türkleri'nden topladığı bir orduyla Bardas Skleros'u Sakarya boyları civarında mağlup etmiştir. II. Basileios da 967 yılında mükâfat olarak Küropalates David'e Çormayri (Ovacık-Çermeli, İspir'in Kırık bucağının bulunduğu kesim)'yi de vermiştir⁸³.

Ernst Honigmann, Bizans Devletinin Doğu Sınırı adlı eserinde olayı şöyle açıklar; *“İmparator II. Basileios'un Davit'e Bardas Skleros'a karşı yapmış olduğu silâhlı yardıma mukabele etmek üzere vermiş olduğu bölgelerden Ç'ormairi ormanlık muntikasına tekabül etmektedir. Burası Haltoyariç ve Karin-Erzurum kleisura'ları arasında olarak zikredilmektedir. Karinli Yakob'a göre Çoruh, Erzurum'un kuzeyindeki dağlarda Ç'ormairi kantonunun ortasında nebean etmektedir.”*⁸⁴

İspir ve Bayburt civarının veraset haklarını da David'e bırakmıştır⁸⁵. 388 / 999 yılı bitip, 389 / 1000 yılının başladığı yeni yılda içtiği şarap yüzünden ölen David'in çocuğu yoktu. Vasiyetinde Bizans İmparatoru II. Basileios'dan mükâfat olarak aldığı yerleri Basil'e bırakmıştır. Böylece yöre doğrudan Bizans'ın eline geçmiştir⁸⁶. Erzurum, Bizans devleti'nin eline geçmesine karşın Bizans'ın bir savunma merkezi

⁸² Kırzioğlu, İspir, s. 20-21.

⁸³ Mehmet Tezcan, “XI. Yüzyılın İlk Yarısında Ermenilerin Doğu Roma İmparatorluğu Tarafından Orta Anadolu Bölgesine Göçürülmeleri”, *Omeljan Pritsak Armağanı*, ed. Mehmet Alpargu - Yücel Öztürk, Sakarya Üniversitesi Yayınları, Sakarya 2007, s. 427.

⁸⁴ “Ermenice Ç'or = Kuru, Mairi = Ağaç anlamına gelmektedir.”, (Honigmann, a.g.e. s. 224). Bu isim günümüzde halk arasında Çörmeli, resmî olarak da Çermeli olarak kullanılmaktadır.

⁸⁵ Honigmann, a.g.e, s. 224-225; Ersan, a.g.e, s. 11-12; Ahmet Toksoy, Karaz'dan Otlukbeli'ne Savaşlar, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1998, s. 7.

⁸⁶ Kırzioğlu, İspir, s. 21-22; Mehmet Tezcan, “XI. Yüzyılın İlk Yarısında Ermenilerin Doğu Roma İmparatorluğu Tarafından Orta Anadolu Bölgesine Göçürülmeleri”, s. 436-437; Sevim, Selçuklu - Ermeni İlişkileri, s. 1-2.

olmaktan ileriye gidememiştir. Araştırma sahamız olan İspir ve çevresi ise Bizans Devleti'nin Anadolu'nun kuzeydoğusunda uç bölgesi olmuştur.

İspir Kalesi'nin içinde bulunan Kilise kalıntısı bölgedeki Bizans İmparatorluğu hâkimiyetini kanıtlar mahiyettedir. Bu Kilise'nin Selçuklu Türkleri'nin İspir bölgesine hâkim olduktan sonra yapılma ihtimali söz konusu olmadığı için Selçuklu Türkleri'nden önce bölgede hüküm süren Bizanslılar döneminde inşa edilmiş olması gerekir veya Bizans İmparatorluğu'nun İspir bölgesindeki mutlak hâkimiyetinden önceki dönemde Bizans'a tâbi Ermeni asıllı Bagratlı (Bagratunî) hânedânı zamanında yapılmış olması kuvvetle muhtemeldir. Durum böyle olunca bu Kilise bölgede İspir Kalesi'nden sonra en eski yapı durumundadır⁸⁷.

⁸⁷ İspir Kalesi'nin içinde bulunan bu Kilise kalıntısı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Bryer - Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, plan. 121 İspir Kalesi'ndeki Kilise.

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. İSPİR VE ÇEVRESİNDE TÜRK-İSLÂM HÂKİMİYETİ

5.1. Büyük Selçuklular Döneminde Yapılan Akınlar

Anadolu'ya ilk Selçuklu akını 1018 yılında Selçuklu hânedânı mensubu Çağrı Bey tarafından gerçekleştirildi. Bu seferin amacı keşif ve ganimet elde etmektir. Çağrı Bey, üç yıl boyunca Vaspuragan (Van) bölgesinde ve kuzeyde Gürcistân'da ganimet seferleri düzenledi ve 1021 yılında geri döndü. O, bu bölgelerin Selçuklu Türkleri için müsait olduğunu ve kolayca fethedilebileceğini bildirdi. Çağrı Bey'in bu seferi daha sonra Anadolu'nun bir Selçuklu toprağı haline gelmesinin ilk adımıdır.¹

Çağdaş Ermeni müellifi Urfalı Mateos, Doğu Anadolu'ya ilk Selçuklu akınını şöyle kaydeder: *“467 nci yılın (17 Mart 1018 - 16 Mart 1019) başlarında Türk tesmiye edilen barbar millet toplanıp Ermenistan'ın Vaspuragan eyaletine geldi ve Hristiyanları merhametsizce kılıçtan geçirdi. Bu katliâm haberi kral Senekerim'e erişti. Onun büyük oğlu Davit, zadegân ordusunu alıp Türk ordugâhına karşı yürüdü. İki ordu, korkunç bir muharebeye tutuştular. Bu zamana kadar bu cins Türk atlı askeri görülmemişti. Ermeni askerleri, onlarla karşılaşınca onların acaib şekilli, yaylı ve kadın gibi uzun saçlı olduklarını gördüler. Oklara karşı tedarikli davranmaya alışmamış olan Ermeni askerleri, kılıçları kaldırmış oldukları halde cesaretle düşmanın üzerine yürüdüler. Kahraman Ermeni ordusu, ileri atılıp, onlardan bir çoklarını öldürerek yere serdi. Türkler de, ok atışıyla birçok Ermeni'yi vurdular.”*²

Bundan sonra 1025 yılında Gazneli Sultanı Mahmud, Karahanlılar ile yaptığı anlaşma gereği Selçuklu başbuğı Arslan (İsrail) Yabgu'yu bir ziyafet esnasında

¹ Mükrimin Halil Yinanç, “Çağrı Bey”, *İA*, c. III, s. 324; İbrahim Kafesoğlu, “Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti”, *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Ord. Prof. Dr. Mehmed Fuad Köprülü Armağanı*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, İstanbul 1953, s. 259-274; M. Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Kuruluş Devri, c. I, TTK, Ankara 1993, s. 254; Ali Sevim, Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993, s. 39-42; Ali Sevim - Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür, TTK, Ankara 1995, s. 19; M. Yaşar Yücel - Ali Sevim, Türkiye Tarihi (Fetihten Osmanlılara Kadar) (1018-1300), c. I, TTK, Ankara 1990, s. 27-29; Yaşar Bedirhan, Selçuklular ve Kafkasya, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2000, s. 96-97; Ahmet Toksoy, “Malazgirt Zaferinden Önce Doğu Anadolu'ya Yapılan Türk Akınları”, *Türkler*, c. IV, s. 680; Kürkcüoğlu, Ortaçağ'da Erzurum, s. 52-53.

² Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), Türkçe'ye çev. Hrnt D. Andreasyan, not. Edouard Dulaurier, çev. Mükrimin Halil Yinanç, TTK, Ankara 2000, s. 48-49'de Ermeni ordularının Türkler'e karşı mukavemet ettiğini kaydetse de Ermeni kuvvetleri bu savaşta Türk kuvvetleri karşısında tutunamayıp geri çekilmişlerdir.

yakalatıp Hindistân'daki Kalincar kalesine hapsedti. Başbuğlarını kaybeden Arslan Yabgu'ya bağlı Selçuklu Türkmen zümresi (Yabgulu, Yavgiyya, Navekiyye) Azerbaycan bölgesine çekildi. Bu Türkmenler daha sonra 1037 yılında Doğu Anadolu'daki bazı Ermeni bölgelerine saldırdı. Aynı Yabgulular, 1038 yılında Bizans kumandanı II. Bagrat'ın Tiflis kuşatması esnasında Tiflis savunmasında yer aldılar ve şiddetli müdafaaları sayesinde Bizans kumandanının kuşatmadan vazgeçmesine sebep oldular³.

Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulması ile birlikte devlet kademelerini dolduran yerli İranlı idarî kadrolar ve ücretli askerler yüzünden başlangıçtan itibaren göçebe Oğuzlar ile Sultan'ın arası açılmaya başlamıştı⁴. Sultan Tuğrul Bey, göçebe Oğuzları Bizans sınırına yönlendirerek hem göçebe Oğuz topluluklarını hem de yerli İranî unsurları memnun etmeye çalıştı. Bu yönlendirmeye birlikte göçebe Oğuzlar, Bizans ve Gürcistân sınırlarına yapılacak seferlerin ön hazırlıklarını yapmış bulunuyordu. Bu Türkmenler'in yanı sıra Anadolu'ya Sultanlara bağlı Selçuklu ümerâsı ve daha sonra da Selçuklu Sultanları tarafından seferler yapılmıştır. Anadolu'ya bu akınların başladığı dönemde Bizans İmparatorluğu sınır savunmalarına önem vermeye başlamıştır⁵. Bu nedenle sınır güvenliği açısından, Bizans tarafından yetersiz görülen Ani Bagratlı Krallığı⁶ doğrudan merkeze bağlanmıştır⁷.

Bizans İmparatorluğu hâkimiyetindeki Doğu Anadolu'da Selçuklu fetihleri henüz başlamadan önce, Doğu Karadeniz kıyıları, Gürcistân, Van Gölü-Batum arasındaki memleketler, Fırat Irmağı'nın kaynağı olan bölge, Çoruh Nehri'nin kaynakları arasındaki İspir, Bayburt, Oltu ve Van Gölü Havzası (Vasपुरagan),

³ Sevim, Anadolu'nun Fethi, s. 44. Bu Türkmenler daha sonra Tuğrul Bey döneminde, onun buyruğu üzerine bölgeye yapılan akınlar sırasında görevlendirilen Selçuklu ümerâsının hizmetine girmekten geri kalmamışlardır.

⁴ Jean-Paul Roux, Orta Asya Tarih ve Uygarlık, çev. Lale Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001, s. 255.

⁵ Kriton Dinçmen, 600'lü Yıllardan 1461'e - İslam - Türk İle Hristiyan - Bizans Dünyaları Arasındaki Etnik, Dini, Askeri, Siyasi ve Sosyo - Ekonomik İlişkiler Açısından Bir Dörtleme -, Arion Yayınevi, İstanbul 2004, s. 35.

⁶ Ani Bagratlı Krallığı hakkında bkz. Muammer Öztunç, Ani Bagratlı Krallığı ve İlk Selçuklu Akınları (961-1064), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2000.

⁷ Claude Cahen, "Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi (XI. Yüzyılın İkinci Yarısı)", çev. Yaşar Yücel - Bahaeddin Yediyıldız, TTK, Ankara 1988, *Belleten*, c. LI, Sa. 201'den Ayır Basım, s. 7-9.

Bagratunî, Orbelyan ve Ardžrunî adlı Ermeni ailelerine bağlı, kral ve prensler tarafından Bizans İmparatorluğu'na tâbi olarak idare edilmekteydi⁸.

Bu bölgedeki Ermeni asıllı hükümdarlar da zamanla topraklarını doğrudan Bizans İmparatorluğu'na devretmiştir. Bu dönemde Bizans İmparatorluğu'nun doğu sınırındaki Ermeniler Bizans tarafından zorla Orta Anadolu'ya tehcir ittirildiler⁹. Bunun nedeni 1018 yılından itibaren doğu sınırlarındaki Selçuklu tehdidi karşısında mahallî Ermeni Beyleri'nin yetersiz kalmalarıdır.

Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulmasını (1040) takiben Anadolu'ya yapılan, akınların başlamasıyla birlikte Kuzeydoğu Anadolu'dan, Orta Anadolu'ya geçişte iki ana yol bulunuyordu. Bunlar:

1. Çoruh Vadisi bölgesinden, Karadeniz sahiline ve Kuzey Anadolu'ya çıkan yol;
2. Çoruh ve Kelkit Vadileri'nden Yeşilirmak ve Kızılırmak Havzası'nı kapsayan alanlara açılan yol¹⁰.

Görüldüğü gibi ilk Türkmen akınlarıyla birlikte, Çoruh Vadisi'nde bulunan araştırma sahamız İspir ve yakın çevresi Türk istilâ seferlerine sahne olmuştur.

II. Basileos'tan (976-1025) sonra İmparator olan Konstantinos (1025-1055), Selçuklu istilâsı karşısında tıpkı selefi gibi kendisi de mahallî Ermeni beylerine güvenmediği için Gürcü prensi Liparit'e Selçuklu taarruzuna karşı sınırları koruma görevini tevdi etti. Tuğrul Bey, Dvin üzerine yönelen Liparit'i engellemek için Arsan Yabgu'nun oğlu Kutalmış'ı görevlendirdi. 1045 yılının sonbahar aylarında Gence şehri yakınlarında gerçekleşen savaşta Selçuklu kuvvetleri Bizans ordusunu mağlup etti. Bu savaş Selçuklular ile Bizans arasındaki ilk düzenli ordu karşılaşmasıdır¹¹.

Kutalmış'ın yanı sıra Tuğrul Bey'in akrabalarından olan Hasan Bey, 20.000 kişilik kuvveti ile Erzurum ve Pasin ovasını istilâ edip Van'a kadar ilerledi. Fakat Büyük Zap Suyu civarında pusuya düşürülerek şehit edildi¹². Onun bu şekilde

⁸ Sevim , Selçuklu - Ermeni İlişkileri, 1-2; Ersan, Anadolu'da Ermeniler, s. 11-12; Nejat Göyünç, Türkler ve Ermeniler, haz. Kemal Çiçek, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2005, s. 35.

⁹ Tezcan, "XI. Yüzyılın İlk Yarısında Ermenilerin Doğu Roma İmparatorluğu Tarafından Orta Anadolu Bölgesine Göçürülmeleri", s. 436-437.

¹⁰ Mükrimin Halil Yinanç, Türkiye Tarihi, Selçuklu Devri I. Anadolu'nun Fethi, Akşam Matbaası, İstanbul 1934, s. 155, 189.

¹¹ Coşkun Alptekin, "Büyük Selçuklular", *DGBİT*, c. VII, Çağ Yayınları, İstanbul 1989, s. 107-108.

¹² Rene Grousset, Bozkır İmparatorluğu Attila - Cengiz Han - Timur, çev. Reşat Uzmen, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1999, s. 587-588; a. mlf. Ermenilerin Tarihi, s. 573; Bedirhan, a.g.e, s. 133; Hüseyin Namık Orkun, Türk Tarihi, c. III, Akba Kitabevi, Ankara 1946, s. 52.

öldürülmesinden sonra Dicle boylarında faaliyette bulunmuş İbrahim Yinal, Bizans İmparatorluğu'na karşı Anadolu'nun fethi ile görevlendirildi¹³.

Bu münasebetle Selçuklu ailesinden olan İbrahim Yinal'i 440 / 1048 Erzurum ve çevresinde görmekteyiz¹⁴. Aras Nehri'ni geçen İbrahim Yinal, Erzurum ve dolaylarına geldi ve oradan da bir yelpaze şeklinde Trabzon'un iç kesimlerine ve Erzurum'un kuzeyindeki İspir (Sper)'e kadar uzanarak bu bölgeleri yağma edip çok miktarda ganimet elde etti¹⁵. İbrahim Yinal, Murat Nehri'ne kadar olan Kuzeydoğu Anadolu'yu yağmalamış bulunuyordu. Bu sefer esnasında Erzurum şehrinin 15 km. kuzey batısında yer alan ve surlara sahip olmayan bir ticaret şehri olan Erzen (Kara Erzen, şimdiki Karaz), Selçuklular tarafından yağma ve tahrip edildi¹⁶. Buranın sakinleri daha sonra bir savunma merkezi olan Theodosiopolis şehrine sığındılar ve bundan sonra bu şehir Erzen er-Rum / Erzen-i Rum olarak adlandırıldı¹⁷.

¹³ Alptekin, "Büyük Selçuklular", s. 108.

¹⁴ "Sultan'ın artık görevi yeğenin intikamını almaktır. Akıtılan Selçuklu kanı idi! İbrahim Bey - Selçukluların ifadesi ile - 100 bin civarında asker topladı ve atlar, kendi ülkelerinde böyle bir gelenek olmasına rağmen, uzun bir yolculuğa uygun bir şekilde nallandılar. Yolları, bu sefer yakında bulunan kaleler es geçilerek doğrudan Erzurum'daki zengin mal depolarına uzandı. Altı gün süren sokak savaşlarından sonra her şey talan edildi, zengin ganimetler toplandı ve evler yıkıldı. Kaputru (Pasinler) Kalesi'nde İmparatorluk orduları ile karşılaştılar ve burada yapılan muharebeyi Türkler kazandılar. Bu sırada yeğeni öldürülen Liparit, esir olarak sultanın önüne getirildi." (Nicolae Jorga, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, c. I (1300-1451), çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2005, s. 77).

¹⁵ "Türkler Vaspurakan ve Basean içinden Valarşavan'a ve Karin bölgesi içinden batıda Haltik'e, kuzeyde Sper, Taik ve Arşarunik kalelerine, güneyde Taron, Haşteank ve Horzean'a kadar ilerlediler. Hasankale savaşından önce muhtemelen Haziran-Eylül arası 1049.", (Honigmann, a.g.e, s. 177-178; Claude Cahen, "The Turkish Invasion: The Selchukids", ing. Çev. Harry W. Hazard, *A History of the Crusades, c. I, The First Hundred Years*, ed. Kenneth Meyer Setton - Marshall W. Baldwin, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1958, s. 144; Mehmed Altay Köymen, "Anadolu'nun Fethi", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, c. I, Ankara 1961, s. 94; Ebu'l-Ferec, a.g.e, c. I, s. 149; Muhammet Beşir Aşan, "Bazı Anadolu Türk Beyliklerinin Trabzon ile Olan İlişkileri", *Trabzon Tarihi Sempozyumu*, Bildiriler 6-8 Kasım 1998, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon 1999, s. 124; Kırzioğlu, İspir, s. 21-22; Hilmi Ziya Ülken, *Anadolu Kültür ve Türk Kimliği Üzerine*, Ülken Yayınları, İstanbul 2006, s. 86; Mehmet Şeker, *Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1987, s. 19; Ahmet Toksoy, *Bizans'tan Akkoyunlular'a Tav-İli / Tao Bölgesi*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1995, s. 24; a. mlf, "Malazgirt Zaferinden Önce Doğu Anadolu'ya Yapılan Türk Akınları", s. 682-684).

¹⁶ Speros Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, University of California Press, Berkeley - Los Angeles - London, 1971, s. 17; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, MEB Yayınları, İstanbul 1992, s. 23; Enver Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Vakfı Yayını, Yüksek Öğretim Kurulu Matbaası, Ankara 1992, s. 9-10; Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s. 574; Kürkçüoğlu, *Ortaçağ'da Erzurum*, s. 66.

¹⁷ Enver Konukçu, "Katakalon Kekaumenos'tan Saltuklular'a Theodosiopolis", *Prof. Dr. Fikret Işıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı*, Dünya Yayıncılık, İstanbul 1995, s. 64-65; Cevdet Küçük, "Erzurum", *DİA*, c. XI, s. 321.

William Heyd, Yakın-Doğu Ticaret Tarihi adlı eserinde doğudaki bu ticaret şehri Erzen'in Selçuklu Türkleri tarafından yağma edilmesini şöyle değerlendirir: *"Büyük Ermenistan'da Garin isminde eski bir şehir vardır. Bizanslılar burayı en kuvvetli kalelerinden biri haline getirmişler ve ona Theodosiopolis adını vermişlerdi. Fakat şehir halkı, tahkimatın sanayilerinin gelişmesini engellediğini görerek buranın yakınında ticarete daha elverişli ve tamamen açık yeni bir yer kurmayı tercih ettiler ve bu suretle çok mamur Arze veya Arzen şehri meydana geldi. Burada yerli ve yabancı tüccarlar İran'ın, Hindistan'ın ve Asya'nın muhtelif memleketlerinin mallarını alıp satarak servet sahibi oluyorlardı. 1049'da muzaffer olan Selçuklular Arze'yi zaptettiler, kıymetli madenlerden ve mamulâtta oluşan çok büyük ganimetler elde ettiler, şehri yaktılar ve halkı toptan öldürdüler. Kurtulabilenler çoktan beri metrûk kalmış olan Theodosiopolis şehrine sığındılar. Yerlerini değiştirirken bu şehre gene, yıkılmış olan Arzen adını verdiler ve kalelerinden dolayı *Romalı* lakabını da eklediler. Sonraları bu isim Arzen-Roum yahut da Erzurum şeklini aldı."*¹⁸

İbrahim Yinal'ın kumandasındaki Selçuklu birlikleri bu yağma seferinden geri dönerken Hasankale (Pasinler) yakınlarındaki Ügümi (Okomi, Kastro Okomi, Kaputru)¹⁹ mevkiine geldi²⁰ ve Bizans kuvvetleri ile 6 Rebûlâhır 440 / 18 Eylül 1048 Cumartesi günü savaşa tutuştular ve sonuçta Selçuklu kuvvetleri Bizans kuvvetlerini hezimete uğrattı. Bu savaş sonucunda Bizans İmparatorluğu'na tâbi Gürcü Kralı Liparit Selçuklu kuvvetlerine esir oldu²¹. Zor durumda kalan Bizans İmparatorluğu, Selçuklu Devleti ile barış yapmak zorunda kaldı. Yapılan anlaşma, Bizans İmparatorluğu'nun Selçuklu Türkleri'nin Doğu Anadolu'daki mevcudiyetini kesin kabulü anlamına gelmekteydi²².

¹⁸ William Heyd, Yakın-Doğu Ticaret Tarihi, TTK, Ankara 2000, s. 51. Fakat yazar 1048 yılında gerçekleşen olayı 1049 yılı olarak göstermektedir.

¹⁹ Bkz. Enver Konukçu, "II. Basileos'tan Romanos Diogenes'e Okomi", Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına, Dünya Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 235-247.

²⁰ Vardan, a.g.e, s. 173.

²¹ Enver Konukçu, "Selçukluların Doğu Anadolu'daki Yerleşim Politikası", I-II. Milli Selçuklu Kültür Medeniyeti Semineri Bildirileri, Konya 1993, s. 146; Ahmet Ocak, Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092), Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, s. 256; Nebi Gümüş, "Selçuklu Gürcü İlişkileri", Türkler, c. IV, s. 714; Orkun, Türk Tarihi, c. III, s. 53.

²² M. Fahreddin Kırzioğlu, "Selçuklular'ın Anı'yı Fethi ve Buradaki Selçuklu Eserleri", SAD, c. II, 1970, Ankara 1971, s. 116-117; Rauf A. Hüseyinov, "Malazgird ve Kafkaslar", TAD, c. VI, Sa. 10-11, (1968), Ankara 1972, Malazgirt Zaferinin 900. Yıl Dönümü Anısına Armağan, s. 65; N. N. Şengeliya, "XI-XII. Yüzyıl Gürcü Tarihçilerine Göre Selçuklular", çev. Mehmet Mürselov, TİD, c. XXII, Sa. 2, İzmir 2007, s. 229.

Anadolu'nun Selçuklu Türkleri tarafından istilâ edilmesini çağdaş Ermeni müellifi Lasdiverdli Aristakes şöyle açıklar “1048 yılında İran (Türk) milletinin korkunç dalgaları Garin (Karnukalak, İslâm kaynaklarında Kalîkala: Erzurum) ve Pasin (Basian) ovalarına döküldü. İnsan dalgaları sel gibi memleketin dört köşesini istilâ etti. Garpta Haldia (Gümüşhane ve Trabzon havâlisi), şimâlde İspir (Sper), cenûpta Muş (Daron) bölgesine ve Sisak (İslâm kaynaklarında Sisacan, Strabon'da Sakatan yâni Sakalar'ın yerleştiği Ağrı havâlisi) tarafına kadar yayıldı.”²³

446 / 1054 yılında büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey, kendisine isyan eden kardeşi İbrahim Yinal'ın isyanını bastırdıktan sonra Anadolu seferine çıktı. Şüphesiz bu seferin sebebi artan Türkmen nüfuzu sonucunda Anadolu'yu yurt tutmaktır. Tuğrul Bey, 1054 yılında, kuvvetli bir orduyla harekete geçerek Anadolu sınırlarını aşp, Van Gölü'nün kuzeydoğusundaki Muradiye (Bargiri)'yi, daha sonrada Erciş'i fethetti²⁴. Selçuklu Sultanı, Van Gölü'nün kuzeyindeki ilerleyişine devam ederek Malazgirt önlerine gelip karargâh kurarak, yüksek surlarla çevrili olan şehri kuşattı. Fakat müdâfilerin şiddetli savunması karşısında kuşatmadan vazgeçerek Doğu Anadolu'yu yağmalatmak için ordusunu üç kola ayırdı²⁵:

1. Kol, Kuzeyde Kafkaslar'a, batıda Canik Ormanları'na, güneyde Tercan, Hanzit, Erzincan'a kadar ilerledi²⁶.

2. Kol, Taik / Tav-eli (Oltu) yörelerinden geçerek Çoruh Irmağı Vadisi ve ötesindeki memleketleri istilâyâ uğrattı. Bu ikinci kol geri dönerken, Halidiye (Bayburt) yörelerinde kendilerine saldıran ücretli bir Frank kuvvetinin baskınına maruz kaldılar. Çarpışmalar esnasında Selçuklu kuvvetinin başbuğu şehid edildi. Komutanı şehid edilen Selçuklu kuvvetleri elde ettikleri ganimetleri bırakarak ve çok sayıda zayıat vererek geri çekilmek zorunda kaldılar²⁷.

²³ Lasdiverdli Aristakes'ten naklen Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk - İslâm Medeniyeti, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1999, s. 122; Mehmet Şeker, Anadolu'nun Türkleşmesi ve Kültürel Hayatı, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006, s. 82.

²⁴ Mehmet Bilgin, Tuğrul Bey'in 1054 yılı seferinden bahsetmesine Sürmene Tarihi, Sürmene Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 1990, s. 91 rağmen, Doğu Karadeniz Bölgesi'nin güneyi için önemli olan Tuğrul Bey'in ordusunun üç kısma ayrımı konusunda bilgi verilmemektedir.

²⁵ Toksoy, “Malazgirt Zaferinden Önce Doğu Anadolu'ya Yapılan Türk Akınları”, s. 485.

²⁶ Mehmed Altay Köymen, “Tuğrul Bey”, *İA*, c. XII / II, s. 35; Toksoy, Bizans'tan Akkoyunlular'a Tav-İli / Tao Bölgesi, s. 25

²⁷ “Tuğrul Beyin II. Ordusu ise, Taik'ten geçerek, Çoruh Irmağına vardı. Irmağın vâdisinden ilerleyip Halidiye eyâletine bir akın yaptı. Oradan ganimetlerle dönerken Bayburd (Baberd)'da bir Bizans kuvveti ile karşılaştı. Kumandanı şehit düşen Selçuklu ordusu, aldıkları ganimet ve esirleri bırakarak

3. Kol, Kars yönüne ilerleyen üçüncü Selçuklu birlikleri, buranın Bizans Valisi Gagik ile giriştikleri savaş sonunda, Bizans kuvvetlerini âdeta yok ettiler. Diğer taraftan Malazgirt kuşatmasından vazgeçen Sultan Tuğrul Bey, Kars yörelerine gelip Kars'ı kuşattıktan sonra Pasin Ovası'ndan geçerek Erzurum yöresine doğru ilerlemesine rağmen bu bölgedeki Bizans kuvvetleri bölgeyi istilâ eden Selçuklu kuvvetlerinin karşısına çıkmaya cesaret edemediler²⁸. Böylece kuzeydoğu Anadolu'da ikinci bir Türk-İslâm akını vuku bulmuştur.

Büyük Selçuklu Devleti tarihi mütehassısı Mehmed Altay Köymen, Tuğrul Bey'in 1054 Anadolu seferinde ordusunu Doğu Anadolu'yu istilâ etmesi için üç kısma ayırmasını ve bu mezkûr orduların faaliyetlerini şu şekilde açıklar: *“Tuğrul Bey Malazgirt önünde ordugah kurdu; burada ordusunu üç kola ayırdı. Birinci kol, kuzeyde Parhal dağlarına ve Kafkaslar'a; batıda Canit (Lâzistan) ormanına ve güneyde Anti Toroslar'a kadar uzandı ve Sivas civarında Horzen'i ve Tercan'ı v.s. yağmaladı. İkinci kol, Bayburt'a kadar yürüdü; burada Frank birlikleri tarafından durduruldu. Üçüncü kol Vanand'da, Kars hükümdarı Gagik'in ordusunu imha etti. Kendisi de büyük ordusu ile Basean (bugünkü Hasankale)'a inerek fethedilmesi imkânsız olan Avnik (Civankale)ten geçerek Du (Büyük Tuya)ya kadar ilerledi.”*²⁹

Ebu'l-Ferec Tuğrul Bey'in 1054 seferini şöyle kaydeder: *“Arapların 446 (m. 1054) yılında Rükneddin Tuğrul Bey İranlıların bütün memleketlerini zapt ettikten sonra, yüzünü Roma memleketlerine doğru çevirdi ve Misangerd kalesine hücum ederek burada bir müddet kaldı ise de, kaleyi zapt edemeyerek onun etrafındaki havaliyi ele geçirdi, sonra Erzen el-Rum memleketini aldı. Burası bu ana kadar Romalıların elinde idi.”*³⁰

Daha sonra bölgeden güneye inen Sultan Tuğrul Bey, Malazgirt şehrini tekrar kuşattı. Fakat başarılı olamadı ve kışın yaklaşması üzerine daha sonra tekrar gelmek için başkente dönmeye karar verdi³¹.

Doğu Anadolu'da 1057 yılında Emîr Sabuk (Samuk, Sanduk, Saltuk şeklinde söylenişleri kaynaklarda geçmektedir) Çoruh ve Kelkit Vadileri'nden geçerek

çekildi.” (Köymen, “Anadolu'nun Fethi, s. 97; Honigmann, a.g.e, s. 179; Ali Sevim, Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990, s. 5).

²⁸ Cahen, “The Turkish Invasion: The Selchûkids”, s. 144; Toksoy, Karaz'dan Otlukbeli'ne Savaşlar, s. 35.

²⁹ Mehmed Altay Köymen, Tuğrul Bey ve Zamanı, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1976, s. 57.

³⁰ Ebu'l-Ferec, a.g.e, c. I, s. 306.

³¹ Sevim - Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s. 37.

Şebinkarahisar'a kadar olan bölgeleri yağma akınlarına maruz bıraktı. Emîr Sabuk 450-452 / 1059-1061 yılları arasında aynı yörelerden geçerek Sivas'a kadar olan bölgeleri tekrar yağma etmiştir³².

449 / 1058 Yılında Emîr Dînâr'a bağlı Selçuklu kuvvetleri Kuzey Anadolu'daki şehirlere taarruz etmişti. Emîr Dînâr, Çoruh Vadisi'ni takip ederek yağmada bulunmuş ve Kelkit Vadisi'ne kadar ulaşmıştır³³.

Tuğrul Bey 455 / 1063 yılında vefat edince, Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulmasında büyük emeği geçen ağabeyi Çağrı Bey'in oğlu Alp Arslan rakiplerini bertaraf ederek Büyük Selçuklu Devleti tahtına geçti (455-463 / 1063-1072)³⁴.

Selçuklu Sultanı Alp Arslan, rakiplerini bertaraf ettikten hemen sonra, oğlu Melikşah yanında olduğu halde 1 Rebülevvel 456 / 22 Şubat 1064 Pazar günü Gürcistân seferine çıktı³⁵. Sultan ordusunu iki kola ayırdı. Sultanın kendisi Anadolu'da Kars ve Şavşat dolaylarında fetihlerde bulunurken oğlu Melikşah ve ona refakat eden vezîr Nizâmü'l-Mülk ile Aras Nehri boylarında bulunan kaleleri fethettiler. Sultan Alp Arslan bu seferi esnasında doğu Hristiyanlık dünyasının en önemli merkezlerinden biri olan Ani şehrini de 29 Şaban 456 / 16 Ağustos 1064 Cuma günü Selçuklu topraklarına katmıştır³⁶. Sultan fethettiği Ani şehrinin idaresini

³² Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye Siyasi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1328), Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1999, s. 18-19; Sevim - Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s. 38.

³³ Vryonis, The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor, s. 87; Yinanç, "Erzurum", s. 453; Sevim, Anadolu'nun Fethi, s. 56.

³⁴ El-Bundarî, İmad ad-din al-Katib al-İsfahanî al-Bondarî, Zubdat al-Nursa va Nuhbat al Usra, çev. Kıvameddin Burslan, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, TTK, İstanbul 1943, s. 26-30; Mehmed Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alparslan ve Zamanı, c. III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001, s. 10-11; Turan, Selçuklular Tarihi, s. 147-150; Sevim - Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s. 48-49; Mükrimin Halil Yinanç, "Alp Arslan", *İA*, c. I, s. 384; Sıbt İbnü'l-Cevzi, Şemsüddin Ebû'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu, Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan, yay. Ali Sevim, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1968, s. 13.

³⁵ Savaş Eğilmez, Selçuklu Gürcü İlişkileri (1060-1157), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2001, s. 28-29; a. mlf, "Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın Kafkasya Politikası", *Türkler*, c. IV, s. 705; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, c. X, s. 368; Mirza Bala Mehmedzade, "Gürcistan", *İA*, c. IV, s. 840; Mehmet Dikici, Anadolu'da Türkler (Anadolu'ya Türk Göçleri), Burak Yayınevi, İstanbul 1998, s. 182; Ahmed bin Mahmud İmamzade, Selçuk-Name, c. I, haz. Erdoğan Merçil, Tercüman Yayını, İstanbul 1977, s. 59; Auguste Bailly, Bizans Tarihi, c. II, çev. Haluk Şaman, Tercüman Gazetesi Yayınları, İstanbul tsz, s. 273-274; Erol Kürküoğlu, "Başlangıcından Malazgirt Savaşına Kadar Selçuklu Bizans İlişkileri", *Türkler*, c. IV, s. 697.

³⁶ Bundarî, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, s. 31; Ali Sevim, "Sultan Alparslan'ın Nasrani Memleketlerinden Olan Ani ve Diğer Bazı Yerleri Fethetmesinin Zikri", Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi *Araştırma Dergisi*, Ord. Prof. Dr. Ahmed Zeki Velidi Togan Özel Sayısı, Sa. 13 / 1, Erzurum 1985, s. 236-237; Mehmed Fuad Köprülü, Türkiye Tarihi Anadolu İstilasına Kadar Türkler, haz. M. Hanefi Palabıyık, Akçağ Yayınları, Ankara 2005, s. 168; Vryonis, The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor, s. 159-160; Eğilmez, Selçuklu Gürcü İlişkileri, s. 29; a. mlf,

Dübeyl (Dvin) emîri, Şeddadîler'den Ebû'l-Fazl II. Menûçeher b. Ebû'l-Esvâr'a tevdi etti³⁷.

Sultan Alp Arslan 461 / 1068 yılında ikinci Gürcistân seferine çıkmıştır. Bu ikinci sefer esnasında Türk akınları Trabzon dolaylarına kadar ilerlemiştir³⁸. Bu cümleden olarak Çoruh vadisinde bulunan araştırma sahamız İspir ve yakın çevresi, Sultan Alp Arslan'ın bu ikinci Gürcistan seferinde Selçuklu akınlarından nasibini almıştır. Görüldüğü üzere Selçuklular Anadolu içlerine girmek ve daha ziyade Karadeniz sahiline ulaşmak için Çoruh Vadisi'ni daimi surette kullanmışlardır. Bu dönemde Sultan Alp Arslan'a bağlı emîrlar Anadolu akınlarına hiç ara vermeden devam etmişlerdir. Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın saltanatının sonlarına doğru hem dünya tarihi hem de Türk, İslâm ve Hristiyanlık tarihi için çok önem arz eden Malazgirt Meydan Muharebesi vuku buldu³⁹. Bizans İmparatoru Romanos Diogenes Anadolu için büyük bir tehlike haline gelen Selçuklu Türklerini sindirmek ve onları Anadolu'dan ebediyen atmak için 13 Mart 1071 Cuma günü sefere çıkmış ve devasa ordusu ile Erzurum'da konaklamıştır⁴⁰. 27 Zilkade 463 / 26 Ağustos 1071 Cuma günü iki ordu arasında savaş başlamış ve hareket kabiliyeti hızlı olan Selçuklu kuvvetleri Bizans İmparatorluğu'nun bin bir zorluklarla topladığı ordusunu turanî harp

“Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın Kafkasya Politikası”, s. 709; Toksoy, “Malazgirt Zaferinden Önce Doğu Anadolu'ya Yapılan Türk Akınları”, s. 686-689.

³⁷ M. Fahrettin Kırzioğlu, Kars-Arpaçayı Boyları Eski Merkezi Anı Şehri Tarihi (1018-1236), San Matbaası, Ankara 1982, s. 47; Bedirhan, a.g.e, s. 166-171; Gümüş, “Selçuklu Gürcü İlişkileri”, s. 715; Yunis Nesibli, “Ortaçağ Gürcü Kaynaklarında Türkler”, çev. Alesker Aleskerov, *Türkler*, c. IV, s. 726.

³⁸ M. Fahreddin Kırzioğlu, “Alp-Arslan'ın Fethettiği *Nemrud bin Ken'an* / *Şertul-ni* Bölgesi”, *SAD*, c. III, Malazgirt Zaferi Özel Sayısı 900. Yıl, Ankara 1971, s. 373-380; Köymen, Alparslan ve Zamanı, s. 20-21; Sevim, Anadolu'nun Fethi, s. 66-67; Turan, Selçuklular Tarihi, 163-164; Sevim-Merçil, a.g.e, s. 55-56; W.E.D. Allen, A History of the Georgian People, London 1932, s. 92.

³⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Claude Cahen, “İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı”, çev. Zeynep Kerman, *TM*, c. XVII, İstanbul 1972, s. 77-100; Feridun Dirimtekin, Malazgirt Meydan Muharebesi 26 Ağustos 1071, Askeri Matbaa, İstanbul 1938; a. mlf, “Selçukluların Anadolu'da Yerleşmelerini ve Gelişmelerini Sağlayan İki Zafer”, *Malazgirt Armağanı*, TTK, Ankara 1993, s. 231-258; Semavi Eyice, Malazgirt Savaşını Kaybeden IV. Romanos Diogenes (1068-1071), TTK, Ankara 1971; İbrahim Kafesoğlu, “Malazgirt (Malazgirt Muharebesi)”, *İA*, c. VII, s. 242-248; Nejad Kaymaz, “Malazgirt Savaşı ile Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesine Dair”, *Malazgirt Armağanı*, TTK, Ankara 1993, s. 259-268; Kadri Perk, Alparslan ve Malazgirt Meydan Muharebesi “Savaş Alanında Bir İnceleme”, *Ülkü Basımevi*, 1947; Ali Sevim, Malazgirt Meydan Savaşı, TTK, Ankara 1971; Ramazan Şeşen, “İmâd al-Din al-Kâtib al-İsfahânî'nin Eserindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler”, *SAD*, c. III, Malazgirt Zaferi Özel Sayısı 900. Yıl, Ankara 1971, s. 253-254; Osman Turan, Türkler Anadolu'da, Hareket Yayınları, İstanbul 1973; a. mlf, Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi Türk Dünya Nizamının Millî İslami ve İnsani Esasları, c. I-II, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1997, s. 192; Vasiliev, a.g.e, s. 445.

⁴⁰ Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, s. 13; Kürkcüoğlu, Ortaçağ'da Erzurum, s. 53.

tekniklerini kullanarak hezimete uğratmıştır⁴¹. Bu dönemde Bizans ordusunun Erzurum civarında rahat hareket etmesi, bu bölgenin hâlâ Bizans hâkimiyetinde olduğunu göstermektedir. Bu ifadeye araştırma sahamız olan İspir ve çevresi de dâhildir. Malazgirt Meydan Muharebesi'nden önceki Selçuklu faaliyetleri, daha ziyade ganimet elde etmek ve göçebe Türkmenlere yer açmak için yıldırma amacı gütmüştür. Fakat, bu dönemde Doğu Anadolu'daki birçok şehir Selçuklu hâkimiyetinde olmasına rağmen Erzurum hâlâ Bizans İmparatorluğu hâkimiyetinde idi. Ancak, Bizans'ın Erzurum hâkimiyeti şehri bir askerî karargâh olarak kullanmaktan başka bir şey değildi.

Selçuklu Sultanı Alp Arslan, 463 / 1072 yılında Mâverâünnehr seferine çıkmıştır. Bu sefer esnasında Yusuf el-Harezmî tarafından talihsiz bir şekilde şehid edildi. Yaralandığı esnada oğlu Melikşâh'ın, vasiyetinde belirtildiği üzere Sultan olmasını bildirdi. Melikşâh, babasının vasiyeti gereği Büyük Selçuklu tahtına çıkarıldı⁴². O, Büyük Selçuklu Devleti tahtına çıktığı esnada, amcası Melik Kara Arslan Kavurt'un isyânı ile uğraşmak zorunda kaldı. Bilge vezir Nizâmü'l-Mülk'ün tedbirleri sayesinde Kavurt isyânını bastıran Sultan Melikşâh, tahtını sağlama aldıktan sonra aynen selefi gibi Gürcistân ve Anadolu seferine girişti.

Sultan Melikşâh 1075 yılında Gürcistân seferine çıktı⁴³. Gence bölgesini ele geçirdikten sonra bu bölgeyi Emîr Savtegin'e tevdi etti⁴⁴. Fakat Emîr Savtegin, Gürcüler ile yaptığı mücadelelerde başarısız olunca Sultan Melikşâh 1078-1079'da Aras bölgesinden Gürcistân'a girdi⁴⁵. Bölgede bir kısım başarı elde ettikten sonra Emîr Savtegin'e bir miktar asker bırakarak geri döndü⁴⁶. Fakat bu olaylardan sonra Emîr Savtegin, tekrar Gürcüler karşısında başarısız olunca Oltu, Kâlîkalâ (Erzurum) ve Kars bölgeleri, Bizans İmparatorluğu'nun doğu hududu kumandanı Grigor

⁴¹ Bundarî, İrak ve Horasan Selçukluları Tarihi, s. 39-41; Mikhail Psellos, *Khronographia*, çev. Işın Demirkent, TTK, Ankara 1992, s. 229; Ostrogorsky, a.g.e, s. 319.

⁴² Bundarî, İrak ve Horasan Selçukluları Tarihi, s. 48-51; Reşîdüddîn Fazlullâh bin Ebu'l-Hayr İmadeddîn el-Hemedani, *Câmi' Al-Tavârih* (Metin), c. II, cüz. 5, Selçuklular Tarihi, nşr. Ahmed Ateş, TTK, Ankara 1999, s. 42-44; Coşkun Alptekin, "Selçuklu Paraları", *SAD*, c. III, Malazgirt Zaferi Özel Sayısı 900. Yıl, Ankara 1971, s. 484-485.

⁴³ Savaş Eğilmez, "Sultan Melikşâh'ın Kafkasya Politikası", Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi *Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 4, Sa. 32, Erzurum 2004, s. 57-65; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 202; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 102-103.

⁴⁴ Kafesoğlu, "Selçuklular", s. 371; Yücel - Sevim, *Türkiye Tarihi*, c. I, s. 65.

⁴⁵ İbrahim Kafesoğlu, "Melikşâh", *İA*, c. VII, s. 671.

⁴⁶ Gümüüş, "Selçuklu Gürcü İlişkileri", s. 716; Yücel - Sevim, *Türkiye Tarihi*, c. I, s. 65-66.

Bakuryan'ın eline geçti⁴⁷. Bu topraklarda bir düklük tesis eden Grigor Bakuryan, Gürcü Kralına tâbi olmuştu⁴⁸. Sultan, tüm bu meselelere bir nihayet vermek için Emîr Ahmed'i 473 / 1080 yılında Errân bölgesine gönderdi. Gürcü kuvvetlerini hezimete uğratan Emîr Ahmed, Kars'ı geri aldı⁴⁹. Müteakiben Grigor Bakuryan'ın hâkim olduğu bölgeleri tekrar ele geçirdi. Bu tarihten itibaren bu bölgede Erzurum merkezli Saltuklu Beyliği hâkim oldu.

Emîr Ahmed aynı yıl içinde fetihlerine devam etti. O, Gürcü Kralı'nı hezimete uğratarak Abazya'ya firara mecbur etti. Bu gelişmelerden sonra Emîr Ahmed⁵⁰ Errân'dan dönerken tesadüf ettiği Emîr Ebû Yakûb ve Emîr İsa Böri'yi zengin Gürcistân ülkesine akın yapmaları için teşvik etti⁵¹. Bu iki Selçuklu emîri Karadeniz'e kadar her tarafı istilâ ettiler. Bu bölgelere maiyetlerindeki boy ve oymakları yerleştirdiler (1080). Kış Mügan bölgesinde geçirdikten sonra ertesi yıl (477 / 1081) yeni kuvvetlerle tekrar Gürcistân'a girdiler. Çoruh Nehri'nin kaynaklarına ve Trabzon'a kadar bütün sahil bölgesini ele geçirdiler⁵². Trabzon ve Bayburt şehirleri daha sonra Theodoros Gabras tarafından geri alınmıştır⁵³.

⁴⁷ Sevim, Anadolu'nun Fethi, s. 103; Şengeliya, a.g.m, s. 234-235.

⁴⁸ Brosset, a.g.e, s. 305-306.

⁴⁹ “Melikşah 471 (1078 / 1079)'de, Aras yolu ile Gürcistan'a girerek, Sav-Tigin'in mevkiini sağlamlaştırdı; fakat ayrılması üzerine, Oltu, Erzurum ve Kars şehirleri ile civarının, Bizans'ın şark hudut komutanı Grigor Bakurian'ın tahakkümüne düşmesi ve Giorgi'nin onu metbû tanımak mecbûriyetinde kalması, üçüncü bir Selçuklu seferini zarûrî kıldı. Sav-Tigin'i geri çağıran Melikşah'ın sevk ettiği Emîr Ahmed 1080'de gürcü kralını mağlûp ederek, Kars'ı aldığı gibi, Oltu ile Erzurum dâhil, Bakurian'a bağlanmış mahalleri istirdat etti; ayrıca Emîr Abu Yakub, Emîr İsa Böri ve diğer reisleri ile birlikte, tâ Kutayis'a kadar Acara, Karthili ve Ardanuç havâlisini, ertesi yılda Karadeniz kıyılarına kadar uzanan, Çoruh vâdisini ele geçirdi.” Kafesoğlu, “Melikşah”, 671; Brosset, a.g.e, s. 306; Toksoy, Karaz'dan Otlukbeli'ne Savaşlar, s. 52; a. mlf, “Malazgirt Zaferinden Önce Doğu Anadolu'ya Yapılan Türk Akımları”, s. 691-692; Eğilmez, Selçuklu Gürcü İlişkileri, s. 41.

⁵⁰ Mehmet Bilgin, “Danişmend Ahmed Gazi'nin mahiyetindeki Emir Yakub ve İsâ Böri komutasındaki kuvvetler Çoruh havzasında ilerlerken Trabzon dahil bütün doğu Karadeniz sahillerini ele geçirmişlerdi.” geçen bu kaydını (Sürmene Tarihi, s. 93) doğrulamak hususunda şüphe vardır. Çünkü 1079 yılında Sultan Melikşah tarafından Gürcistân işlerini halletmek için görevlendirilen Emîr Ahmed'in Danişmendli Ahmed Gazi olup olmadığı konusunda her hangi bilgi yoktur. Ayrıca Emîr Ebû Yakub ve Emîr İsa Böri, Emîr Ahmed'in maiyetinde değildirler. Emîr Ahmed, 1079 yılında Gürcistan işlerini hallettikten sonra Doğu Anadolu bölgesinde rastladığı bu mezkûr emirleri Doğu Karadeniz bölgesinin fethine teşvik etmiştir. Bu bilgiyi Mehmet Bilgin'den aldığı anlaşılan Bilgehan Atsız Gökdağ da, aynı görüştedir (“M. Ö. 2000'li Yıllardan Günümüze Giresun'daki Türk Varlığı”, s. 35. Ayrıca bkz. Bedirhan, a.g.e, s. 185). Fakat, Mükrimin Halil Yinanç (“Danişmendliler”, *İA*, c. III, s. 468-479), Abdülkerim Özaydın (“Danişmendliler”, *DGBİT*, c. VIII, Çağ Yayınları, İstanbul 1988, s. 121-140)'da Emîr Ahmed'in Danişmend Ahmed Gazi olduğu konusunda herhangi bir bilgi mevcut değildir.

⁵¹ Kafesoğlu, Melikşah, s. 114; a. mlf, “Melikşah”, s. 371; Toksoy, Bizans'tan Akkoyunlular'a Tav-İli / Tao Bölgesi, s. 30.

⁵² Çoruh Vâdisi dâhil Erzurum ve çevresi Malazgirt savaşından sonra Ebu'l-Kasım Saltuk'a iktâ olarak verildiği halde, bu mezkûr iki emirin bu bölgede fütûhâtta bulunması bir çelişki oluşturmaktadır.

Bu tarihten itibaren araştırma sahamız olan İspir ve yakın çevresini Saltuklu Beyliği Tarihi çerçevesinde incelemek gerektiği düşüncesindeyiz.

Türkler'in Anadolu'daki ilk fetihleri zamanında saltanat süren Sultan Alp Arslan (455-465 / 1063-1072) ile oğlu ve halefi olan Melikşâh'ın zamanında (465-485 / 1072-1092) Selçuklu Devleti'nin kudreti doruk noktasına ulaştı. Sultan Melikşâh Gürcistân ve Kafkasya'ya yaptığı seferlerle Doğu Anadolu hâkimiyetini kesinleştirmiştir.

5.2 Saltuklular Dönemi

Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulmasıyla birlikte Anadolu'ya yapılan ilk akınların Erzurum ve yöresine yapıldığını görmekteyiz. Bu fetih hareketleriyle birlikte Türkler Anadolu'nun iç kesimlerine kadar ilerlemiş olsalar da arkalarında ele geçiremedikleri birçok kale ve kasaba bulunuyordu. Bu ilk akınların ardından, 463 / 1071 Malazgirt Meydan Muharebesinden itibaren Anadolu'da bu durum Türkler lehine değişmeye başlamış ve Anadolu'ya artık bir yurt gözüyle bakılmıştır⁵⁴.

Anadolu'nun Türk yurdu olması esnasında Erzurum ve çevresinde Saltuklular'ın (463-597 / 1072-1202) kurulduğunu görüyoruz⁵⁵. Saltuklu hânedânının

Zira tüm İslâm kaynaklarında bu bölgenin Ebu'l-Kasım tarafından elde edildiği yazılmaktadır. Bu iki emirden daha sonraki tarihlerde bahsedilmez. Bu iki emîre Çoruh Vâdisi fetihleri için Saltuklu ailesinden yardım yapıp yapılmadığı hakkında bilgiye de rastlanamamaktadır. Burada kesin olan bir şey var ki 1072 yılında Erzurum'un Saltuklular eline geçmesine rağmen 1081 yılına kadar Çoruh Vâdisi'nde varlık gösterememişlerdir. Fakat M. Fahreddin Kırzıoğlu, Emîr Ahmed'in fetihlerini Saltuklu Beyliği hesabına yaptığını belirtir (Kırzıoğlu, Kars Tarihi, s. 353; ayrıca bkz. Toksoy, Karaz'dan Otlukbeli'ne Savaşlar, s. 53; Eğilmez, Selçuklu Gürcü İlişkileri, s. 41-42; Bryer - Winfield, The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos, s. 15).

⁵³ Anna Komnena, Alexiad Anadolu'da ve Balkan Yarımadası'nda İmparator Alexios Komnenos Dönemi'nin Tarihi Malazgirt'in Sonrası, çev. Bilge Umar, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1996, s. 262-265; Mehmet Bilgin, "The History of Trabzon", *Trabzon*, Publications of the Ministry of Culture, İstanbul 1996, s. 62; Tellioğlu, a.g.e, s. 73; Eğilmez, Selçuklu Gürcü İlişkileri, s. 42.

⁵⁴ Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 37-38.

⁵⁵ Saltuklular hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Gürbüz, Saltuklular, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2002; Faruk Sümer, "Saltuklular", *SAD*, c. III, Malazgirt Zaferi Özel Sayısı 900. Yıl, Ankara 1971, s. 391-433; a. mlf, Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, TTK, Ankara 1998, s. 15-45; Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi Saltuklular, Mengüçikler, Sökmenliler, Dilmaç Oğulları ve Artukluların Siyasi Tarih ve Medeniyetleri, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1998, s. 3-52; Abdülkerim Özaydın, "Saltuklular", *DGBİT*, c. VIII, Çağ Yayınları, İstanbul 1988, s. 155-169; Ali Öngül, "Saltuklular", *Türkler*, c. VI, Ankara 2002, s. 461-470; Mustafa Çağatay Uluçay, İlk Müslüman Türk Devletleri, Devlet Kitapları, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, s. 171-173; Erdoğan Merçil, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, TTK, Ankara 2000, s. 279-282; Clifford Edmund Bosworth, Doğuştan Günümüze İslam Devletleri Tarihi, Devletler, Prenslikler, Hanedanlıklar Kronoloji Soy Kütüğü El Kitabı, çev. Hande Canlı, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2005, s. 296; İlber Ortaylı, Türkiye İdare Tarihine Giriş, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara 2000, s. 154.

Büyük Selçuklu hânedânıyla akrabalık bağları olduğu bilinmektedir. Saltuklular tarihleri boyunca Büyük Selçuklu Devletini metbû tanımışlardır⁵⁶. Buna dayalı olarak da Anadolu Selçukluları ve Büyük Selçuklular arasındaki çekişmelerde Büyük Selçuklu Devleti'nin tarafında yer almışlardır. Büyük Selçuklu Devleti'nin 1157 yılında yıkılması ile birlikte Irak Selçuklularını metbû olarak tanımışlardır⁵⁷. Türkiye Selçuklu Devleti'nin Anadolu'yu hâkimiyeti altına almaya başlaması ile birlikte II. Kılıç Arslan'ın (1155-1192) saltanatı döneminde Saltuklular, Türkiye Selçukluları'na bağlı olmuşlar ve bu tâbiyet 1202 yılında mezkûr devlet tarafından tarihe mal edilinceye kadar devam etmiştir⁵⁸. Yaşadıkları dönem boyunca Saltuklular bu yöreyi Türkleştirmeye çalışmışlardır. Erzurum ve çevresinde bulunan ilk Türk-İslâm eserleri de Saltuklular'a aittir.

Saltuklular, bulundukları bölge dolayısıyla devamlı Gürcüler ile mücadelelerde bulunmuşlardır. Gürcüler ile yapılan mücadelelerde Saltuklular, önemli bir yere sahiptir. İspir, bu mücadele esnasında adeta tampon bir bölge konumunda bulunmaktaydı. Nitekim Gürcüler, Saltuklular döneminde sürekli olarak İspir ve çevresini tahrip etmişlerdir⁵⁹.

İspir, başlangıçtan itibaren Saltuklular'ın elinde bulunan önemli merkezlerden biriydi⁶⁰. Araştırma sahamız olan İspir'de Saltuklular dönemine ait ilk Türk-İslâm eserlerinin ilk örneklerinden bulunmaktadır⁶¹.

Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulmasının hemen ardından Anadolu'ya yapılan Türk akınlarının ilkleri de Kuzeydoğu Anadolu'ya düzenlenmiştir. Buna bağlı olarak

⁵⁶ “Saltuklu Beyliği, Sultan Alparslan'ın kumandanlarından Ebul Kasın Saltuk tarafından Malazgirt savaşından sonra, Erzurum başkent olmak üzere, Tortum, Bayburt, Tercan, Micingert, İspir, Pasinler, Oltu il, ilçe ve kaleleri içine alan bölgede Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na tâbi olarak kurulmuştur (1071-1072).” (Sevim, Anadolu'nun Fethi, s. 182; Yücel - Sevim, Türkiye Tarihi, s. 149; Tellioğlu, a.g.e, s. 86).

⁵⁷ İlhan Erdem, “Doğu Anadolu Türk Devletleri”, *Türkler*, c. VI, s. 404.

⁵⁸ Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 16.

⁵⁹ Sümer, “Tuğrulşah”, *İA*, c. XII / II, s. 42-43.

⁶⁰ Bilge Umar, Türkiye Halkının Ortaçağ Tarihi (Türkiye Türkleri Ulusunun Oluşması), İnkılâp Kitabevi Yayınları, İstanbul 1998, s. 90; Mehmet Şeker, Anadolu'nun Türkleşmesi ve Kültürel Hayatı, s. 72.

⁶¹ İbrahim Hakkı Konyalı, Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi, Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği Yayınları, Ercan Matbaası, İstanbul 1960, s. 506; Ali Murat Aktemur - İshak Umut Kukaracı, Kültür Varlıkları İle İspir, İspir Kaymakamlığı Kültür Yayınları, Erzurum 2004, s. 73-74; Sümer, “Tuğrulşah”, *İA*, c. XII / II, s. 45.

da Anadolu'nun Türkleşme süreci bu bölgeden başlamıştır. Nitekim Anadolu'da kurulan ilk Türk beyliği Saltuklular'dır⁶².

Emîr Ebû'l-Kasım Saltuk, Sultan Alparslan'ın Anadolu'yu fetih amacıyla görevlendirdiği komutanlardan biridir⁶³. Emîr Ebû'l-Kasım Saltuk, aynı zamanda Malazgirt muharebesine de katılmıştır⁶⁴. Sultan Alp Arslan, Malazgirt Savaşı'nın ardından Ebû'l Kasım Saltuk'a, Micingerd'deki kitabeye göre, Kars, Pasinler, Erzurum, Oltu, Tortum, İspir, Bayburt ve Tercan yöresini, ıktâ olarak vermiştir⁶⁵. Saltuklular'ın merkezi, Erzurum şehridir.

Ebu'l-Kasım'ın Türkçe adı Saltuk'tur. 448 / 1057 - 450 / 1059 yılları arasında Erzurum, Erzincan, Kemah ve Sivas'a kadar akın yapan Türkmen halkının başında Ermeni kaynaklarına göre, Samuht; Bizans kaynaklarına göre, Samuk adlı önemli bir komutan vardır⁶⁶. İslâm kaynakları 460 / 1069'da Anadolu gâzâlarında rol oynayan beyleri sayarken, aralarında Sanduk adlı bir Türkmen Beyini de kaydeder. Bu Türkmen Beyi Saltuk adıyla da Malazgirt savaşında bulunmuştur⁶⁷. Kaynaklarda farklı şekillerde geçen bu adın aynı kişiye ait olması muhakkaktır. Saltuklu Beyliği adını da kurucusu olan bu kişiden almaktadır⁶⁸.

⁶² Hakkı Dursun Yıldız, "Anadolu Türk Tarihi (Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar)" *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, Görsel Yayınları, Ankara 1982, s. 624; Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar (1074-1990)*, KB Yayınları, c. II, Ankara 1989, s. 42; Faruk Sümer, "Saltuklular", *SAD*, c. III, s. 391-433.

⁶³ Zeki Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 20; İbrahim Artuk, Artuk Beğ, KTB Yayınları, Ankara 1988, s. 6; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devleti Tarihi*, s. 34; Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Tarihinin Devirlere Taksimi Meselesi", *TAD*, c. II, Sa: 2-3, Ankara 1964, s. 85.

⁶⁴ Faruk Sümer, "Mengüçükler", *İA*, c. VII, s. 713; Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1998, s. 141-142; Artuk, Artuk Beğ, s. 3-4.

⁶⁵ Özaydın, "Saltuklular", s. 154; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s.182; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s. 281; Yıldız, "Anadolu Türk Tarihi", s. 624; M. Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 173; a. mlf, *İspir*, s. 24; Uluçay, *İlk Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s. 173; Rahmi Hüseyin Ünal, "Erzurum", *DİA*, c. X, s. 322; Osman Turan, "Bayburt", *İA*, c. II, s. 366-367.

⁶⁶ Niketas Khoniates, *Historia (İonnes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, çev. Fikret Işıltan, TTK, Ankara 1995, s. 98; Vardan Vartabet, "Türk Fütûhatı Tarihi (889-1269)", çev. Hrant D. Andreasyan, *TSD*, Sa. 1-2, İstanbul 1937, s. 201.

⁶⁷ Faruk Sümer, "Malazgird Savaşına Katılan Türk Beyleri", *SAD*, c. IV, Ankara 1975, s. 197-207; Süleyman Tülüçü, "Malazgirt Savaşına İştirak Eden Türk Beyleri ve Hal Tercümeleri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sa. 7, İstanbul 1986, s. 291-334; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s. 289.

⁶⁸ Gürbüz, a.g.t, s. 67-69; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 4-5.

Saltuk ismi daha sonraki Türk devletlerinde de kullanılmış bir addır. Osman Gazi'nın silah arkadaşlarından birinin adı Saltuk Alp'tir. Saltuk ismi de "bırakmak, koyvermek" anlamına gelen "sal" fiilinden türemiş bir addır⁶⁹.

Saltuklular'ın Selçuklular ile akrabalıkları olduğuna dair kaynaklarda bilgi bulunmaktadır. Saltuklular kuruluşlarının ilk yıllarından itibaren Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı bir beyliktir⁷⁰.

Erzurum ve çevresi Saltuklular döneminden itibaren Türklük vasfını kazanmaya başlamıştır. Bu dönemde Erzurum ve çevresinde birçok Türkmen bulunuyordu. Bu Türkmenler'in Anadolu Selçuklu Devleti'nin kuruluşunda Kutalmışoğlu Süleymanşâh'a destek vermiş olmaları muhtemeldir⁷¹.

Emîr Ebû'l-Kasım Saltuk'un faaliyetleri hakkında pek fazla bilgi bulunmamasına karşın, 494 / 1102 yılına kadar beyliğin başında bulunduğu anlaşılmaktadır⁷².

Emîr Saltuk'un 494 (1102) yılında ölümüyle birlikte yerine oğlu Emir Ali (494-517 / 1102-1124) geçmiştir⁷³.

Büyük Selçuklu Devleti'nin başında bulunan Sultan Melikşâh'ın 7 Şevval 485 / 10 Kasım 1092 tarihinde vefat etmesi üzerine hânedân mensupları arasında saltanat mücadelesi başlamıştı⁷⁴. Bu mücadele esnasında Berkjaruk, Muhammed Tapar'ı Hoy'da mağlup edince Muhammed Tapar, Erciş ve Ahlât'a gelmiştir. Bu esnada Emir Ali de Muhammed Tapar'ın yanına gelmiştir. Daha sonra her iki kardeş arasında sulh yapılmış ve Sepid-rud sınır olarak kabul edilmişti. Buna göre; Suriye, Âzerbaycan, Doğu Anadolu ve Kafkasya, Muhammed Tapar'a verilmişti⁷⁵. Emir Ali de bu

⁶⁹ Sümer, Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, s. 18.

⁷⁰ Abdürrahim Şerif Beygu, Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri, Bozkurt Basımevi, İstanbul 1936, s. 36.

⁷¹ Beygu, a.g.e, s. 37.

⁷² Yıldız, "Anadolu Türk Tarihi", s. 624.

⁷³ Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 6; Hüseyin Namık Orkun, Türk Tarihi Not Hülasaları, Sertel Matbaası, İstanbul 1940, s. 129; Kürkçüoğlu, "Tarih", 1998 Erzurum Yıllığı, s. 35.

⁷⁴ Yıldız, "Anadolu Türk Tarihi", s. 624.

⁷⁵ "Muhammed Tapar Hoy Kapısı önünde (496 / 1103) ki savaşta Sultan Berkjaruk'a mağlup olunca yanındaki emirlerle Erciş'e oradan da Ahlât'a geldi. Burada Erzurum emiri Saltuklu Ali, Ani Emîri Menûçeher eş-Şeddâdî de onlara katıldı. Hep birlikte Tebriz'e doğru yola çıktılar. Daha sonra Âlimlerinde müdahalesiyle iki taraf arasında 467 / 1104 tarihinde akd edilen anlaşmada Sefidrud sınır olmak üzere Azerbaycan ve bütün Doğu Anadolu Muhammed Tapar'a veriliyordu. Böylece bölgedeki bütün beyler onun hakimiyetini kabul etmiş oluyorlardı." (Abdülkerim Özaydın, Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511 / 1105-1118), TTK, Ankara 1990, s. 68; Gürbüz, a.g.t, s. 70; Yıldız, "Anadolu Türk Tarihi", s. 624; El-Hüseynî, Sadreddin Ebul Hasan Ali İbni Nasir İbni Ali, Ahbar üd-Devlet is-Selçukiyye, çev. Necati Lugal, TTK, Ankara 1943, s. 54; İbnü'l-

dönemde onun tâbiyetine girmiştir. Muhammed Tapar bununla da yetinmeyip bütün Selçuklu Devleti'ni ele geçirmek amacıyla 497 (1105) yılı Şubat'ında Meyyâfârîkîn'e (Silvan) hareket edince ona tâbi bütün Doğu Anadolu Beyleri gibi Saltuklu Beyi Emir Ali de onun yanında yer almıştır⁷⁶.

X. Yüzyılın ortalarından itibaren Karadeniz ve Hazar Denizi'nin kuzeyinde oturan kavimler arasında hareketlenme olmuştur. Bu bölgeye gelen Kıpçaklar, burada bulunan Peçenek ve Uzlari (Oğuzlar) daha batıya hareket ettirerek onların Balkanlar'a inmesine neden olmuştur. Kıpçaklar XII. Yüzyılın başlarından itibaren Gürcü Kralı David'in çalışmalarıyla Ortodoks Hristiyan'ı oluyorlardı. Gürcüler ve Kıpçaklar arasında bu ilişkilerle birlikte ittifak da kurulmaya başlandı⁷⁷.

Büyük Selçuklu Devleti hanedan mensupları arasında meydana gelen taht mücadelelerinden faydalanan Gürcü Kralı David, 508 (1115) yılından itibaren Türklere karşı taarruza geçti⁷⁸. Kral David, Rastof'u aldıktan sonra Çoruh Vâdisi'nde ilerledi. 509 (1116) yılında Saltuk iline girip Pasin ovasına kadar ilerledi ve bu ilerleme esnasında çok sayıda Türkmen, Gürcüler tarafından katledildi.

Gürcüler'in bu faaliyetlerine karşı Artuk'un oğlu İl-Gazi sefere memur edilmiştir. 514 (1121) yılında harekete geçen İl-Gazi, Erzen Beyi Togan Arslan'ı da yanına alarak Erzurum'a geldi. Emîr Ali'nin de bu sefere katılmasıyla Tiflis'e doğru hareket ettiler⁷⁹. Bu ittifak Gürcülere karşı galip gelemedi. Bu yenilgide Gürcü-Kıpçak ittifakının etkisi büyüktür⁸⁰.

Sultan Alp Arslan Ani şehrini aldıktan sonra şehri Şeddâdîler'e vermişti⁸¹. Ani şehrinin başında bu dönemde Minuçehr'in oğlu Ebu'l-Esvar bulunuyordu. Ebu'l-Esvar, Ani'yi Gürcü taarruzlarına karşı savunamayacağı gerekçesiyle 60.000 dînâr karşılığında şehri Saltuklu Emîr Ali'ye satmaya karar verdi. Bu durumu öğrenen Ani Hristiyanları, Gürcü Kralı David'i davet ederek şehri 517 / 1124 yılında ona teslim ettiler⁸². Böylece Ani tekrar Hristiyanlar'ın eline geçti. Şehrin idaresi İvani'ye

Kalanisi, Ebu Ya'la Hazma b. Esed, Zeyl-ü Tarihi Dimaşk, nşr. Henry F. Amedroz, Beyrut 1908, s. 238)

⁷⁶ Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 20-21; Orkun, Türk Tarihi Not Hülasaları, s. 129.

⁷⁷ Kırzioğlu, Kars Tarihi, s. 376-377.

⁷⁸ Sümer, "Saltuklular", s. 409-410.

⁷⁹ Yıldız, "Anadolu Türk Tarihi", s. 624.

⁸⁰ Yıldız, "Anadolu Türk Tarihi", s. 624.

⁸¹ Urfalı Mateos Vekayinamesi, 118-122.

⁸² "Şeddâdî hükümdarı Ebu'l-Esvar (1118-1124) Gürcüler'in artan gücü karşısında artık Ani şehrini elinde daha fazla tutamayacağını anlayarak ani'yi 60.000 dinar karşılığında Erzurum emirine satmak

verildi. Horasan'da hüküm süren Sultan Sencer'in 519 / 1126'da gönderdiği Şeddâdî Emîri Fazlun, Ani'yi Hristiyanlar'ın elinden yeniden almıştır. Emîr Ali, Haçlılar'a karşı gazalara da katılmış ve 1124'e kadar Saltuklular'ın başında bulunmuştur⁸³.

Emîr Ali'den sonra Saltuklu tahtına kardeşi Emîr Gazi (517-525 / 1124-1132) çıkmıştır⁸⁴. 517 / 1124 yılında Saltuklu hânedânının hâkimiyetinde bulunan İspir, Oltu ve Çoruh boyları Gürcüler tarafından yağma edilerek sayısız Türkmen katledilmiştir⁸⁵. Oltu şehri bu esnada yıkılmıştır. Kıpçaklar bu tarihlerden itibaren bu bölgelere yerleşmeye başlamışsa da hiçbir zaman Bayburt ve İspir gibi şehir merkezlerine girememişlerdir⁸⁶. Fakat İspir ve Bayburt'a nazaran daha doğuda olan Yusufeli, Artvin, Oltu (Taik / Tao) bölgeleri bundan sonra Kıpçakların hâkimiyetine girmiştir⁸⁷. Emîr Gazi 519 / 1126'da Gürcülere karşı yapılan sefere iştirak etmiştir. Emîr Gazi aynı zamanda kızını Artuklu hükümdarı Timurşâh'a vermiştir⁸⁸.

Brosset, 1124 olaylarını şöyle kaydetmektedir: “*Ertesi Mart ayında (1124) Kartli'ye giden kiral Dmanis şehrini aldı; nisanda, Şaruban'da Derbent kumandanına taarruz etti, bu şefe itaat eden Kürdleri, Lezgileri ve Kıpçakları kılıçtan geçirdi, Gassani ve Hozaond kaleleri ile civar toprakları da zapt eyledi. Çok geçmeden, bir kartal gibi ileri atılan kiral, mayıs ayı içinde, Somhet, Gagni, Terunakan, Kavazin, Norberd, Manasgemni, ve Nalincakar kalelerini zapt eyledi. Haziran ayında, kiral, ilerleyerek Cavahet'i, Göle'yi, Karnifola'yu, ve Pasin'i İspir'e kadar kat'etti. Olararda bulunan bütün Türkmenler kılıçtan geçirildi veya esir edildi. Kiral oradan Buyarta Kur'a gelerek Oltu'yu yaktı ve bu şanlı icraatından sonra Trialet'e döndü. Birkaç gün ara ile, askerler(de) kendi yerlerine döndüler.*”⁸⁹

istedi. Bunu duyan Hristiyanlar çok üzüldüler. Şehrin satışı henüz gerçekleşmeden önce Davit'i çağırarak şehri ona teslim ettiler.” Kırzioğlu, Ani Şehri Tarihi, s. 70-71; Gürbüz, a.g.t, s. 74; Kürkçüoğlu, Ortaçağ'da Erzurum, s. 81.

⁸³ Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 6-8.

⁸⁴ Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 8.

⁸⁵ Salim Cöhçe, “Doğu Karadeniz Bölgesinin Türkleşmesinde Kıpçakların Rolü”, *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, 13-17 Ekim 1986, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Yayını, Samsun 1988, s. 480; Ahmet Gökbel, Kıpçak Türkleri (Siyasi ve Dini Tarihi), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2000, s. 57; Kırzioğlu, Kars Tarihi, s. 377; Bilgin, Doğu Karadeniz, s. 85; Albayrak, Tarih Boyunca Doğu Karadeniz'de Etnik Yapılanmalar ve Pontus, s. 107-108; Brosset, a.g.e, s. 327; Tellioğlu, a.g.e, s. 88.

⁸⁶ M. Fahrettin Kırzioğlu, Yukarı Kür ve Çoruh Boylarında Kıpçaklar, TTK, Ankara 1992, s. 122; a. mlf, Kars Tarihi, s. 376-377.

⁸⁷ Gökbel, a.g.e, s. 66.

⁸⁸ Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 8.

⁸⁹ Brosset, a.g.e, s. 325-326; Kırzioğlu, Kıpçaklar, s. 119

Erzurum’da bulunan “Kale Câmii” ve “Tepsi Minare” bu zat döneminde yaptırılmış eserlerdir⁹⁰. Tepsi Minare üstündeki kitabenin tarihsiz olmasına karşın bu kitabe de zikredilen unvanlar Göktürkler’den beri kullanılan unvanlardır. Bu kitabe aynen şöyledir: “*Şemsü’l-Mülük ve’s-Selâtin Emîr İnanç Yabgu Alp Tuğrul Bey Ebû’l-Muzaffer Gazi bin Ebu’l-Kasım*”⁹¹. Saltuklu Emîr Gazi’ye 1126 senesinde Errân’ın Duvin (Dübeyl)şehrinde takdim edilmiş bir eser dahi bulunmaktadır⁹².

Emîr Gazi’nin 525 / 1132 yılında ölümü üzerine yerine kardeşi Emîr Ali’nin oğlu İzzeddîn Saltuk geçti (525-562 / 1132-1168)⁹³. Bu dönemde de Sökmenliler ve Erzen beyleriyle ittifak devam etmiştir. Bazı kaynaklara göre hemşiresi, bazı kaynaklara göre de kızı Şah-Banu Hatun’u Ahlât Şahı II. Sökmen (521-580 / 1128-1185) ile evlendirdi (542 / 1148). Bir kızını da Erzen Beyi Togan Arslan’ın çocuklarından Kurti veya Yakut Arslan ile evlendirmiştir (539 / 1145). Erzen Beyi’ne verdiği kızı aynı zamanda Şeddadîler’den Ani Emîri Fahreddîn Şeddad istemişse de İzzeddîn Saltuk, kızı ona vermemiştir. 1145 yılında Erzurum’da şiddetli bir deprem olmuştur⁹⁴.

Fahreddîn Şeddad, 1153 senesinde İzzeddîn Saltuk’a bir elçi gönderip “*Ben zayıfladım, Ani’yi Gürcüler’e karşı korumakta takatim yoktur. Bu şehri sana verip hizmetinde kalayım*” diye bir teklifte bulunmuştur. Fahreddîn Şeddad, kendisine kızını vermeyen İzzeddîn Saltuk’a karşı kızgındı⁹⁵. Fahreddîn Şeddâd aynı zamanda Gürcü Kralı Dimitri’ye de haber gönderdi. Bu durumdan habersiz olan Türklere yapılan baskın neticesinde Türk ordusu yenildi ve İzzeddîn Saltuk esir düştü⁹⁶. İzzeddîn Saltuk’un damadı Ahlât Şahı II. Sökmen ve onun eşi Şah Banu ayrıca Artuklu hükümdarının çalışmalarıyla 100.000 dînar fidye karşılığında İzzeddîn Saltuk’u kurtarmışlardır⁹⁷.

⁹⁰ Sümer, Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri, s. 23.

⁹¹ Beygu, a.g.e, s. 93-98.

⁹² Sümer, Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri, s. 26.

⁹³ Enver Konukçu, “Tarih’te Erzurum”, *Şehri Mübarek Erzurum*, Erzurum Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara tsz, s. 23; Kürkcüoğlu, 1998 Erzurum Yılığ, s. 36; Yücel - Sevim, a.g.e, s. 149.

⁹⁴ Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 9-10.

⁹⁵ Sümer, Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri, s. 23.

⁹⁶ Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, Câmiu’d-Düvel (Sahayif-ül-Ahbar Fi Vekay-il Asar), Selçuklular Tarihi Anadolu Selçukluları ve Beylikler, c. II, çev. Ali Öngül, Akdemi Kitabevi, İzmir 2001, s. 208.

⁹⁷ Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 10.

Bu duruma rağmen Gürcüler Ani'yi alamadılar. 555 / 1161 yılında Ani papazlarının isyânı neticesinde Ani, Gürcüler'in eline geçti. Türk hükümdarları aynı yıl karşı harekete geçtiler. Bu sefere Ahlât Şâhı II. Sökmen, Erzurum Emîri İzzeddîn Saltuk, Erzen ve Bitlis Beyi Togan Arslan'ın oğlu ve İzzeddîn Saltuk'un damadı Fahreddîn Devletşah, Kars ve Sürmeli Beyleri ve Artuklu hükümdarı Necmeddîn Alpı katıldı. Diğerleri Necmeddîn Alpı'yı beklemeden harekete geçtiler ve Ani şehrini kuşattılar. Bu harekâta karşı Gürcü Kralı Giorgi de harekâta geçmişti. İzzeddîn Saltuk daha önceki esaretinde Gürcüler'e karşı savaşmayacağına dair söz verdiği için Türk beylerine haber vermeden çekilmesi Türk beylerinin ağır bir yenilgiye uğramasına neden olmuştur⁹⁸. Bu savaşta Ahlât Şâhı II. Sökmen büyük kayıplara uğramıştır. Muharebeye yetişmeyen Necmeddîn Alpı'nın çalışmalarıyla II. Sökmen'in emîr ve askerleri kurtarılmıştır⁹⁹.

Gürcüler Ani'den sonra Kars, Duvin ve Gence'yi alarak buraları tahrip edip, bölgedeki Türk halkını katletmişlerdir. Bunun üzerine Ahlât Şâhı II. Sökmen, Erzen Beyi Devletşâh, Erzurum melîki İzzeddîn Saltuk, Âzerbaycan Atabeyi İl-deniz ve Selçuklu Sultanı Arslanşah 553 / 1163'te Gürcülere karşı sefere çıktılar. Âzerbaycan'da bulunan Türkmenler'den de bu sefere katılanlar oldu. Gürcistan'a giren Türkler, Gürcü kuvvetlerini bozguna uğrattılar. Gürcü Kralı bu sefer karşısında ormanlara kaçmak zorunda kaldı. Bu seferin kazanılmasında Müslüman Gürcüler'in de yardımda bulunmasının etkisi büyüktür. Neticede 555 / 1161 yenilgisinin intikamı alınmış ve Türk hükümdarları seferi başarıyla tamamlayıp büyük ganimetler elde etmiş olarak ülkelerine dönmüşlerdir¹⁰⁰.

İzzeddîn Saltuk, kızlarından birini de Anadolu Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan'a vererek onun nüfuzundan faydalanma amacı güdüyordu¹⁰¹. II. Kılıç Arslan'ın da İzzeddîn Saltuk'un kızını almak istemesinde Danişmendli Yağıbasan'a karşı ittifak arayışının da etkisi büyüktür¹⁰². İzzeddîn Saltuk'un II. Kılıç Arslan'a verdiği kızı Erzurum'dan Malatya'ya götürülürken Danişmendli Yağıbasan, Sivas

⁹⁸ Urfalı Mateos Vekaynamesi, s. 331; Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 14-16; Sümer, Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, s. 31.

⁹⁹ Sümer, Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, s. 31.

¹⁰⁰ Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 14-16; a. mlf, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 201.

¹⁰¹ Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 16.

¹⁰² Claude Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu, çev. Erol Üyepazarcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2002, s. 119

dolaylarında gelin alayını basarak kızı esir almış ve yeğeni Zünnun'a vermiştir¹⁰³. II. Kılıç Arslan bu duruma karşı harekete geçtiyse de başarısız oldu¹⁰⁴.

İzzeddîn Saltuk döneminde Saltuk-ili, batıda, Tercan'dan başlıyordu. Saltuk-ili İspir, Erzurum, Bayburt, Oltu, Avnik, Micingerd şehir ve kasabalarını da içine almaktaydı¹⁰⁵. Bu dönemde Kars da Saltuklu hâkimiyetine girmiştir¹⁰⁶. İzzeddîn Saltuk döneminde Saltuklu Emîrlîği, Türkiye Selçuklu Devleti'ni metbû tanımıştır.

İzzeddîn Saltuk'un 562 / 1168 yılında ölümüyle yerine oğlu Nasreddîn Muhammed geçti¹⁰⁷. Bu dönemle ilgili pek fazla bilgiye sahip değiliz. Nasreddîn Muhammed döneminde Saltuklular, 584 / 1189 tarihli sikkeden anlaşıldığı üzere Büyük Selçuklulardan sonra Irak Selçuklularını metbû olarak tanımaktaydılar¹⁰⁸. Eyyûbîler'in Ahlât ülkesini istilaya giriştikleri dönemde Saltuklu Beyliği'nin başında Nasreddîn Muhammed yerine hemşiresi Mama Hatun bulunuyordu (586 / 1191). Bu durumu izah etmek hayli güçtür. Mama Hatun'un Tercan dolaylarında kervansarayı bulunmaktadır¹⁰⁹.

Mama Hatun'dan sonra tekrar Nasreddîn Muhammed'in başta bulunduğu dair kayıtlar vardır. Azerbaycan Atabeyi Kızıl Arslan'ın 586 / 1191'de ve Ahlat Şâh'ı Beg-Timur'un 588 / 1193'de ölümüyle Saltuklular Gürcüler karşısında tek başına kalmışlardır. Gürcüler, bu durumdan faydalanarak Kars, Sürmeli hatta İspir üzerinden

¹⁰³ Yağlıbasan gelini birader zadesi Zünnun ile izdivaç ettirmek istediğinde Saltuklu Beyi'nin kızı Sultan II. İzzeddin Kılıçarslan ile nikâhlı olduğundan mütevellit ülemaya başvurdu, onlarda kızın dinden dönmesinden başka bir çare olmadığı hususunda fetva verdiler. Akabinde kız, (Allaha sığınırız) bir küfür sözü söyleyip, dinden döndüğünde İzzeddin Kılıçarslan 'dan boş düştü. Sonra yine Müslüman olarak Danişmendli Zünnun ile izdivaç etti. Münecimbaşı'ndan naklen, İsmail Hakkı Uzunçarşılı - Rıdvan Nafiz Edgüer, Sivas Şehri, haz. Recep Toparlı, Erzurum 1992, 39-40; Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 201.

¹⁰⁴ Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 16-17; M. Fahrettin Kırzioğlu, "Kars", *İA*, c. VI, s. 361-362; Beygu, a.g.e, s. 38-39'da gelin alayının Malatya'ya değil de Konya'ya gittiğini yazar.

¹⁰⁵ "İzzeddin Saltuk'un ülkesine hangi yörelerin dahil bulunduğu hakkında malûmat yoktur. Bununla beraber Saltuklu Beyliği ülkesinin Tercan'dan başlayıp Tahir Gediği'ne veya daha ileriye kadar uzandığı ve Erzurum'dan başka Bayburt, Avnik, Micingird, İspir, Oltu şehir, kasaba ve kalelerini içine aldığı söylenebilir." (Sümer, Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, s. 32)

¹⁰⁶ Sümer, Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, s. 32-33).

¹⁰⁷ İbnü'l-Ezrak, Ahmed b. Yûsuf b. Ali İbnü'l-Ezrak el-Farikî (510 H. / 1117-577? H. 1181), *Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi* (Artuklular Kısım), Araştırma, İnceleme ve Notlarla çev. Ahmet Savran, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 1992, s. 152; Sevim, Anadolu'nun Fethi, s. 184.

¹⁰⁸ Coşkun Alptekin, "Saltuklu Sikkeleri", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, Sa. 13, Erzurum 1985, s. 293-295.

¹⁰⁹ Sümer, Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, s. 37; Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 17-18.

Erzurum'a kadar ilerlemişlerdir. Gürcüler halkın ve askerlerin gösterdiği kudretli mücadele karşısında püskürtülmüştür¹¹⁰.

Kıpçak askerlerinin desteği olan Gürcüler, Türkler'e karşı saldırılara devam ediyorlardı. Bu dönemde Saltuklular çöküntü süreci içindeydiler. Gürcüler ve Saltuklular arasındaki bu mücadelelere karşın dostane ilişkiler de bulunuyordu. Gürcü Prensesi Thamara, II. Kılıç Arslan'ın oğlu Rükneddin Süleymanşah ile evlenmek istemişse de Rükneddin Süleymanşah bunu kabul etmedi¹¹¹. Buna karşın Nasreddin Muhammed'in oğlu Muzaffereddin babasının iznini almdan dinini değiştirerek Tiflis'e hareket etti¹¹². Onun yanında hükümdara yakışır hediyeler bulunuyordu. Gürcüler de onu bir hükümdar gibi karşılamışlardır. Fakat Muzaffereddin daha sonra Gürcüler tarafından Saltuk-iline geri gönderilmiştir¹¹³.

Bazı yazarlar Mama Hatun'un 596-597 / 1200-1201 tarihlerine kadar başta bulunduğunu yazar. Bazıları da 584-592 / 1189-1197 yılları arasında Nasreddin Muhammed'in oğlu Alâeddîn Melikşah'ın başta bulunduğunu yazar (1200-1202)¹¹⁴.

1202 yılında Gürcistan üzerine sefere çıkan Türkiye Selçuklu Sultanı II. Rükneddin Süleymanşâh, kendisini karşılamada geç kaldığı gerekçesiyle son Saltuklu Emîri Alâeddîn Melikşâh'ı tevkif ettirdi. Sultan daha sonra 2 Şevval 598 / 25 Mayıs 1202'de Erzurum'a girmiş ve şehri kardeşi Elbistan Meliki Rükneddin Tuğrulşâh'a tevdi ederek Saltuklu Emîrliğine son vermiştir¹¹⁵.

Türkiye Selçuklu tarihçisi İbn Bibi, Saltuklu Beyliği'nin sonunun Emîr Alâeddîn Melikşah'ın hatasından kaynaklandığını şöyle dile getirir: *“Sultan, daha önce de Erzurum yöneticisi (sahib) olan Melik Alaaddin Saltukî'ye asker toplaması konusunda ferman göndermişti. Onun asker toplamada ve fermanın hükümlerini yerine getirmede ihmâl davrandığını öğrenince, şahlar şahının vücudunun her yerini öfke tozları sardı. Derhal onun azli konusunda ferman çıkardı. O ülkenin*

¹¹⁰ Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 18-19.

¹¹¹ Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 254-255.

¹¹² Brosset, Gürcistan Tarihi, s. 372.

¹¹³ Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 36.

¹¹⁴ Gürbüz, a.g.t, s. 102-105.

¹¹⁵ İbn Bibî, Selçuknâme, çev. Mükrimin Halil Yinanç, haz. Refet Yinanç - Ömer Özkan, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007, s. 31; Özaydın, “Saltuklular”, s. 166; Ebu'l-Ferec Tarihi, c. II, s. 474; Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 251-254; a.mlf, “Süleyman-Şah II”, İA, c. XI, s. 226; Sümer, “Saltuklular”, s. 421-423; Uluçay, a.g.e, s. 173; Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, s. 26; Yinanç, “Erzurum”, s. 349; Küçük, “Erzurum”, s.322.

topraklarını, kalelerini ve beldelerini her şeyiyle ondan alarak Gıyaseddin Tuğrulşah'a verdi. Yönetim dizginlerini onun avucuna bıraktı."¹¹⁶

İbnü'l-Esir, Saltuklu Beyliği'nin tarihe mal olmasını şöyle kaydeder: *"Rükneddîn Süleyman b. Kılıç Arslan bu sene (597) Ramazan (Haziran-Temmuz 1201) kardeşi Muizzeddîn Kayserşâh'a ait olan Malatya'yı birkaç gün muhasara ettikten sonra ele geçirdi. Oradan Erzenü'r-Rûm üzerine yürüdü. Burası eski bir hanedâna mensup olan el-Melik ibn Muhammed b. Saltuk'un oğluna aitti. Rükneddîn Erzenü'r-Rûm'a yaklaşıncâ şehrin hâkimi ona olan güveninden dolayı Rükneddîn'i istediği şartlar dahilinde bir anlaşma yapmak için karşılamaya çıktı. Fakat Rükneddin onu yakalatıp tevkif etti ve şehri ele geçirdi. Bu zat Erzenü'r-Rûm'daki bu hanedânın son hâkimiydi"*¹¹⁷.

Bundan sonra Türkiye Selçuklu Devleti 1202 yılında bu havalıyı zapt ederek Saltuklu hükümetine nihayet vermişlerdir¹¹⁸. Saltuklu hânedânının son temsilcileri yalnız Çemişkezek'te Yavuz Sultan Selim zamanına kadar sönük bir halde mevcudiyetini muhafaza edebilmiştir.

Araştırma sahamız olan İspir ve yakın çevresi yukarıda görüldüğü üzere ilk önce Büyük Selçuklu Devleti kuvvetleri tarafından istilâ ve fethedildikten sonra, Büyük Selçukluları metbû tanıyan Saltuklu Emîrliğinin hâkimiyet ve idaresinde kalmıştır. Fakat Saltuklu Beyliği'ni en fazla uğraştıran Gürcüler, bu dönemde Saltuklular tarafından elde tutulmaya çalışılan Çoruh havzasını sık sık işgal, yağma ve tahrip etmişlerdir. Çoruh Vâdisi, 1118, 1121, 1124 ve daha sonraki yıllarda Kuman / Kıpçak Türkleri tarafından yurt tutulmaya çalışılsa da, Saltuklular tarafından defalarca tekrar elde edilmiştir. Neticede sona erdiği 1202 yılında İspir bölgesinin Saltuklu hâkimiyetinde olduğu anlaşılmaktadır.

¹¹⁶ İbn Bîbî, El-Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca'ferî Er-Rugadî, El-Evami'ü'l-Ala'îye Fi'l-Umuri'l-Ala'îye (Selçuknâme), çev. Mürsel Öztürk, KB Yayınları, c. I, Ankara 1996, s. 93.

¹¹⁷ İbnü'l-Esir, el-Kâmil fi't-Tarih, s. 146-147.

¹¹⁸ Sümer, Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, s. 36; Cahen, a.g.e, s. 119; Orkun, Türk Tarihi Not Hülasaları,, s. 130; Coşkun Alptekin, "Türkiye Selçukluları", DGBİT, c. VIII, s. 260; Gürbüz, a.g.t, s. 109-114; Savaş Eğilmez, Erzurum ve Çevresinin Ortaçağ Boyunca Tarihi Coğrafyası, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2004, s. 211; Ali Üremiş, Türkiye Selçuklularının Doğu Anadolu Politikası, Babil Yayıncılık, Ankara 2005, s. 145-146; Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", s. 406; Toksoy, Karaz'dan Otlukbeli'ne Savaşlar, s. 74; Tellioglu, a.g.e, s. 89; Şeref Han, Şeref b. Şemseddin, Melikşah'ın bağımsızlık isteğinden dolayı Türkiye Selçuklu Devleti Sultanı II. Süleymanşah tarafından ortadan kaldırıldığını belirtir (Şerefname, çev. Mehmed Emin Bozarslan, Deng Yayınları, İstanbul 2006, s. 129).

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. İSPİR VE ÇEVRESİNDE TÜRK-İSLÂM HÂKİMİYETİ

5.1. Büyük Selçuklular Döneminde Yapılan Akınlar

Anadolu'ya ilk Selçuklu akını 1018 yılında Selçuklu hânedânı mensubu Çağrı Bey tarafından gerçekleştirildi. Bu seferin amacı keşif ve ganimet elde etmektir. Çağrı Bey, üç yıl boyunca Vaspuragan (Van) bölgesinde ve kuzeyde Gürcistân'da ganimet seferleri düzenledi ve 1021 yılında geri döndü. O, bu bölgelerin Selçuklu Türkleri için müsait olduğunu ve kolayca fethedilebileceğini bildirdi. Çağrı Bey'in bu seferi daha sonra Anadolu'nun bir Selçuklu toprağı haline gelmesinin ilk adımıdır.¹

Çağdaş Ermeni müellifi Urfalı Mateos, Doğu Anadolu'ya ilk Selçuklu akınını şöyle kaydeder: *“467 nci yılın (17 Mart 1018 - 16 Mart 1019) başlarında Türk tesmiye edilen barbar millet toplanıp Ermenistan'ın Vaspuragan eyaletine geldi ve Hristiyanları merhametsizce kılıçtan geçirdi. Bu katliâm haberi kral Senekerim'e erişti. Onun büyük oğlu Davit, zadegân ordusunu alıp Türk ordugâhına karşı yürüdü. İki ordu, korkunç bir muharebeye tutuştular. Bu zamana kadar bu cins Türk atlı askeri görülmemişti. Ermeni askerleri, onlarla karşılaşınca onların acaib şekilli, yaylı ve kadın gibi uzun saçlı olduklarını gördüler. Oklara karşı tedarikli davranmaya alışmamış olan Ermeni askerleri, kılıçları kaldırmış oldukları halde cesaretle düşmanın üzerine yürüdüler. Kahraman Ermeni ordusu, ileri atılıp, onlardan bir çoklarını öldürerek yere serdi. Türkler de, ok atışıyla birçok Ermeni'yi vurdular.”*²

Bundan sonra 1025 yılında Gazneli Sultanı Mahmud, Karahanlılar ile yaptığı anlaşma gereğı Selçuklu başbuğı Arslan (İsrail) Yabgu'yu bir ziyafet esnasında

¹ Mükrimin Halil Yinanç, “Çağrı Bey”, *İA*, c. III, s. 324; İbrahim Kafesoğlu, “Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti”, *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Ord. Prof. Dr. Mehmed Fuad Köprülü Armağanı*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, İstanbul 1953, s. 259-274; M. Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Kuruluş Devri, c. I, TTK, Ankara 1993, s. 254; Ali Sevim, Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993, s. 39-42; Ali Sevim - Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür, TTK, Ankara 1995, s. 19; M. Yaşar Yücel - Ali Sevim, Türkiye Tarihi (Fetihden Osmanlılara Kadar) (1018-1300), c. I, TTK, Ankara 1990, s. 27-29; Yaşar Bedirhan, Selçuklular ve Kafkasya, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2000, s. 96-97; Ahmet Toksoy, “Malazgirt Zaferinden Önce Doğu Anadolu'ya Yapılan Türk Akınları”, *Türkler*, c. IV, s. 680; Kürkcüoğlu, Ortaçağ'da Erzurum, s. 52-53.

² Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), Türkçe'ye çev. Hrnt D. Andreasyan, not. Edouard Dulaurier, çev. Mükrimin Halil Yinanç, TTK, Ankara 2000, s. 48-49'de Ermeni ordularının Türkler'e karşı mukavemet ettiğini kaydetse de Ermeni kuvvetleri bu savaşta Türk kuvvetleri karşısında tutunamayıp geri çekilmişlerdir.

yakalatıp Hindistân'daki Kalincar kalesine hapsedti. Başbuğlarını kaybeden Arslan Yabgu'ya bağlı Selçuklu Türkmen zümresi (Yabgulu, Yavgiyya, Navekiyye) Azerbaycan bölgesine çekildi. Bu Türkmenler daha sonra 1037 yılında Doğu Anadolu'daki bazı Ermeni bölgelerine saldırdı. Aynı Yabgulular, 1038 yılında Bizans kumandanı II. Bagrat'ın Tiflis kuşatması esnasında Tiflis savunmasında yer aldılar ve şiddetli müdafaaları sayesinde Bizans kumandanının kuşatmadan vazgeçmesine sebep oldular³.

Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulması ile birlikte devlet kademelerini dolduran yerli İranlı idarî kadrolar ve ücretli askerler yüzünden başlangıçtan itibaren göçebe Oğuzlar ile Sultan'ın arası açılmaya başlamıştı⁴. Sultan Tuğrul Bey, göçebe Oğuzları Bizans sınırına yönlendirerek hem göçebe Oğuz topluluklarını hem de yerli İranî unsurları memnun etmeye çalıştı. Bu yönlendirmeye birlikte göçebe Oğuzlar, Bizans ve Gürcistân sınırlarına yapılacak seferlerin ön hazırlıklarını yapmış bulunuyordu. Bu Türkmenler'in yanı sıra Anadolu'ya Sultanlara bağlı Selçuklu ümerâsı ve daha sonra da Selçuklu Sultanları tarafından seferler yapılmıştır. Anadolu'ya bu akınların başladığı dönemde Bizans İmparatorluğu sınır savunmalarına önem vermeye başlamıştır⁵. Bu nedenle sınır güvenliği açısından, Bizans tarafından yetersiz görülen Ani Bagratlı Krallığı⁶ doğrudan merkeze bağlanmıştır⁷.

Bizans İmparatorluğu hâkimiyetindeki Doğu Anadolu'da Selçuklu fetihleri henüz başlamadan önce, Doğu Karadeniz kıyıları, Gürcistân, Van Gölü-Batum arasındaki memleketler, Fırat Irmağı'nın kaynağı olan bölge, Çoruh Nehri'nin kaynakları arasındaki İspir, Bayburt, Oltu ve Van Gölü Havzası (Vasपुरagan),

³ Sevim, Anadolu'nun Fethi, s. 44. Bu Türkmenler daha sonra Tuğrul Bey döneminde, onun buyruğu üzerine bölgeye yapılan akınlar sırasında görevlendirilen Selçuklu ümerâsının hizmetine girmekten geri kalmamışlardır.

⁴ Jean-Paul Roux, Orta Asya Tarih ve Uygarlık, çev. Lale Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001, s. 255.

⁵ Kriton Dinçmen, 600'lü Yıllardan 1461'e - İslam - Türk İle Hristiyan - Bizans Dünyaları Arasındaki Etnik, Dini, Askeri, Siyasi ve Sosyo - Ekonomik İlişkiler Açısından Bir Dörtleme -, Arion Yayınevi, İstanbul 2004, s. 35.

⁶ Ani Bagratlı Krallığı hakkında bkz. Muammer Öztunç, Ani Bagratlı Krallığı ve İlk Selçuklu Akınları (961-1064), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2000.

⁷ Claude Cahen, "Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi (XI. Yüzyılın İkinci Yarısı)", çev. Yaşar Yücel - Bahaeddin Yediyıldız, TTK, Ankara 1988, *Belleten*, c. LI, Sa. 201'den Ayır Basım, s. 7-9.

Bagratunî, Orbelyan ve Ardzrunî adlı Ermeni ailelerine bağlı, kral ve prensler tarafından Bizans İmparatorluğu'na tâbi olarak idare edilmekteydi⁸.

Bu bölgedeki Ermeni asıllı hükümdarlar da zamanla topraklarını doğrudan Bizans İmparatorluğu'na devretmiştir. Bu dönemde Bizans İmparatorluğu'nun doğu sınırındaki Ermeniler Bizans tarafından zorla Orta Anadolu'ya tehcir ittirildiler⁹. Bunun nedeni 1018 yılından itibaren doğu sınırlarındaki Selçuklu tehdidi karşısında mahallî Ermeni Beyleri'nin yetersiz kalmalarıdır.

Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulmasını (1040) takiben Anadolu'ya yapılan, akınların başlamasıyla birlikte Kuzeydoğu Anadolu'dan, Orta Anadolu'ya geçişte iki ana yol bulunuyordu. Bunlar:

1. Çoruh Vadisi bölgesinden, Karadeniz sahiline ve Kuzey Anadolu'ya çıkan yol;
2. Çoruh ve Kelkit Vadileri'nden Yeşilirmak ve Kızılırmak Havzası'nı kapsayan alanlara açılan yol¹⁰.

Görüldüğü gibi ilk Türkmen akınlarıyla birlikte, Çoruh Vadisi'nde bulunan araştırma sahamız İspir ve yakın çevresi Türk istilâ seferlerine sahne olmuştur.

II. Basileos'tan (976-1025) sonra İmparator olan Konstantinos (1025-1055), Selçuklu istilâsı karşısında tıpkı selefi gibi kendisi de mahallî Ermeni beylerine güvenmediği için Gürcü prensi Liparit'e Selçuklu taarruzuna karşı sınırları koruma görevini tevdi etti. Tuğrul Bey, Dvin üzerine yönelen Liparit'i engellemek için Arsan Yabgu'nun oğlu Kutalmış'ı görevlendirdi. 1045 yılının sonbahar aylarında Gence şehri yakınlarında gerçekleşen savaşta Selçuklu kuvvetleri Bizans ordusunu mağlup etti. Bu savaş Selçuklular ile Bizans arasındaki ilk düzenli ordu karşılaşmasıdır¹¹.

Kutalmış'ın yanı sıra Tuğrul Bey'in akrabalarından olan Hasan Bey, 20.000 kişilik kuvveti ile Erzurum ve Pasin ovasını istilâ edip Van'a kadar ilerledi. Fakat Büyük Zap Suyu civarında pusuya düşürülerek şehit edildi¹². Onun bu şekilde

⁸ Sevim , Selçuklu - Ermeni İlişkileri, 1-2; Ersan, Anadolu'da Ermeniler, s. 11-12; Nejat Göyünç, Türkler ve Ermeniler, haz. Kemal Çiçek, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2005, s. 35.

⁹ Tezcan, "XI. Yüzyılın İlk Yarısında Ermenilerin Doğu Roma İmparatorluğu Tarafından Orta Anadolu Bölgesine Göçürülmeleri", s. 436-437.

¹⁰ Mükrimin Halil Yinanç, Türkiye Tarihi, Selçuklu Devri I. Anadolu'nun Fethi, Akşam Matbaası, İstanbul 1934, s. 155, 189.

¹¹ Coşkun Alptekin, "Büyük Selçuklular", *DGBİT*, c. VII, Çağ Yayınları, İstanbul 1989, s. 107-108.

¹² Rene Grousset, Bozkır İmparatorluğu Attila - Cengiz Han - Timur, çev. Reşat Uzmen, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1999, s. 587-588; a. mlf. Ermenilerin Tarihi, s. 573; Bedirhan, a.g.e, s. 133; Hüseyin Namık Orkun, Türk Tarihi, c. III, Akba Kitabevi, Ankara 1946, s. 52.

öldürülmesinden sonra Dicle boylarında faaliyette bulunmuş İbrahim Yinal, Bizans İmparatorluğu'na karşı Anadolu'nun fethi ile görevlendirildi¹³.

Bu münasebetle Selçuklu ailesinden olan İbrahim Yinal'ı 440 / 1048 Erzurum ve çevresinde görmekteyiz¹⁴. Aras Nehri'ni geçen İbrahim Yinal, Erzurum ve dolaylarına geldi ve oradan da bir yelpaze şeklinde Trabzon'un iç kesimlerine ve Erzurum'un kuzeyindeki İspir (Sper)'e kadar uzanarak bu bölgeleri yağma edip çok miktarda ganimet elde etti¹⁵. İbrahim Yinal, Murat Nehri'ne kadar olan Kuzeydoğu Anadolu'yu yağmalamış bulunuyordu. Bu sefer esnasında Erzurum şehrinin 15 km. kuzey batısında yer alan ve surlara sahip olmayan bir ticaret şehri olan Erzen (Kara Erzen, şimdiki Karaz), Selçuklular tarafından yağma ve tahrip edildi¹⁶. Buranın sakinleri daha sonra bir savunma merkezi olan Theodosiopolis şehrine sığındılar ve bundan sonra bu şehir Erzen er-Rum / Erzen-i Rum olarak adlandırıldı¹⁷.

¹³ Alptekin, "Büyük Selçuklular", s. 108.

¹⁴ "Sultan'ın artık görevi yeğenin intikamını almaktır. Akıtılan Selçuklu kanı idi! İbrahim Bey - Selçukluların ifadesi ile - 100 bin civarında asker topladı ve atlar, kendi ülkelerinde böyle bir gelenek olmasına rağmen, uzun bir yolculuğa uygun bir şekilde nallandılar. Yolları, bu sefer yakında bulunan kaleler es geçilerek doğrudan Erzurum'daki zengin mal depolarına uzandı. Altı gün süren sokak savaşlarından sonra her şey talan edildi, zengin ganimetler toplandı ve evler yıkıldı. Kaputru (Pasinler) Kalesi'nde İmparatorluk orduları ile karşılaştılar ve burada yapılan muharebeyi Türkler kazandılar. Bu sırada yeğeni öldürülen Liparit, esir olarak sultanın önüne getirildi." (Nicolae Jorga, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, c. I (1300-1451), çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2005, s. 77).

¹⁵ "Türkler Vaspurakan ve Basean içinden Valarşavan'a ve Karin bölgesi içinden batıda Haltik'e, kuzeyde Sper, Taik ve Arşarunik kalelerine, güneyde Taron, Haşteank ve Horzean'a kadar ilerlediler. Hasankale savaşından önce muhtemelen Haziran-Eylül arası 1049.", (Honigmann, a.g.e, s. 177-178; Claude Cahen, "The Turkish Invasion: The Selchukids", ing. Çev. Harry W. Hazard, *A History of the Crusades, c. I, The First Hundred Years*, ed. Kenneth Meyer Setton - Marshall W. Baldwin, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1958, s. 144; Mehmed Altay Köymen, "Anadolu'nun Fethi", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, c. I, Ankara 1961, s. 94; Ebu'l-Ferec, a.g.e, c. I, s. 149; Muhammet Beşir Aşan, "Bazı Anadolu Türk Beyliklerinin Trabzon ile Olan İlişkileri", *Trabzon Tarihi Sempozyumu*, Bildiriler 6-8 Kasım 1998, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon 1999, s. 124; Kırzioğlu, İspir, s. 21-22; Hilmi Ziya Ülken, *Anadolu Kültür ve Türk Kimliği Üzerine*, Ülken Yayınları, İstanbul 2006, s. 86; Mehmet Şeker, *Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1987, s. 19; Ahmet Toksoy, *Bizans'tan Akkoyunlular'a Tav-İli / Tao Bölgesi*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1995, s. 24; a. mlf, "Malazgirt Zaferinden Önce Doğu Anadolu'ya Yapılan Türk Akınları", s. 682-684).

¹⁶ Speros Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, University of California Press, Berkeley - Los Angeles - London, 1971, s. 17; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, MEB Yayınları, İstanbul 1992, s. 23; Enver Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Vakfı Yayını, Yüksek Öğretim Kurulu Matbaası, Ankara 1992, s. 9-10; Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s. 574; Kürkçüoğlu, *Ortaçağ'da Erzurum*, s. 66.

¹⁷ Enver Konukçu, "Katakalon Kekaumenos'tan Saltuklular'a Theodosiopolis", *Prof. Dr. Fikret Işıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı*, Dünya Yayıncılık, İstanbul 1995, s. 64-65; Cevdet Küçük, "Erzurum", *DİA*, c. XI, s. 321.

William Heyd, Yakın-Doğu Ticaret Tarihi adlı eserinde doğudaki bu ticaret şehri Erzen'in Selçuklu Türkleri tarafından yağma edilmesini şöyle değerlendirir: *"Büyük Ermenistan'da Garin isminde eski bir şehir vardır. Bizanslılar burayı en kuvvetli kalelerinden biri haline getirmişler ve ona Theodosiopolis adını vermişlerdi. Fakat şehir halkı, tahkimatın sanayilerinin gelişmesini engellediğini görerek buranın yakınında ticarete daha elverişli ve tamamen açık yeni bir yer kurmayı tercih ettiler ve bu suretle çok mamur Arze veya Arzen şehri meydana geldi. Burada yerli ve yabancı tüccarlar İran'ın, Hindistan'ın ve Asya'nın muhtelif memleketlerinin mallarını alıp satarak servet sahibi oluyorlardı. 1049'da muzaffer olan Selçuklular Arze'yi zaptettiler, kıymetli madenlerden ve mamulâtta oluşan çok büyük ganimetler elde ettiler, şehri yaktılar ve halkı toptan öldürdüler. Kurtulabilenler çoktan beri metrûk kalmış olan Theodosiopolis şehrine sığındılar. Yerlerini değiştirirken bu şehre gene, yıkılmış olan Arzen adını verdiler ve kalelerinden dolayı *Romalı* lakabını da eklediler. Sonraları bu isim Arzen-Roum yahut da Erzurum şeklini aldı."*¹⁸

İbrahim Yinal'ın kumandasındaki Selçuklu birlikleri bu yağma seferinden geri dönerken Hasankale (Pasinler) yakınlarındaki Ügümi (Okomi, Kastro Okomi, Kaputru)¹⁹ mevkiine geldi²⁰ ve Bizans kuvvetleri ile 6 Rebûlâhır 440 / 18 Eylül 1048 Cumartesi günü savaşa tutuştular ve sonuçta Selçuklu kuvvetleri Bizans kuvvetlerini hezimete uğrattı. Bu savaş sonucunda Bizans İmparatorluğu'na tâbi Gürcü Kralı Liparit Selçuklu kuvvetlerine esir oldu²¹. Zor durumda kalan Bizans İmparatorluğu, Selçuklu Devleti ile barış yapmak zorunda kaldı. Yapılan anlaşma, Bizans İmparatorluğu'nun Selçuklu Türkleri'nin Doğu Anadolu'daki mevcudiyetini kesin kabulü anlamına gelmekteydi²².

¹⁸ William Heyd, Yakın-Doğu Ticaret Tarihi, TTK, Ankara 2000, s. 51. Fakat yazar 1048 yılında gerçekleşen olayı 1049 yılı olarak göstermektedir.

¹⁹ Bkz. Enver Konukçu, "II. Basileos'tan Romanos Diogenes'e Okomi", Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına, Dünya Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 235-247.

²⁰ Vardan, a.g.e, s. 173.

²¹ Enver Konukçu, "Selçukluların Doğu Anadolu'daki Yerleşim Politikası", I-II. Milli Selçuklu Kültür Medeniyeti Semineri Bildirileri, Konya 1993, s. 146; Ahmet Ocak, Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092), Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, s. 256; Nebi Gümüş, "Selçuklu Gürcü İlişkileri", Türkler, c. IV, s. 714; Orkun, Türk Tarihi, c. III, s. 53.

²² M. Fahreddin Kırzioğlu, "Selçuklular'ın Anı'yı Fethi ve Buradaki Selçuklu Eserleri", SAD, c. II, 1970, Ankara 1971, s. 116-117; Rauf A. Hüseyinov, "Malazgird ve Kafkaslar", TAD, c. VI, Sa. 10-11, (1968), Ankara 1972, Malazgirt Zaferinin 900. Yıl Dönümü Anısına Armağan, s. 65; N. N. Şengeliya, "XI-XII. Yüzyıl Gürcü Tarihçilerine Göre Selçuklular", çev. Mehmet Mürselov, TİD, c. XXII, Sa. 2, İzmir 2007, s. 229.

Anadolu'nun Selçuklu Türkleri tarafından istilâ edilmesini çağdaş Ermeni müellifi Lasdiverdli Aristakes şöyle açıklar “1048 yılında İran (Türk) milletinin korkunç dalgaları Garin (Karnukalak, İslâm kaynaklarında Kalîkala: Erzurum) ve Pasin (Basian) ovalarına döküldü. İnsan dalgaları sel gibi memleketin dört köşesini istilâ etti. Garpta Haldia (Gümüşhane ve Trabzon havâlisi), şimâlde İspir (Sper), cenûpta Muş (Daron) bölgesine ve Sisak (İslâm kaynaklarında Sisacan, Strabon'da Sakatan yâni Sakalar'ın yerleştiği Ağrı havâlisi) tarafına kadar yayıldı.”²³

446 / 1054 yılında büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey, kendisine isyan eden kardeşi İbrahim Yinal'ın isyanını bastırdıktan sonra Anadolu seferine çıktı. Şüphesiz bu seferin sebebi artan Türkmen nüfuzu sonucunda Anadolu'yu yurt tutmaktır. Tuğrul Bey, 1054 yılında, kuvvetli bir orduyla harekete geçerek Anadolu sınırlarını aşp, Van Gölü'nün kuzeydoğusundaki Muradiye (Bargiri)'yi, daha sonrada Erciş'i fethetti²⁴. Selçuklu Sultanı, Van Gölü'nün kuzeyindeki ilerleyişine devam ederek Malazgirt önlerine gelip karargâh kurarak, yüksek surlarla çevrili olan şehri kuşattı. Fakat müdâfilerin şiddetli savunması karşısında kuşatmadan vazgeçerek Doğu Anadolu'yu yağmalatmak için ordusunu üç kola ayırdı²⁵:

1. Kol, Kuzeyde Kafkaslar'a, batıda Canik Ormanları'na, güneyde Tercan, Hanzit, Erzincan'a kadar ilerledi²⁶.

2. Kol, Taik / Tav-eli (Oltu) yörelerinden geçerek Çoruh Irmağı Vadisi ve ötesindeki memleketleri istilâyâ uğrattı. Bu ikinci kol geri dönerken, Halidiye (Bayburt) yörelerinde kendilerine saldıran ücretli bir Frank kuvvetinin baskınına maruz kaldılar. Çarpışmalar esnasında Selçuklu kuvvetinin başbuğu şehid edildi. Komutanı şehid edilen Selçuklu kuvvetleri elde ettikleri ganimetleri bırakarak ve çok sayıda zayıat vererek geri çekilmek zorunda kaldılar²⁷.

²³ Lasdiverdli Aristakes'ten naklen Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk - İslâm Medeniyeti, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1999, s. 122; Mehmet Şeker, Anadolu'nun Türkleşmesi ve Kültürel Hayatı, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006, s. 82.

²⁴ Mehmet Bilgin, Tuğrul Bey'in 1054 yılı seferinden bahsetmesine Sürmene Tarihi, Sürmene Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 1990, s. 91 rağmen, Doğu Karadeniz Bölgesi'nin güneyi için önemli olan Tuğrul Bey'in ordusunun üç kısma ayrımı konusunda bilgi verilmemektedir.

²⁵ Toksoy, “Malazgirt Zaferinden Önce Doğu Anadolu'ya Yapılan Türk Akınları”, s. 485.

²⁶ Mehmed Altay Köymen, “Tuğrul Bey”, *İA*, c. XII / II, s. 35; Toksoy, Bizans'tan Akkoyunlular'a Tav-İli / Tao Bölgesi, s. 25

²⁷ “Tuğrul Beyin II. Ordusu ise, Taik'ten geçerek, Çoruh Irmağına vardı. Irmağın vâdisinden ilerleyip Halidiye eyâletine bir akın yaptı. Oradan ganimetlerle dönerken Bayburd (Baberd)'da bir Bizans kuvveti ile karşılaştı. Kumandanı şehit düşen Selçuklu ordusu, aldıkları ganimet ve esirleri bırakarak

3. Kol, Kars yönüne ilerleyen üçüncü Selçuklu birlikleri, buranın Bizans Valisi Gagik ile giriştikleri savaş sonunda, Bizans kuvvetlerini âdeta yok ettiler. Diğer taraftan Malazgirt kuşatmasından vazgeçen Sultan Tuğrul Bey, Kars yörelerine gelip Kars'ı kuşattıktan sonra Pasin Ovası'ndan geçerek Erzurum yöresine doğru ilerlemesine rağmen bu bölgedeki Bizans kuvvetleri bölgeyi istilâ eden Selçuklu kuvvetlerinin karşısına çıkmaya cesaret edemediler²⁸. Böylece kuzeydoğu Anadolu'da ikinci bir Türk-İslâm akını vuku bulmuştur.

Büyük Selçuklu Devleti tarihi mütehassısı Mehmed Altay Köymen, Tuğrul Bey'in 1054 Anadolu seferinde ordusunu Doğu Anadolu'yu istilâ etmesi için üç kısma ayırmasını ve bu mezkûr orduların faaliyetlerini şu şekilde açıklar: *“Tuğrul Bey Malazgirt önünde ordugah kurdu; burada ordusunu üç kola ayırdı. Birinci kol, kuzeyde Parhal dağlarına ve Kafkaslar'a; batıda Canit (Lâzistan) ormanına ve güneyde Anti Toroslar'a kadar uzandı ve Sivas civarında Horzen'i ve Tercan'ı v.s. yağmaladı. İkinci kol, Bayburt'a kadar yürüdü; burada Frank birlikleri tarafından durduruldu. Üçüncü kol Vanand'da, Kars hükümdarı Gagik'in ordusunu imha etti. Kendisi de büyük ordusu ile Basean (bugünkü Hasankale)'a inerek fethedilmesi imkânsız olan Avnik (Civankale)ten geçerek Du (Büyük Tuya)ya kadar ilerledi.”*²⁹

Ebu'l-Ferec Tuğrul Bey'in 1054 seferini şöyle kaydeder: *“Arapların 446 (m. 1054) yılında Rükneddin Tuğrul Bey İranlıların bütün memleketlerini zapt ettikten sonra, yüzünü Roma memleketlerine doğru çevirdi ve Misangerd kalesine hücum ederek burada bir müddet kaldı ise de, kaleyi zapt edemeyerek onun etrafındaki havalıyı ele geçirdi, sonra Erzen el-Rum memleketini aldı. Burası bu ana kadar Romalıların elinde idi.”*³⁰

Daha sonra bölgeden güneye inen Sultan Tuğrul Bey, Malazgirt şehrini tekrar kuşattı. Fakat başarılı olamadı ve kışın yaklaşması üzerine daha sonra tekrar gelmek için başkente dönmeye karar verdi³¹.

Doğu Anadolu'da 1057 yılında Emîr Sabuk (Samuk, Sanduk, Saltuk şeklinde söylenişleri kaynaklarda geçmektedir) Çoruh ve Kelkit Vadileri'nden geçerek

çekildi.” (Köymen, “Anadolu'nun Fethi, s. 97; Honigmann, a.g.e, s. 179; Ali Sevim, Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990, s. 5).

²⁸ Cahen, “The Turkish Invasion: The Selchûkids”, s. 144; Toksoy, Karaz'dan Otlukbeli'ne Savaşlar, s. 35.

²⁹ Mehmed Altay Köymen, Tuğrul Bey ve Zamanı, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1976, s. 57.

³⁰ Ebu'l-Ferec, a.g.e, c. I, s. 306.

³¹ Sevim - Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s. 37.

Şebinkarahisar'a kadar olan bölgeleri yağma akınlarına maruz bıraktı. Emîr Sabuk 450-452 / 1059-1061 yılları arasında aynı yörelerden geçerek Sivas'a kadar olan bölgeleri tekrar yağma etmiştir³².

449 / 1058 Yılında Emîr Dînâr'a bağlı Selçuklu kuvvetleri Kuzey Anadolu'daki şehirlere taarruz etmişti. Emîr Dînâr, Çoruh Vadisi'ni takip ederek yağmada bulunmuş ve Kelkit Vadisi'ne kadar ulaşmıştır³³.

Tuğrul Bey 455 / 1063 yılında vefat edince, Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulmasında büyük emeği geçen ağabeyi Çağrı Bey'in oğlu Alp Arslan rakiplerini bertaraf ederek Büyük Selçuklu Devleti tahtına geçti (455-463 / 1063-1072)³⁴.

Selçuklu Sultanı Alp Arslan, rakiplerini bertaraf ettikten hemen sonra, oğlu Melikşah yanında olduğu halde 1 Rebülevvel 456 / 22 Şubat 1064 Pazar günü Gürcistân seferine çıktı³⁵. Sultan ordusunu iki kola ayırdı. Sultanın kendisi Anadolu'da Kars ve Şavşat dolaylarında fetihlerde bulunurken oğlu Melikşah ve ona refakat eden vezîr Nizâmü'l-Mülk ile Aras Nehri boylarında bulunan kaleleri fethettiler. Sultan Alp Arslan bu seferi esnasında doğu Hristiyanlık dünyasının en önemli merkezlerinden biri olan Ani şehrini de 29 Şaban 456 / 16 Ağustos 1064 Cuma günü Selçuklu topraklarına katmıştır³⁶. Sultan fethettiği Ani şehrinin idaresini

³² Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye Siyasi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1328), Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1999, s. 18-19; Sevim - Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s. 38.

³³ Vryonis, The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor, s. 87; Yinanç, "Erzurum", s. 453; Sevim, Anadolu'nun Fethi, s. 56.

³⁴ El-Bundarî, İmad ad-din al-Katib al-İsfahanî al-Bondarî, Zubdat al-Nursa va Nuhbat al Usra, çev. Kıvameddin Burslan, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, TTK, İstanbul 1943, s. 26-30; Mehmed Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alparslan ve Zamanı, c. III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001, s. 10-11; Turan, Selçuklular Tarihi, s. 147-150; Sevim - Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s. 48-49; Mükrimin Halil Yinanç, "Alp Arslan", *İA*, c. I, s. 384; Sıbt İbnü'l-Cevzi, Şemsüddin Ebû'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu, Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan, yay. Ali Sevim, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1968, s. 13.

³⁵ Savaş Eğilmez, Selçuklu Gürcü İlişkileri (1060-1157), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2001, s. 28-29; a. mlf, "Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın Kafkasya Politikası", *Türkler*, c. IV, s. 705; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, c. X, s. 368; Mirza Bala Mehmedzade, "Gürcistan", *İA*, c. IV, s. 840; Mehmet Dikici, Anadolu'da Türkler (Anadolu'ya Türk Göçleri), Burak Yayınevi, İstanbul 1998, s. 182; Ahmed bin Mahmud İmamzade, Selçuk-Name, c. I, haz. Erdoğan Merçil, Tercüman Yayını, İstanbul 1977, s. 59; Auguste Bailly, Bizans Tarihi, c. II, çev. Haluk Şaman, Tercüman Gazetesi Yayınları, İstanbul tsz, s. 273-274; Erol Kürküoğlu, "Başlangıcından Malazgirt Savaşına Kadar Selçuklu Bizans İlişkileri", *Türkler*, c. IV, s. 697.

³⁶ Bundarî, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, s. 31; Ali Sevim, "Sultan Alparslan'ın Nasrani Memleketlerinden Olan Ani ve Diğer Bazı Yerleri Fethetmesinin Zikri", Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi *Araştırma Dergisi*, Ord. Prof. Dr. Ahmed Zeki Velidi Togan Özel Sayısı, Sa. 13 / 1, Erzurum 1985, s. 236-237; Mehmed Fuad Köprülü, Türkiye Tarihi Anadolu İstilasına Kadar Türkler, haz. M. Hanefi Palabıyık, Akçağ Yayınları, Ankara 2005, s. 168; Vryonis, The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor, s. 159-160; Eğilmez, Selçuklu Gürcü İlişkileri, s. 29; a. mlf,

Dübeyl (Dvin) emîri, Şeddadîler'den Ebû'l-Fazl II. Menûçeher b. Ebû'l-Esvâr'a tevdi etti³⁷.

Sultan Alp Arslan 461 / 1068 yılında ikinci Gürcistân seferine çıkmıştır. Bu ikinci sefer esnasında Türk akınları Trabzon dolaylarına kadar ilerlemiştir³⁸. Bu cümleden olarak Çoruh vadisinde bulunan araştırma sahamız İspir ve yakın çevresi, Sultan Alp Arslan'ın bu ikinci Gürcistan seferinde Selçuklu akınlarından nasibini almıştır. Görüldüğü üzere Selçuklular Anadolu içlerine girmek ve daha ziyade Karadeniz sahiline ulaşmak için Çoruh Vadisi'ni daimi surette kullanmışlardır. Bu dönemde Sultan Alp Arslan'a bağlı emîrlar Anadolu akınlarına hiç ara vermeden devam etmişlerdir. Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın saltanatının sonlarına doğru hem dünya tarihi hem de Türk, İslâm ve Hristiyanlık tarihi için çok önem arz eden Malazgirt Meydan Muharebesi vuku buldu³⁹. Bizans İmparatoru Romanos Diogenes Anadolu için büyük bir tehlike haline gelen Selçuklu Türklerini sindirmek ve onları Anadolu'dan ebediyen atmak için 13 Mart 1071 Cuma günü sefere çıkmış ve devasa ordusu ile Erzurum'da konaklamıştır⁴⁰. 27 Zilkade 463 / 26 Ağustos 1071 Cuma günü iki ordu arasında savaş başlamış ve hareket kabiliyeti hızlı olan Selçuklu kuvvetleri Bizans İmparatorluğu'nun bin bir zorluklarla topladığı ordusunu turanî harp

“Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın Kafkasya Politikası”, s. 709; Toksoy, “Malazgirt Zaferinden Önce Doğu Anadolu'ya Yapılan Türk Akınları”, s. 686-689.

³⁷ M. Fahrettin Kırzioğlu, Kars-Arpaçayı Boyları Eski Merkezi Anı Şehri Tarihi (1018-1236), San Matbaası, Ankara 1982, s. 47; Bedirhan, a.g.e, s. 166-171; Gümüş, “Selçuklu Gürcü İlişkileri”, s. 715; Yunis Nesibli, “Ortaçağ Gürcü Kaynaklarında Türkler”, çev. Alesker Aleskerov, *Türkler*, c. IV, s. 726.

³⁸ M. Fahreddin Kırzioğlu, “Alp-Arslan'ın Fethettiği *Nemrud bin Ken'an* / *Şertul-ni* Bölgesi”, *SAD*, c. III, Malazgirt Zaferi Özel Sayısı 900. Yıl, Ankara 1971, s. 373-380; Köymen, Alparslan ve Zamanı, s. 20-21; Sevim, Anadolu'nun Fethi, s. 66-67; Turan, Selçuklular Tarihi, 163-164; Sevim-Merçil, a.g.e, s. 55-56; W.E.D. Allen, A History of the Georgian People, London 1932, s. 92.

³⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Claude Cahen, “İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı”, çev. Zeynep Kerman, *TM*, c. XVII, İstanbul 1972, s. 77-100; Feridun Dirimtekin, Malazgirt Meydan Muharebesi 26 Ağustos 1071, Askeri Matbaa, İstanbul 1938; a. mlf, “Selçukluların Anadolu'da Yerleşmelerini ve Gelişmelerini Sağlayan İki Zafer”, *Malazgirt Armağanı*, TTK, Ankara 1993, s. 231-258; Semavi Eyice, Malazgirt Savaşını Kaybeden IV. Romanos Diogenes (1068-1071), TTK, Ankara 1971; İbrahim Kafesoğlu, “Malazgirt (Malazgirt Muharebesi)”, *İA*, c. VII, s. 242-248; Nejad Kaymaz, “Malazgirt Savaşı ile Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesine Dair”, *Malazgirt Armağanı*, TTK, Ankara 1993, s. 259-268; Kadri Perk, Alparslan ve Malazgirt Meydan Muharebesi “Savaş Alanında Bir İnceleme”, *Ülkü Basımevi*, 1947; Ali Sevim, Malazgirt Meydan Savaşı, TTK, Ankara 1971; Ramazan Şeşen, “İmâd al-Din al-Kâtib al-İsfahânî'nin Eserindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler”, *SAD*, c. III, Malazgirt Zaferi Özel Sayısı 900. Yıl, Ankara 1971, s. 253-254; Osman Turan, Türkler Anadolu'da, Hareket Yayınları, İstanbul 1973; a. mlf, Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi Türk Dünya Nizamının Millî İslami ve İnsani Esasları, c. I-II, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1997, s. 192; Vasiliev, a.g.e, s. 445.

⁴⁰ Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, s. 13; Kürkcüoğlu, Ortaçağ'da Erzurum, s. 53.

tekniklerini kullanarak hezimete uğratmıştır⁴¹. Bu dönemde Bizans ordusunun Erzurum civarında rahat hareket etmesi, bu bölgenin hâlâ Bizans hâkimiyetinde olduğunu göstermektedir. Bu ifadeye araştırma sahamız olan İspir ve çevresi de dâhildir. Malazgirt Meydan Muharebesi'nden önceki Selçuklu faaliyetleri, daha ziyade ganimet elde etmek ve göçebe Türkmenlere yer açmak için yıldırma amacı gütmüştür. Fakat, bu dönemde Doğu Anadolu'daki birçok şehir Selçuklu hâkimiyetinde olmasına rağmen Erzurum hâlâ Bizans İmparatorluğu hâkimiyetinde idi. Ancak, Bizans'ın Erzurum hâkimiyeti şehri bir askerî karargâh olarak kullanmaktan başka bir şey değildi.

Selçuklu Sultanı Alp Arslan, 463 / 1072 yılında Mâverâünnehr seferine çıkmıştır. Bu sefer esnasında Yusuf el-Harezmî tarafından talihsiz bir şekilde şehid edildi. Yaralandığı esnada oğlu Melikşâh'ın, vasiyetinde belirtildiği üzere Sultan olmasını bildirdi. Melikşâh, babasının vasiyeti gereği Büyük Selçuklu tahtına çıkarıldı⁴². O, Büyük Selçuklu Devleti tahtına çıktığı esnada, amcası Melik Kara Arslan Kavurt'un isyânı ile uğraşmak zorunda kaldı. Bilge vezir Nizâmü'l-Mülk'ün tedbirleri sayesinde Kavurt isyânını bastıran Sultan Melikşâh, tahtını sağlama aldıktan sonra aynen selefi gibi Gürcistân ve Anadolu seferine girişti.

Sultan Melikşâh 1075 yılında Gürcistân seferine çıktı⁴³. Gence bölgesini ele geçirdikten sonra bu bölgeyi Emîr Savtegin'e tevdi etti⁴⁴. Fakat Emîr Savtegin, Gürcüler ile yaptığı mücadelelerde başarısız olunca Sultan Melikşâh 1078-1079'da Aras bölgesinden Gürcistân'a girdi⁴⁵. Bölgede bir kısım başarı elde ettikten sonra Emîr Savtegin'e bir miktar asker bırakarak geri döndü⁴⁶. Fakat bu olaylardan sonra Emîr Savtegin, tekrar Gürcüler karşısında başarısız olunca Oltu, Kâlîkalâ (Erzurum) ve Kars bölgeleri, Bizans İmparatorluğu'nun doğu hududu kumandanı Grigor

⁴¹ Bundarî, İrak ve Horasan Selçukluları Tarihi, s. 39-41; Mikhail Psellos, *Khronographia*, çev. Işın Demirkent, TTK, Ankara 1992, s. 229; Ostrogorsky, a.g.e, s. 319.

⁴² Bundarî, İrak ve Horasan Selçukluları Tarihi, s. 48-51; Reşîdüddîn Fazlullâh bin Ebu'l-Hayr İmadeddîn el-Hemedani, *Câmi' Al-Tavârih* (Metin), c. II, cüz. 5, Selçuklular Tarihi, nşr. Ahmed Ateş, TTK, Ankara 1999, s. 42-44; Coşkun Alptekin, "Selçuklu Paraları", *SAD*, c. III, Malazgirt Zaferi Özel Sayısı 900. Yıl, Ankara 1971, s. 484-485.

⁴³ Savaş Eğilmez, "Sultan Melikşâh'ın Kafkasya Politikası", Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi *Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 4, Sa. 32, Erzurum 2004, s. 57-65; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 202; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 102-103.

⁴⁴ Kafesoğlu, "Selçuklular", s. 371; Yücel - Sevim, *Türkiye Tarihi*, c. I, s. 65.

⁴⁵ İbrahim Kafesoğlu, "Melikşâh", *İA*, c. VII, s. 671.

⁴⁶ Gümüüş, "Selçuklu Gürcü İlişkileri", s. 716; Yücel - Sevim, *Türkiye Tarihi*, c. I, s. 65-66.

Bakuryan'ın eline geçti⁴⁷. Bu topraklarda bir düklük tesis eden Grigor Bakuryan, Gürcü Kralına tâbi olmuştu⁴⁸. Sultan, tüm bu meselelere bir nihayet vermek için Emîr Ahmed'i 473 / 1080 yılında Errân bölgesine gönderdi. Gürcü kuvvetlerini hezimete uğratan Emîr Ahmed, Kars'ı geri aldı⁴⁹. Müteakiben Grigor Bakuryan'ın hâkim olduğu bölgeleri tekrar ele geçirdi. Bu tarihten itibaren bu bölgede Erzurum merkezli Saltuklu Beyliği hâkim oldu.

Emîr Ahmed aynı yıl içinde fetihlerine devam etti. O, Gürcü Kralı'nı hezimete uğratıp Abazya'ya firara mecbur etti. Bu gelişmelerden sonra Emîr Ahmed⁵⁰ Errân'dan dönerken tesadüf ettiği Emîr Ebû Yakûb ve Emîr İsa Böri'yi zengin Gürcistân ülkesine akın yapmaları için teşvik etti⁵¹. Bu iki Selçuklu emîri Karadeniz'e kadar her tarafı istilâ ettiler. Bu bölgelere maiyetlerindeki boy ve oymakları yerleştirdiler (1080). Kış Mügan bölgesinde geçirdikten sonra ertesi yıl (477 / 1081) yeni kuvvetlerle tekrar Gürcistân'a girdiler. Çoruh Nehri'nin kaynaklarına ve Trabzon'a kadar bütün sahil bölgesini ele geçirdiler⁵². Trabzon ve Bayburt şehirleri daha sonra Theodoros Gabras tarafından geri alınmıştır⁵³.

⁴⁷ Sevim, Anadolu'nun Fethi, s. 103; Şengeliya, a.g.m, s. 234-235.

⁴⁸ Brosset, a.g.e, s. 305-306.

⁴⁹ “Melikşah 471 (1078 / 1079)'de, Aras yolu ile Gürcistan'a girerek, Sav-Tigin'in mevkiini sağlamlaştırdı; fakat ayrılması üzerine, Oltu, Erzurum ve Kars şehirleri ile civarının, Bizans'ın şark hudut komutanı Grigor Bakurian'ın tahakkümüne düşmesi ve Giorgi'nin onu metbû tanımak mecbûriyetinde kalması, üçüncü bir Selçuklu seferini zarûrî kıldı. Sav-Tigin'i geri çağıran Melikşah'ın sevk ettiği Emîr Ahmed 1080'de gürcü kralını mağlûp ederek, Kars'ı aldığı gibi, Oltu ile Erzurum dâhil, Bakurian'a bağlanmış mahalleri istirdat etti; ayrıca Emîr Abu Yakub, Emîr İsa Böri ve diğer reisleri ile birlikte, tâ Kutayis'a kadar Acara, Karthili ve Ardanuç havâlisini, ertesi yılda Karadeniz kıyılarına kadar uzanan, Çoruh vâdisini ele geçirdi.” Kafesoğlu, “Melikşah”, 671; Brosset, a.g.e, s. 306; Toksoy, Karaz'dan Otlukbeli'ne Savaşlar, s. 52; a. mlf, “Malazgirt Zaferinden Önce Doğu Anadolu'ya Yapılan Türk Akımları”, s. 691-692; Eğilmez, Selçuklu Gürcü İlişkileri, s. 41.

⁵⁰ Mehmet Bilgin, “Danişmend Ahmed Gazi'nin mahiyetindeki Emir Yakub ve İsâ Böri komutasındaki kuvvetler Çoruh havzasında ilerlerken Trabzon dahil bütün doğu Karadeniz sahillerini ele geçirmişlerdi.” geçen bu kaydını (Sürmene Tarihi, s. 93) doğrulamak hususunda şüphe vardır. Çünkü 1079 yılında Sultan Melikşah tarafından Gürcistân işlerini halletmek için görevlendirilen Emîr Ahmed'in Danişmendli Ahmed Gazi olup olmadığı konusunda her hangi bilgi yoktur. Ayrıca Emîr Ebû Yakub ve Emîr İsa Böri, Emîr Ahmed'in maiyetinde değildirler. Emîr Ahmed, 1079 yılında Gürcistan işlerini hallettikten sonra Doğu Anadolu bölgesinde rastladığı bu mezkûr emirleri Doğu Karadeniz bölgesinin fethine teşvik etmiştir. Bu bilgiyi Mehmet Bilgin'den aldığı anlaşılan Bilgehan Atsız Gökdağ da, aynı görüştedir (“M. Ö. 2000'li Yıllardan Günümüze Giresun'daki Türk Varlığı”, s. 35. Ayrıca bkz. Bedirhan, a.g.e, s. 185). Fakat, Mükrimin Halil Yinanç (“Danişmendliler”, *İA*, c. III, s. 468-479), Abdülkerim Özaydın (“Danişmendliler”, *DGBİT*, c. VIII, Çağ Yayınları, İstanbul 1988, s. 121-140)'da Emîr Ahmed'in Danişmend Ahmed Gazi olduğu konusunda herhangi bir bilgi mevcut değildir.

⁵¹ Kafesoğlu, Melikşah, s. 114; a. mlf, “Melikşah”, s. 371; Toksoy, Bizans'tan Akkoyunlular'a Tav-İli / Tao Bölgesi, s. 30.

⁵² Çoruh Vâdisi dâhil Erzurum ve çevresi Malazgirt savaşından sonra Ebu'l-Kasım Saltuk'a iktâ olarak verildiği halde, bu mezkûr iki emirin bu bölgede fütûhâtta bulunması bir çelişki oluşturmaktadır.

Bu tarihten itibaren araştırma sahamız olan İspir ve yakın çevresini Saltuklu Beyliği Tarihi çerçevesinde incelemek gerektiği düşüncesindeyiz.

Türkler'in Anadolu'daki ilk fetihleri zamanında saltanat süren Sultan Alp Arslan (455-465 / 1063-1072) ile oğlu ve halefi olan Melikşâh'ın zamanında (465-485 / 1072-1092) Selçuklu Devleti'nin kudreti doruk noktasına ulaştı. Sultan Melikşâh Gürcistân ve Kafkasya'ya yaptığı seferlerle Doğu Anadolu hâkimiyetini kesinleştirmiştir.

5.2 Saltuklular Dönemi

Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulmasıyla birlikte Anadolu'ya yapılan ilk akınların Erzurum ve yöresine yapıldığını görmekteyiz. Bu fetih hareketleriyle birlikte Türkler Anadolu'nun iç kesimlerine kadar ilerlemiş olsalar da arkalarında ele geçiremedikleri birçok kale ve kasaba bulunuyordu. Bu ilk akınların ardından, 463 / 1071 Malazgirt Meydan Muharebesinden itibaren Anadolu'da bu durum Türkler lehine değişmeye başlamış ve Anadolu'ya artık bir yurt gözüyle bakılmıştır⁵⁴.

Anadolu'nun Türk yurdu olması esnasında Erzurum ve çevresinde Saltuklular'ın (463-597 / 1072-1202) kurulduğunu görüyoruz⁵⁵. Saltuklu hânedânının

Zira tüm İslâm kaynaklarında bu bölgenin Ebu'l-Kasım tarafından elde edildiği yazılmaktadır. Bu iki emirden daha sonraki tarihlerde bahsedilmez. Bu iki emîre Çoruh Vâdisi fetihleri için Saltuklu ailesinden yardım yapıp yapılmadığı hakkında bilgiye de rastlanamamaktadır. Burada kesin olan bir şey var ki 1072 yılında Erzurum'un Saltuklular eline geçmesine rağmen 1081 yılına kadar Çoruh Vâdisi'nde varlık gösterememişlerdir. Fakat M. Fahreddin Kırzioğlu, Emîr Ahmed'in fetihlerini Saltuklu Beyliği hesabına yaptığını belirtir (Kırzioğlu, Kars Tarihi, s. 353; ayrıca bkz. Toksoy, Karaz'dan Otlukbeli'ne Savaşlar, s. 53; Eğilmez, Selçuklu Gürcü İlişkileri, s. 41-42; Bryer - Winfield, The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos, s. 15).

⁵³ Anna Komnena, Alexiad Anadolu'da ve Balkan Yarımadası'nda İmparator Alexios Komnenos Dönemi'nin Tarihi Malazgirt'in Sonrası, çev. Bilge Umar, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1996, s. 262-265; Mehmet Bilgin, "The History of Trabzon", *Trabzon*, Publications of the Ministry of Culture, İstanbul 1996, s. 62; Tellioğlu, a.g.e, s. 73; Eğilmez, Selçuklu Gürcü İlişkileri, s. 42.

⁵⁴ Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 37-38.

⁵⁵ Saltuklular hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Gürbüz, Saltuklular, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2002; Faruk Sümer, "Saltuklular", *SAD*, c. III, Malazgirt Zaferi Özel Sayısı 900. Yıl, Ankara 1971, s. 391-433; a. mlf, Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, TTK, Ankara 1998, s. 15-45; Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi Saltuklular, Mengüçikler, Sökmenliler, Dilmaç Oğulları ve Artukluların Siyasi Tarih ve Medeniyetleri, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1998, s. 3-52; Abdülkerim Özaydın, "Saltuklular", *DGBİT*, c. VIII, Çağ Yayınları, İstanbul 1988, s. 155-169; Ali Öngül, "Saltuklular", *Türkler*, c. VI, Ankara 2002, s. 461-470; Mustafa Çağatay Uluçay, İlk Müslüman Türk Devletleri, Devlet Kitapları, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, s. 171-173; Erdoğan Merçil, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, TTK, Ankara 2000, s. 279-282; Clifford Edmund Bosworth, Doğuştan Günümüze İslam Devletleri Tarihi, Devletler, Prenslikler, Hanedanlıklar Kronoloji Soy Kütüğü El Kitabı, çev. Hande Canlı, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2005, s. 296; İlber Ortaylı, Türkiye İdare Tarihine Giriş, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara 2000, s. 154.

Büyük Selçuklu hânedânıyla akrabalık bağları olduğu bilinmektedir. Saltuklular tarihleri boyunca Büyük Selçuklu Devletini metbû tanımışlardır⁵⁶. Buna dayalı olarak da Anadolu Selçukluları ve Büyük Selçuklular arasındaki çekişmelerde Büyük Selçuklu Devleti'nin tarafında yer almışlardır. Büyük Selçuklu Devleti'nin 1157 yılında yıkılması ile birlikte Irak Selçuklularını metbû olarak tanımışlardır⁵⁷. Türkiye Selçuklu Devleti'nin Anadolu'yu hâkimiyeti altına almaya başlaması ile birlikte II. Kılıç Arslan'ın (1155-1192) saltanatı döneminde Saltuklular, Türkiye Selçukluları'na bağlı olmuşlar ve bu tâbiyet 1202 yılında mezkûr devlet tarafından tarihe mal edilinceye kadar devam etmiştir⁵⁸. Yaşadıkları dönem boyunca Saltuklular bu yöreyi Türkleştirmeye çalışmışlardır. Erzurum ve çevresinde bulunan ilk Türk-İslâm eserleri de Saltuklular'a aittir.

Saltuklular, bulundukları bölge dolayısıyla devamlı Gürcüler ile mücadelelerde bulunmuşlardır. Gürcüler ile yapılan mücadelelerde Saltuklular, önemli bir yere sahiptir. İspir, bu mücadele esnasında adeta tampon bir bölge konumunda bulunmaktaydı. Nitekim Gürcüler, Saltuklular döneminde sürekli olarak İspir ve çevresini tahrip etmişlerdir⁵⁹.

İspir, başlangıçtan itibaren Saltuklular'ın elinde bulunan önemli merkezlerden biriydi⁶⁰. Araştırma sahamız olan İspir'de Saltuklular dönemine ait ilk Türk-İslâm eserlerinin ilk örneklerinden bulunmaktadır⁶¹.

Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulmasının hemen ardından Anadolu'ya yapılan Türk akınlarının ilkleri de Kuzeydoğu Anadolu'ya düzenlenmiştir. Buna bağlı olarak

⁵⁶ “Saltuklu Beyliği, Sultan Alparslan'ın kumandanlarından Ebul Kasın Saltuk tarafından Malazgirt savaşından sonra, Erzurum başkent olmak üzere, Tortum, Bayburt, Tercan, Micingert, İspir, Pasinler, Oltu il, ilçe ve kaleleri içine alan bölgede Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na tâbi olarak kurulmuştur (1071-1072).” (Sevim, Anadolu'nun Fethi, s. 182; Yücel - Sevim, Türkiye Tarihi, s. 149; Tellioğlu, a.g.e, s. 86).

⁵⁷ İlhan Erdem, “Doğu Anadolu Türk Devletleri”, *Türkler*, c. VI, s. 404.

⁵⁸ Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 16.

⁵⁹ Sümer, “Tuğrulşah”, *İA*, c. XII / II, s. 42-43.

⁶⁰ Bilge Umar, Türkiye Halkının Ortaçağ Tarihi (Türkiye Türkleri Ulusunun Oluşması), İnkılâp Kitabevi Yayınları, İstanbul 1998, s. 90; Mehmet Şeker, Anadolu'nun Türkleşmesi ve Kültürel Hayatı, s. 72.

⁶¹ İbrahim Hakkı Konyalı, Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi, Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği Yayınları, Ercan Matbaası, İstanbul 1960, s. 506; Ali Murat Aktemur - İshak Umut Kukaracı, Kültür Varlıkları İle İspir, İspir Kaymakamlığı Kültür Yayınları, Erzurum 2004, s. 73-74; Sümer, “Tuğrulşah”, *İA*, c. XII / II, s. 45.

da Anadolu'nun Türkleşme süreci bu bölgeden başlamıştır. Nitekim Anadolu'da kurulan ilk Türk beyliği Saltuklular'dır⁶².

Emîr Ebû'l-Kasım Saltuk, Sultan Alparslan'ın Anadolu'yu fetih amacıyla görevlendirdiği komutanlardan biridir⁶³. Emîr Ebû'l-Kasım Saltuk, aynı zamanda Malazgirt muharebesine de katılmıştır⁶⁴. Sultan Alp Arslan, Malazgirt Savaşı'nın ardından Ebû'l-Kasım Saltuk'a, Micingerd'deki kitabeye göre, Kars, Pasinler, Erzurum, Oltu, Tortum, İspir, Bayburt ve Tercan yöresini, ıktâ olarak vermiştir⁶⁵. Saltuklular'ın merkezi, Erzurum şehridir.

Ebu'l-Kasım'ın Türkçe adı Saltuk'tur. 448 / 1057 - 450 / 1059 yılları arasında Erzurum, Erzincan, Kemah ve Sivas'a kadar akın yapan Türkmen halkının başında Ermeni kaynaklarına göre, Samuht; Bizans kaynaklarına göre, Samuk adlı önemli bir komutan vardır⁶⁶. İslâm kaynakları 460 / 1069'da Anadolu gâzâlarında rol oynayan beyleri sayarken, aralarında Sanduk adlı bir Türkmen Beyini de kaydeder. Bu Türkmen Beyi Saltuk adıyla da Malazgirt savaşında bulunmuştur⁶⁷. Kaynaklarda farklı şekillerde geçen bu adın aynı kişiye ait olması muhakkaktır. Saltuklu Beyliği adını da kurucusu olan bu kişiden almaktadır⁶⁸.

⁶² Hakkı Dursun Yıldız, "Anadolu Türk Tarihi (Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar)" *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, Görsel Yayınları, Ankara 1982, s. 624; Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar (1074-1990)*, KB Yayınları, c. II, Ankara 1989, s. 42; Faruk Sümer, "Saltuklular", *SAD*, c. III, s. 391-433.

⁶³ Zeki Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 20; İbrahim Artuk, Artuk Beğ, KTB Yayınları, Ankara 1988, s. 6; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devleti Tarihi*, s. 34; Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Tarihinin Devirlere Taksimi Meselesi", *TAD*, c. II, Sa: 2-3, Ankara 1964, s. 85.

⁶⁴ Faruk Sümer, "Mengüçükler", *İA*, c. VII, s. 713; Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1998, s. 141-142; Artuk, Artuk Beğ, s. 3-4.

⁶⁵ Özaydın, "Saltuklular", s. 154; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s.182; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s. 281; Yıldız, "Anadolu Türk Tarihi", s. 624; M. Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 173; a. mlf, *İspir*, s. 24; Uluçay, *İlk Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s. 173; Rahmi Hüseyin Ünal, "Erzurum", *DİA*, c. X, s. 322; Osman Turan, "Bayburt", *İA*, c. II, s. 366-367.

⁶⁶ Niketas Khoniates, *Historia (İonnes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, çev. Fikret Işıltan, TTK, Ankara 1995, s. 98; Vardan Vartabet, "Türk Fütûhatı Tarihi (889-1269)", çev. Hrant D. Andreasyan, *TSD*, Sa. 1-2, İstanbul 1937, s. 201.

⁶⁷ Faruk Sümer, "Malazgird Savaşına Katılan Türk Beyleri", *SAD*, c. IV, Ankara 1975, s. 197-207; Süleyman Tülücü, "Malazgirt Savaşına İştirak Eden Türk Beyleri ve Hal Tercümeleri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sa. 7, İstanbul 1986, s. 291-334; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s. 289.

⁶⁸ Gürbüz, a.g.t, s. 67-69; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 4-5.

Saltuk ismi daha sonraki Türk devletlerinde de kullanılmış bir addır. Osman Gazi'nın silah arkadaşlarından birinin adı Saltuk Alp'tir. Saltuk ismi de "bırakmak, koyvermek" anlamına gelen "sal" fiilinden türemiş bir addır⁶⁹.

Saltuklular'ın Selçuklular ile akrabalıkları olduğuna dair kaynaklarda bilgi bulunmaktadır. Saltuklular kuruluşlarının ilk yıllarından itibaren Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı bir beyliktir⁷⁰.

Erzurum ve çevresi Saltuklular döneminden itibaren Türklük vasfını kazanmaya başlamıştır. Bu dönemde Erzurum ve çevresinde birçok Türkmen bulunuyordu. Bu Türkmenler'in Anadolu Selçuklu Devleti'nin kuruluşunda Kutalmışoğlu Süleymanşâh'a destek vermiş olmaları muhtemeldir⁷¹.

Emîr Ebû'l-Kasım Saltuk'un faaliyetleri hakkında pek fazla bilgi bulunmamasına karşın, 494 / 1102 yılına kadar beyliğin başında bulunduğu anlaşılmaktadır⁷².

Emîr Saltuk'un 494 (1102) yılında ölümüyle birlikte yerine oğlu Emir Ali (494-517 / 1102-1124) geçmiştir⁷³.

Büyük Selçuklu Devleti'nin başında bulunan Sultan Melikşah'ın 7 Şevval 485 / 10 Kasım 1092 tarihinde vefat etmesi üzerine hânedân mensupları arasında saltanat mücadelesi başlamıştı⁷⁴. Bu mücadele esnasında Berkyaruk, Muhammed Tapar'ı Hoy'da mağlup edince Muhammed Tapar, Erciş ve Ahlât'a gelmiştir. Bu esnada Emir Ali de Muhammed Tapar'ın yanına gelmiştir. Daha sonra her iki kardeş arasında sulh yapılmış ve Sepid-rud sınır olarak kabul edilmişti. Buna göre; Suriye, Âzerbaycan, Doğu Anadolu ve Kafkasya, Muhammed Tapar'a verilmişti⁷⁵. Emir Ali de bu

⁶⁹ Sümer, Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, s. 18.

⁷⁰ Abdürrahim Şerif Beygu, Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri, Bozkurt Basımevi, İstanbul 1936, s. 36.

⁷¹ Beygu, a.g.e, s. 37.

⁷² Yıldız, "Anadolu Türk Tarihi", s. 624.

⁷³ Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 6; Hüseyin Namık Orkun, Türk Tarihi Not Hülasaları, Sertel Matbaası, İstanbul 1940, s. 129; Kürkçüoğlu, "Tarih", 1998 Erzurum Yıllığı, s. 35.

⁷⁴ Yıldız, "Anadolu Türk Tarihi", s. 624.

⁷⁵ "Muhammed Tapar Hoy Kapısı önünde (496 / 1103) ki savaşta Sultan Berkyaruk'a mağlup olunca yanındaki emirlerle Erciş'e oradan da Ahlât'a geldi. Burada Erzurum emiri Saltuklu Ali, Ani Emîri Menûçeher eş-Şeddâdî de onlara katıldı. Hep birlikte Tebriz'e doğru yola çıktılar. Daha sonra Âlimlerinde müdahalesiyle iki taraf arasında 467 / 1104 tarihinde akd edilen anlaşmada Sefidrud sınır olmak üzere Azerbaycan ve bütün Doğu Anadolu Muhammed Tapar'a veriliyordu. Böylece bölgedeki bütün beyler onun hakimiyetini kabul etmiş oluyorlardı." (Abdülkerim Özaydın, Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511 / 1105-1118), TTK, Ankara 1990, s. 68; Gürbüz, a.g.t, s. 70; Yıldız, "Anadolu Türk Tarihi", s. 624; El-Hüseynî, Sadreddin Ebul Hasan Ali İbni Nasir İbni Ali, Ahbar üd-Devlet is-Selçukiyye, çev. Necati Lugal, TTK, Ankara 1943, s. 54; İbnü'l-

dönemde onun tâbiyetine girmiştir. Muhammed Tapar bununla da yetinmeyip bütün Selçuklu Devleti'ni ele geçirmek amacıyla 497 (1105) yılı Şubat'ında Meyyâfârikîn'e (Silvan) hareket edince ona tâbi bütün Doğu Anadolu Beyleri gibi Saltuklu Beyi Emir Ali de onun yanında yer almıştır⁷⁶.

X. Yüzyılın ortalarından itibaren Karadeniz ve Hazar Denizi'nin kuzeyinde oturan kavimler arasında hareketlenme olmuştur. Bu bölgeye gelen Kıpçaklar, burada bulunan Peçenek ve Uzları (Oğuzlar) daha batıya hareket ettirerek onların Balkanlar'a inmesine neden olmuştur. Kıpçaklar XII. Yüzyılın başlarından itibaren Gürcü Kralı David'in çalışmalarıyla Ortodoks Hristiyan'ı oluyorlardı. Gürcüler ve Kıpçaklar arasında bu ilişkilerle birlikte ittifak da kurulmaya başlandı⁷⁷.

Büyük Selçuklu Devleti hanedan mensupları arasında meydana gelen taht mücadelelerinden faydalanan Gürcü Kralı David, 508 (1115) yılından itibaren Türklere karşı taarruza geçti⁷⁸. Kral David, Rastof'u aldıktan sonra Çoruh Vâdisi'nde ilerledi. 509 (1116) yılında Saltuk iline girip Pasin ovasına kadar ilerledi ve bu ilerleme esnasında çok sayıda Türkmen, Gürcüler tarafından katledildi.

Gürcüler'in bu faaliyetlerine karşı Artuk'un oğlu İl-Gazi sefere memur edilmiştir. 514 (1121) yılında harekete geçen İl-Gazi, Erzen Beyi Togan Arslan'ı da yanına alarak Erzurum'a geldi. Emîr Ali'nin de bu sefere katılmasıyla Tiflis'e doğru hareket ettiler⁷⁹. Bu ittifak Gürcülere karşı galip gelemedi. Bu yenilgide Gürcü-Kıpçak ittifakının etkisi büyüktür⁸⁰.

Sultan Alp Arslan Ani şehrini aldıktan sonra şehri Şeddâdîler'e vermişti⁸¹. Ani şehrinin başında bu dönemde Minuçehr'in oğlu Ebu'l-Esvar bulunuyordu. Ebu'l-Esvar, Ani'yi Gürcü taarruzlarına karşı savunamayacağı gerekçesiyle 60.000 dînâr karşılığında şehri Saltuklu Emîr Ali'ye satmaya karar verdi. Bu durumu öğrenen Ani Hristiyanları, Gürcü Kralı David'i davet ederek şehri 517 / 1124 yılında ona teslim ettiler⁸². Böylece Ani tekrar Hristiyanlar'ın eline geçti. Şehrin idaresi İvani'ye

Kalanisi, Ebu Ya'la Hazma b. Esed, Zeyl-ü Tarihi Dimaşk, nşr. Henry F. Amedroz, Beyrut 1908, s. 238)

⁷⁶ Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 20-21; Orkun, Türk Tarihi Not Hülasaları, s. 129.

⁷⁷ Kırzioğlu, Kars Tarihi, s. 376-377.

⁷⁸ Sümer, "Saltuklular", s. 409-410.

⁷⁹ Yıldız, "Anadolu Türk Tarihi", s. 624.

⁸⁰ Yıldız, "Anadolu Türk Tarihi", s. 624.

⁸¹ Urfalı Mateos Vekayinamesi, 118-122.

⁸² "Şeddâdî hükümdarı Ebu'l-Esvar (1118-1124) Gürcüler'in artan gücü karşısında artık Ani şehrini elinde daha fazla tutamayacağını anlayarak ani'yi 60.000 dinar karşılığında Erzurum emirine satmak

verildi. Horasan'da hüküm süren Sultan Sencer'in 519 / 1126'da gönderdiği Şeddâdî Emîri Fazlun, Ani'yi Hristiyanlar'ın elinden yeniden almıştır. Emîr Ali, Haçlılar'a karşı gazalara da katılmış ve 1124'e kadar Saltuklular'ın başında bulunmuştur⁸³.

Emîr Ali'den sonra Saltuklu tahtına kardeşi Emîr Gazi (517-525 / 1124-1132) çıkmıştır⁸⁴. 517 / 1124 yılında Saltuklu hânedânının hâkimiyetinde bulunan İspir, Oltu ve Çoruh boyları Gürcüler tarafından yağma edilerek sayısız Türkmen katledilmiştir⁸⁵. Oltu şehri bu esnada yıkılmıştır. Kıpçaklar bu tarihlerden itibaren bu bölgelere yerleşmeye başlamışsa da hiçbir zaman Bayburt ve İspir gibi şehir merkezlerine girememişlerdir⁸⁶. Fakat İspir ve Bayburt'a nazaran daha doğuda olan Yusufeli, Artvin, Oltu (Taik / Tao) bölgeleri bundan sonra Kıpçakların hâkimiyetine girmiştir⁸⁷. Emîr Gazi 519 / 1126'da Gürcülere karşı yapılan sefere iştirak etmiştir. Emîr Gazi aynı zamanda kızını Artuklu hükümdarı Timurşâh'a vermiştir⁸⁸.

Brosset, 1124 olaylarını şöyle kaydetmektedir: “*Ertesi Mart ayında (1124) Kartli'ye giden kiral Dmanis şehrini aldı; nisanda, Şaruban'da Derbent kumandanına taarruz etti, bu şefe itaat eden Kürdleri, Lezgileri ve Kıpçakları kılıçtan geçirdi, Gassani ve Hozaond kaleleri ile civar toprakları da zapt eyledi. Çok geçmeden, bir kartal gibi ileri atılan kiral, mayıs ayı içinde, Somhet, Gagni, Terunakan, Kavazin, Norberd, Manasgemni, ve Nalincakar kalelerini zapt eyledi. Haziran ayında, kiral, ilerleyerek Cavahet'i, Göle'yi, Karnifola'yı, ve Pasin'i İspir'e kadar kat'etti. Olararda bulunan bütün Türkmenler kılıçtan geçirildi veya esir edildi. Kiral oradan Buyarta Kur'a gelerek Oltu'yu yaktı ve bu şanlı icraatından sonra Trialet'e döndü. Birkaç gün ara ile, askerler(de) kendi yerlerine döndüler.*”⁸⁹

istedi. Bunu duyan Hristiyanlar çok üzüldüler. Şehrin satışı henüz gerçekleşmeden önce Davit'i çağırarak şehri ona teslim ettiler.” Kırzioğlu, Ani Şehri Tarihi, s. 70-71; Gürbüz, a.g.t, s. 74; Kürkçüoğlu, Ortaçağ'da Erzurum, s. 81.

⁸³ Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 6-8.

⁸⁴ Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 8.

⁸⁵ Salim Cöhçe, “Doğu Karadeniz Bölgesinin Türkleşmesinde Kıpçakların Rolü”, *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, 13-17 Ekim 1986, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Yayını, Samsun 1988, s. 480; Ahmet Gökbek, Kıpçak Türkleri (Siyasi ve Dini Tarihi), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2000, s. 57; Kırzioğlu, Kars Tarihi, s. 377; Bilgin, Doğu Karadeniz, s. 85; Albayrak, Tarih Boyunca Doğu Karadeniz'de Etnik Yapılanmalar ve Pontus, s. 107-108; Brosset, a.g.e, s. 327; Tellioğlu, a.g.e, s. 88.

⁸⁶ M. Fahrettin Kırzioğlu, Yukarı Kür ve Çoruh Boylarında Kıpçaklar, TTK, Ankara 1992, s. 122; a. mlf, Kars Tarihi, s. 376-377.

⁸⁷ Gökbek, a.g.e, s. 66.

⁸⁸ Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 8.

⁸⁹ Brosset, a.g.e, s. 325-326; Kırzioğlu, Kıpçaklar, s. 119

Erzurum’da bulunan “Kale Câmii” ve “Tepsi Minare” bu zat döneminde yaptırılmış eserlerdir⁹⁰. Tepsi Minare üstündeki kitabenin tarihsiz olmasına karşın bu kitabe de zikredilen unvanlar Göktürkler’den beri kullanılan unvanlardır. Bu kitabe aynen şöyledir: “*Şemsü’l-Mülük ve’s-Selâtin Emîr İnanç Yabgu Alp Tuğrul Bey Ebû’l-Muzaffer Gazi bin Ebu’l-Kasım*”⁹¹. Saltuklu Emîr Gazi’ye 1126 senesinde Errân’ın Duvin (Dübeyl)şehrinde takdim edilmiş bir eser dahi bulunmaktadır⁹².

Emîr Gazi’nin 525 / 1132 yılında ölümü üzerine yerine kardeşi Emîr Ali’nin oğlu İzzeddîn Saltuk geçti (525-562 / 1132-1168)⁹³. Bu dönemde de Sökmenliler ve Erzen beyleriyle ittifak devam etmiştir. Bazı kaynaklara göre hemşiresi, bazı kaynaklara göre de kızı Şah-Banu Hatun’u Ahlât Şahı II. Sökmen (521-580 / 1128-1185) ile evlendirdi (542 / 1148). Bir kızını da Erzen Beyi Togan Arslan’ın çocuklarından Kurti veya Yakut Arslan ile evlendirmiştir (539 / 1145). Erzen Beyi’ne verdiği kızı aynı zamanda Şeddadîler’den Ani Emîri Fahreddîn Şeddad istemişse de İzzeddîn Saltuk, kızı ona vermemiştir. 1145 yılında Erzurum’da şiddetli bir deprem olmuştur⁹⁴.

Fahreddîn Şeddad, 1153 senesinde İzzeddîn Saltuk’a bir elçi gönderip “*Ben zayıfladım, Ani’yi Gürcüler’e karşı korumakta takatim yoktur. Bu şehri sana verip hizmetinde kalayım*” diye bir teklifte bulunmuştur. Fahreddîn Şeddad, kendisine kızını vermeyen İzzeddîn Saltuk’a karşı kızgındı⁹⁵. Fahreddîn Şeddâd aynı zamanda Gürcü Kralı Dimitri’ye de haber gönderdi. Bu durumdan habersiz olan Türklere yapılan baskın neticesinde Türk ordusu yenildi ve İzzeddîn Saltuk esir düştü⁹⁶. İzzeddîn Saltuk’un damadı Ahlât Şahı II. Sökmen ve onun eşi Şah Banu ayrıca Artuklu hükümdarının çalışmalarıyla 100.000 dînar fidye karşılığında İzzeddîn Saltuk’u kurtarmışlardır⁹⁷.

⁹⁰ Sümer, Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri, s. 23.

⁹¹ Beygu, a.g.e, s. 93-98.

⁹² Sümer, Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri, s. 26.

⁹³ Enver Konukçu, “Tarih’te Erzurum”, *Şehri Mübarek Erzurum*, Erzurum Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara tsz, s. 23; Kürkçüoğlu, 1998 Erzurum Yılı, s. 36; Yücel - Sevim, a.g.e, s. 149.

⁹⁴ Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 9-10.

⁹⁵ Sümer, Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri, s. 23.

⁹⁶ Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, Câmîu’d-Düvel (Sahayif-ül-Ahbar Fi Vekay-il Asar), Selçuklular Tarihi Anadolu Selçukluları ve Beylikler, c. II, çev. Ali Öngül, Akdemi Kitabevi, İzmir 2001, s. 208.

⁹⁷ Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 10.

Bu duruma rağmen Gürcüler Ani'yi alamadılar. 555 / 1161 yılında Ani papazlarının isyânı neticesinde Ani, Gürcüler'in eline geçti. Türk hükümdarları aynı yıl karşı harekete geçtiler. Bu sefere Ahlât Şâhı II. Sökmen, Erzurum Emîri İzzeddîn Saltuk, Erzen ve Bitlis Beyi Togan Arslan'ın oğlu ve İzzeddîn Saltuk'un damadı Fahreddîn Devletşah, Kars ve Sürmeli Beyleri ve Artuklu hükümdarı Necmeddîn Alpı katıldı. Diğerleri Necmeddîn Alpı'yı beklemeden harekete geçtiler ve Ani şehrini kuşattılar. Bu harekâta karşı Gürcü Kralı Giorgi de harekâta geçmişti. İzzeddîn Saltuk daha önceki esaretinde Gürcüler'e karşı savaşımayacağına dair söz verdiği için Türk beylerine haber vermeden çekilmesi Türk beylerinin ağır bir yenilgiye uğramasına neden olmuştur⁹⁸. Bu savaşta Ahlât Şâhı II. Sökmen büyük kayıplara uğramıştır. Muharebeye yetişmeyen Necmeddîn Alpı'nın çalışmalarıyla II. Sökmen'in emîr ve askerleri kurtarılmıştır⁹⁹.

Gürcüler Ani'den sonra Kars, Duvin ve Gence'yi alarak buraları tahrip edip, bölgedeki Türk halkını katletmişlerdir. Bunun üzerine Ahlât Şâhı II. Sökmen, Erzen Beyi Devletşâh, Erzurum melîki İzzeddîn Saltuk, Âzerbaycan Atabeyi İl-deniz ve Selçuklu Sultanı Arslanşah 553 / 1163'te Gürcülere karşı sefere çıktılar. Âzerbaycan'da bulunan Türkmenler'den de bu sefere katılanlar oldu. Gürcistan'a giren Türkler, Gürcü kuvvetlerini bozguna uğrattılar. Gürcü Kralı bu sefer karşısında ormanlara kaçmak zorunda kaldı. Bu seferin kazanılmasında Müslüman Gürcüler'in de yardımda bulunmasının etkisi büyüktür. Neticede 555 / 1161 yenilgisinin intikamı alınmış ve Türk hükümdarları seferi başarıyla tamamlayıp büyük ganimetler elde etmiş olarak ülkelerine dönmüşlerdir¹⁰⁰.

İzzeddîn Saltuk, kızlarından birini de Anadolu Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan'a vererek onun nüfuzundan faydalanma amacı güdüyordu¹⁰¹. II. Kılıç Arslan'ın da İzzeddîn Saltuk'un kızını almak istemesinde Danişmendli Yağıbasan'a karşı ittifak arayışının da etkisi büyüktür¹⁰². İzzeddîn Saltuk'un II. Kılıç Arslan'a verdiği kızı Erzurum'dan Malatya'ya götürülürken Danişmendli Yağıbasan, Sivas

⁹⁸ Urfalı Mateos Vekaynamesi, s. 331; Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 14-16; Sümer, Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, s. 31.

⁹⁹ Sümer, Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, s. 31.

¹⁰⁰ Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 14-16; a. mlf, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 201.

¹⁰¹ Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 16.

¹⁰² Claude Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu, çev. Erol Üyepazarcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2002, s. 119

dolaylarında gelin alayını basarak kızı esir almış ve yeğeni Zünnun'a vermiştir¹⁰³. II. Kılıç Arslan bu duruma karşı harekete geçtiyse de başarısız oldu¹⁰⁴.

İzzeddîn Saltuk döneminde Saltuk-ili, batıda, Tercan'dan başlıyordu. Saltuk-ili İspir, Erzurum, Bayburt, Oltu, Avnik, Micingerd şehir ve kasabalarını da içine almaktaydı¹⁰⁵. Bu dönemde Kars da Saltuklu hâkimiyetine girmiştir¹⁰⁶. İzzeddîn Saltuk döneminde Saltuklu Emîrlîği, Türkiye Selçuklu Devleti'ni metbû tanımıştır.

İzzeddîn Saltuk'un 562 / 1168 yılında ölümüyle yerine oğlu Nasreddîn Muhammed geçti¹⁰⁷. Bu dönemle ilgili pek fazla bilgiye sahip değiliz. Nasreddîn Muhammed döneminde Saltuklular, 584 / 1189 tarihli sikkeden anlaşıldığı üzere Büyük Selçuklulardan sonra Irak Selçuklularını metbû olarak tanımaktaydılar¹⁰⁸. Eyyûbîler'in Ahlât ülkesini istilaya giriştikleri dönemde Saltuklu Beyliği'nin başında Nasreddîn Muhammed yerine hemşiresi Mama Hatun bulunuyordu (586 / 1191). Bu durumu izah etmek hayli güçtür. Mama Hatun'un Tercan dolaylarında kervansarayı bulunmaktadır¹⁰⁹.

Mama Hatun'dan sonra tekrar Nasreddîn Muhammed'in başta bulunduğu dair kayıtlar vardır. Azerbaycan Atabeyi Kızıl Arslan'ın 586 / 1191'de ve Ahlat Şâh'ı Beg-Timur'un 588 / 1193'de ölümüyle Saltuklular Gürcüler karşısında tek başına kalmışlardır. Gürcüler, bu durumdan faydalanarak Kars, Sürmeli hatta İspir üzerinden

¹⁰³ Yağlıbasan gelini birader zadesi Zünnun ile izdivaç ettirmek istediğinde Saltuklu Beyi'nin kızı Sultan II. İzzeddin Kılıçarslan ile nikâhlı olduğundan mütevellit ülemaya başvurdu, onlarda kızın dinden dönmesinden başka bir çare olmadığı hususunda fetva verdiler. Akabinde kız, (Allaha sığınırız) bir küfür sözü söyleyip, dinden döndüğünde İzzeddin Kılıçarslan 'dan boş düştü. Sonra yine Müslüman olarak Danişmendli Zünnun ile izdivaç etti. Münecimbaşı'ndan naklen, İsmail Hakkı Uzunçarşılı - Rıdvan Nafiz Edgüer, Sivas Şehri, haz. Recep Toparlı, Erzurum 1992, 39-40; Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 201.

¹⁰⁴ Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 16-17; M. Fahrettin Kırzioğlu, "Kars", *İA*, c. VI, s. 361-362; Beygu, a.g.e, s. 38-39'da gelin alayının Malatya'ya değil de Konya'ya gittiğini yazar.

¹⁰⁵ "İzzeddin Saltuk'un ülkesine hangi yörelerin dahil bulunduğu hakkında malûmat yoktur. Bununla beraber Saltuklu Beyliği ülkesinin Tercan'dan başlayıp Tahir Gediği'ne veya daha ileriye kadar uzandığı ve Erzurum'dan başka Bayburt, Avnik, Micingird, İspir, Oltu şehir, kasaba ve kalelerini içine aldığı söylenebilir." (Sümer, Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, s. 32)

¹⁰⁶ Sümer, Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, s. 32-33).

¹⁰⁷ İbnü'l-Ezrak, Ahmed b. Yûsuf b. Ali İbnü'l-Ezrak el-Farikî (510 H. / 1117-577? H. 1181), *Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi* (Artuklular Kısım), Araştırma, İnceleme ve Notlarla çev. Ahmet Savran, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 1992, s. 152; Sevim, Anadolu'nun Fethi, s. 184.

¹⁰⁸ Coşkun Alptekin, "Saltuklu Sikkeleri", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, Sa. 13, Erzurum 1985, s. 293-295.

¹⁰⁹ Sümer, Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, s. 37; Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 17-18.

Erzurum'a kadar ilerlemişlerdir. Gürcüler halkın ve askerlerin gösterdiği kudretli mücadele karşısında püskürtülmüştür¹¹⁰.

Kıpçak askerlerinin desteği olan Gürcüler, Türkler'e karşı saldırılara devam ediyorlardı. Bu dönemde Saltuklular çöküntü süreci içindeydiler. Gürcüler ve Saltuklular arasındaki bu mücadelelere karşın dostane ilişkiler de bulunuyordu. Gürcü Prensesi Thamara, II. Kılıç Arslan'ın oğlu Rükneddin Süleymanşah ile evlenmek istemişse de Rükneddin Süleymanşah bunu kabul etmedi¹¹¹. Buna karşın Nasreddin Muhammed'in oğlu Muzaffereddin babasının iznini almadan dinini değiştirerek Tiflis'e hareket etti¹¹². Onun yanında hükümdara yakışır hediyeler bulunuyordu. Gürcüler de onu bir hükümdar gibi karşılamışlardır. Fakat Muzaffereddin daha sonra Gürcüler tarafından Saltuk-iline geri gönderilmiştir¹¹³.

Bazı yazarlar Mama Hatun'un 596-597 / 1200-1201 tarihlerine kadar başta bulunduğunu yazar. Bazıları da 584-592 / 1189-1197 yılları arasında Nasreddin Muhammed'in oğlu Alâeddin Melikşah'ın başta bulunduğunu yazar (1200-1202)¹¹⁴.

1202 yılında Gürcistan üzerine sefere çıkan Türkiye Selçuklu Sultanı II. Rükneddin Süleymanşâh, kendisini karşılamada geç kaldığı gerekçesiyle son Saltuklu Emîri Alâeddin Melikşâh'ı tevkif ettirdi. Sultan daha sonra 2 Şevval 598 / 25 Mayıs 1202'de Erzurum'a girmiş ve şehri kardeşi Elbistan Meliki Rükneddin Tuğrulşâh'a tevdi ederek Saltuklu Emîrliğine son vermiştir¹¹⁵.

Türkiye Selçuklu tarihçisi İbn Bibi, Saltuklu Beyliği'nin sonunun Emîr Alâeddin Melikşah'ın hatasından kaynaklandığını şöyle dile getirir: *“Sultan, daha önce de Erzurum yöneticisi (sahib) olan Melik Alaaddin Saltuki'ye asker toplaması konusunda ferman göndermişti. Onun asker toplamada ve fermanın hükümlerini yerine getirmede ihmâl davrandığını öğrenince, şahlar şahının vücudunun her yerini öfke tozları sardı. Derhal onun azli konusunda ferman çıkardı. O ülkenin*

¹¹⁰ Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 18-19.

¹¹¹ Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 254-255.

¹¹² Brosset, Gürcistan Tarihi, s. 372.

¹¹³ Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 36.

¹¹⁴ Gürbüz, a.g.t, s. 102-105.

¹¹⁵ İbn Bibî, Selçuknâme, çev. Mükrimin Halil Yinanç, haz. Refet Yinanç - Ömer Özkan, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007, s. 31; Özaydın, “Saltuklular”, s. 166; Ebu'l-Ferec Tarihi, c. II, s. 474; Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 251-254; a.mlf, “Süleyman-Şah II”, İA, c. XI, s. 226; Sümer, “Saltuklular”, s. 421-423; Uluçay, a.g.e, s. 173; Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, s. 26; Yinanç, “Erzurum”, s. 349; Küçük, “Erzurum”, s.322.

topraklarını, kalelerini ve beldelerini her şeyiyle ondan alarak Gıyaseddin Tuğrulşah'a verdi. Yönetim dizginlerini onun avucuna bıraktı."¹¹⁶

İbnü'l-Esir, Saltuklu Beyliği'nin tarihe mal olmasını şöyle kaydeder: *"Rükneddîn Süleyman b. Kılıç Arslan bu sene (597) Ramazan (Haziran-Temmuz 1201) kardeşi Muizzeddîn Kayserşâh'a ait olan Malatya'yı birkaç gün muhasara ettikten sonra ele geçirdi. Oradan Erzenü'r-Rûm üzerine yürüdü. Burası eski bir hanedâna mensup olan el-Melik ibn Muhammed b. Saltuk'un oğluna aitti. Rükneddîn Erzenü'r-Rûm'a yaklaşıncâ şehrin hâkimi ona olan güveninden dolayı Rükneddîn'i istediği şartlar dahilinde bir anlaşma yapmak için karşılamaya çıktı. Fakat Rükneddin onu yakalatıp tevkif etti ve şehri ele geçirdi. Bu zat Erzenü'r-Rûm'daki bu hanedânın son hâkimiydi"*¹¹⁷.

Bundan sonra Türkiye Selçuklu Devleti 1202 yılında bu havalıyı zapt ederek Saltuklu hükümetine nihayet vermişlerdir¹¹⁸. Saltuklu hânedânının son temsilcileri yalnız Çemişkezek'te Yavuz Sultan Selim zamanına kadar sönük bir halde mevcudiyetini muhafaza edebilmiştir.

Araştırma sahamız olan İspir ve yakın çevresi yukarıda görüldüğü üzere ilk önce Büyük Selçuklu Devleti kuvvetleri tarafından istilâ ve fethedildikten sonra, Büyük Selçukluları metbû tanıyan Saltuklu Emîrliğinin hâkimiyet ve idaresinde kalmıştır. Fakat Saltuklu Beyliği'ni en fazla uğraştıran Gürcüler, bu dönemde Saltuklular tarafından elde tutulmaya çalışılan Çoruh havzasını sık sık işgal, yağma ve tahrip etmişlerdir. Çoruh Vâdisi, 1118, 1121, 1124 ve daha sonraki yıllarda Kuman / Kıpçak Türkleri tarafından yurt tutulmaya çalışılsa da, Saltuklular tarafından defalarca tekrar elde edilmiştir. Neticede sona erdiği 1202 yılında İspir bölgesinin Saltuklu hâkimiyetinde olduğu anlaşılmaktadır.

¹¹⁶ İbn Bîbî, El-Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca'ferî Er-Rugadî, El-Evami'ü'l-Ala'îye Fi'l-Umuri'l-Ala'îye (Selçuknâme), çev. Mürsel Öztürk, KB Yayınları, c. I, Ankara 1996, s. 93.

¹¹⁷ İbnü'l-Esir, el-Kâmil fi't-Tarih, s. 146-147.

¹¹⁸ Sümer, Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, s. 36; Cahen, a.g.e, s. 119; Orkun, Türk Tarihi Not Hülasaları,, s. 130; Coşkun Alptekin, "Türkiye Selçukluları", *DGBİT*, c. VIII, s. 260; Gürbüz, a.g.t, s. 109-114; Savaş Eğilmez, Erzurum ve Çevresinin Ortaçağ Boyunca Tarihi Coğrafyası, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2004, s. 211; Ali Üremiş, Türkiye Selçuklularının Doğu Anadolu Politikası, Babil Yayıncılık, Ankara 2005, s. 145-146; Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", s. 406; Toksoy, Karaz'dan Otlukbeli'ne Savaşlar, s. 74; Tellioglu, a.g.e, s. 89; Şeref Han, Şeref b. Şemseddin, Melikşah'ın bağımsızlık isteğinden dolayı Türkiye Selçuklu Devleti Sultanı II. Süleymanşah tarafından ortadan kaldırıldığını belirtir (Şerefname, çev. Mehmed Emin Bozarslan, Deng Yayınları, İstanbul 2006, s. 129).

YEDİNCİ BÖLÜM

7. İSPİR VE ÇEVRESİNDE MOĞOL HÂKİMİYETİ

7.1. İlhanlılar Dönemi

1318 yılında Türkiye Selçuklu Devleti'nin tarihe mal olmasından sonra, bu devletin hâkim olduğu bölgeler artık tek elden İlhanlılar tarafından idare edilmeye başlandı. İlhanlılar, Türkiye halkını hep vergi alınacak bir kitle olarak görmüşlerdir. İlhanlılar, İslâmiyet'i seçtikten sonra bile Türkiye halkına hep zulmü reva görmüşlerdir. Fakat tecrübeli ve yetenekli bazı idareciler Anadolu halkının gönlünü kazanmak için bazı hayır kurumları inşa ettirmişlerdir¹. Bunlardan biri de Gazan Mahmud Han'ın emri ile Erzurum idarecisi Hoca Cemâleddîn Yâkût tarafından 1310 yılında inşa ettirilen Yâkûtiye Medresesi'dir².

Araştırma sahamız olan İspir ve yakın çevresinin tarihî kaynak bakımından en sıkıntılı zaman dilimi, Moğollar dönemidir. Nedense I. Alâeddîn Keykubâd döneminden Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu Devletleri'nin İspir'e hâkim olmalarına kadarki Moğol hâkimiyeti yıllarında kaynaklar İspir'den hiç bahsetmezler. İspir bölgesi hem hayvancılık hem de tarıma elverişli, meyve-sebze yetiştirilen bir belde³ olmasına rağmen Anadolu'nun İlhanlılar dönemindeki iktisadî durumu hakkında yapılan araştırmalarda İspir'in adı pek az geçmektedir⁴.

Türkiye Selçukluları'ndan sonra doğrudan İlhanlılar tarafından idare edilen Anadolu toprakları beş kısma ayrılmıştır. Bunlar: Vilâyet-i Ermen, Vilâyet-i Diyarbekir, Vilâyet-i Rum, Vilâyet-i Vustaniye (Orta Vilâyetler) ve Vilâyet-i Ucat (Uçlar)'tır. Araştırma sahamız olan İspir ve çevresi bu beş kısımdan Vilâyet-i Vustaniye bölümünde yer almaktadır. Vilâyet-i Vustaniye kısmında: Amid, Mecingerd, Hısn Keyfa, İspir, Dercan, Trabzon, Etrâk-i Vilâyet-i Erzen-i Rum,

¹ İlhanlılar dönemi Anadolu idarecilerinin yaptırdığı hayır kurumları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmed Eflâkî, Şems el-Din Ahmed el-Efkâkî el-Arifî, Ariflerin Menkıbeleri (Mevlânâ ve Etrafindakiler), c. I-II, çev. Tahsin Yazıcı, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1987, muhtelif yerler.

² Rahmi Hüseyin Ünal, Erzurum Yakutiye Medresesi, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1993; Eflâkî, a.g.e, c. I, s. 28.

³ Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 48.

⁴ Ahmed Zeki Velidî Togan, "İlhanîler Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, c. I, İstanbul 1931, s. 1-42; a. mlf, "Reşideddin'in Mektuplarında Anadolu'nun İktisadî ve Medenî Hayatına Ait Kayıtlar", İstanbul Üniversitesi *İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. XV / 1-4, İstanbul 1953-1954, s. 33-50; Vassilij Viladimirovich Barthold, "İlhanlılar Devrinde Malî Vaziyet", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, c. I, İstanbul 1931, s. 135-159; Abdulkadir Yuvalı, "İlhanlıların Anadolu Politikası ve Doğu Anadolu Şehirlerinin Vergi Potansiyeli", *XI. Türk Tarihi Kongresi*, Ankara 5-9 Eylül 1990, Bildiriler, c. II, Ankara 1994, s. 581-600.

Erzincan, Kemah, Harburt (Harput), Malatya, Çemişkezek, Bayburt, Sivas ve bu şehirlerin batısında kalan diğer İç Anadolu şehirleri sıralanmaktadır⁵.

1340 tarihinde, Hamdullah Mütevfî'ye göre İlhanlı toprakları dört kısma ayrılmıştır. Buna göre Araştırma sahamız İspir ve çevresinin bağlı bulunduğu Erzurum merkezi bu kısımlardan Memalik-i Rum bölgesinde yer almaktadır. Mütevfî'ye göre Memalik-i Rum bölgesi: Sivas, Abulustan (Elbistan), Erzurum, Bayburt, Erzincan, Irmanak (Ermenek), Konya, Samsun, Tercan, Avnik, Kemah ve Harput gibi önemli şehirleri olan ve sayısı altmış olarak zikredilen diğer şehirlerden ibarettir. Bunların tamamı Erzurum, Erzincan, Harput hattının batı bölgelerini kapsamaktadır⁶.

Görüldüğü üzere İlhanlılar döneminde Türkiye tarihi ile kaynakların hemen hemen hepsi Anadolu'nun iktisadî durumu ile ilgilidir. Yani İlhanlılar için Türkiye'nin önemi, alınan vergi ölçüsündedir. Bu dönemde araştırma sahamız İlhanlı nüfûz alanında yer almasına rağmen İspir bölgesinin vergi miktarı hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır.

İlhanlılar, son hükümdar Ebu Said Han'ın Derbend'de Özbek Han ile savaştığı esnada aniden ölmesi (13 Rebûlâhir 736 / 30 Kasım 1335) ile sona ermiş oldu⁷.

7.2. Sutaylılar Dönemi

İlhanlılar'ın son zamanında Erzurum ve Doğu Anadolu'da 1332'de ölen Sutay Noyan oğulları Barambay, Hacı Togay ve Fulad hâkim olarak bulunuyordu⁸. Hacı Togay, İlhanlılar'ın bu karmaşık döneminde Temurtaş'ın oğlu Şeyh Hasan Celayir'i metbu olarak tanımıştır. Bu üç kardeşten Hacı Togay kolu Şeyh Hasan, Pir Hasan ve Pir Muhammed gibi kişiler tarafından temsil edilmiştir. Hacı Togay Erzurum merkez olmak üzere, İspir, Tortum, Avnik, Pasinler, Zivin, Horasan, Micingerd gibi kalelere hâkim olarak kendi âilesini güçlü hâle getirmeye ve rakiplerine karşı korumaya çalışmıştır (1336)⁹. Sutaylı âilesinin ön önemli düşmanları Çobanlılar idi. Erzurum ve

⁵ Togan, "İlhanîler Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti", 32-33; Gül, a.g.e, s. 52-53; Baykara, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş, s. 69; Necdet Sakaoğlu, Türk Anadolu'da Mengücekoğulları, s. 180.

⁶ Hamdullah Mütevfî, Nüzhet el-Kulûb, çev. Guy Le Strange, Gibb Memorial Series, Leyden E.J. Brill, London 1919, s. 95-99.

⁷ Roux, Moğol İmparatorluğu Tarihi, s. 436; Devlet, "İlhanlılar", s. 74.

⁸ Faruk Sümer, Kara Koyunlular Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar, c. I, TTK, Ankara 1984, s. 33-34; Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, s. 85; Kürkçüoğlu, "Tarih", 1998 Erzurum İl Yıllığı, s. 40.

⁹ Küçük, "Erzurum", DİA, c. XI, s. 322; Kürkçüoğlu, Ortaçağ'da Erzurum, s. 119-120.

çevresinde daha sonraki yıllarda hâkim olan Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu Türkmenleri de Sutaylılar döneminde burada görülmeye başladılar. Zira onlar Sutaylı Hacı Togay ile Barambay'ın oğlu olan yeğeni İbrahimşâh arasındaki mücadelede Kara-Koyunlular Hacı Togay, Ak-Koyunlular ise İbrahimşâh tarafında yer aldılar¹⁰. 1336-1337 yılında Erzurum'a gelen İbn Batuta, Etrâk-i Vilayet-i Erzen-i Rum civarında iki önemli Türkmen kitlesinin mücadelesinden bahsetmektedir¹¹. Bu iki Türkmen taifesi hiç şüphesiz Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu Türkmenleridir¹².

Hacı Togay'ın oğlu Hasan, Erzurum-Tebriz yolu üzerinde, Pasin ovasına hakim tepe üzerindeki bir kaleyi 1340 yılından önce inşa ettirmiştir. Sıcak su kaynaklarına yakın, Avnik, Micigerd, Horasan ve Erzurum yollarını kontrol eden bu kaleye, kurucusuna izâfeten Hasankale denilmiştir¹³. Kaleyi inşa ettiren ve Ekim 1340 yılından önce ölen Emir Hasan burada medfundur¹⁴. O, müstakil bir beylik kurmaya çalıştıysa da bunda başarılı olamadı. 740 / 1340 yılında Çobanlılardan Emir Çoban'ın torunu Şeyh Küçük Hasan Çobanî, Togaylılar'ı buradan kaçırarak bir müddetde olsa burada egemen olmuştur¹⁵. Şeyh Hasan Çobanî, büyük bir kindarlık ile Hacı Togay'ı Hasankale'de bulunan türbesinden çıkarttırarak başı ile gövdesini ayırmıştır¹⁶. Ayrıca Sutaylılar tarafından yaptırılan türbe ve mescitleri dahi yıktırdı. Daha sonra Şeyh Hasan, Avnik üzerine yürüyüp burayı da ele geçirdikten sonra Tebriz'e doğru hareket etmiştir¹⁷.

Sutaylılar Çobanlılar'dan sonra Eretnalılar tarafından sıkıştırılmaya başlamıştır¹⁸. Diğer taraftan da Gürcüler kuzey sınırları üzerinde Sutaylı hâkimiyetine son vermeye çalıştılar. Bu baskılar sonrasında Sutaylılar'ın kuzey hâkimiyeti sona ermeye başladı. Zira, Timur Anadolu'ya geldiği zaman Erzurum'un yanı başında olan Tortum kalesi Gürcüler tarafından idare edilmekteydi. Timur, Tortum'u kurtarmak

¹⁰ Sümer, Kara Koyunlular, s. 34; Gül, a.g.e, s. 140.

¹¹ İbn Batuta, Ebu Abdullah Muhammed İbn Batuta el-Tancî, İbn Batuta Seyahatnamesi, c. I, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000, s. 418.

¹² Sümer, Kara Koyunlular, s. 34-37; Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, s. 85; Kürkçüoğlu, "Tarih", 1998 Erzurum İl Yıllığı, s. 40.

¹³ Müstevfi, a.g.e, s. 96; Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, s. 85; a. mlf, "Tarih Bölümü", *Tarihte ve Günümüzde Hasankale (Pasinler)*, Nil Yayınları, İzmir 1997, s.49; Gül, a.g.e, s. 141.

¹⁴ Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, s. 85; a. mlf, "Tarih Bölümü", *Tarihte ve Günümüzde Hasankale (Pasinler)*, Kürkçüoğlu, 1998 Erzurum İl Yıllığı, s. 40.

¹⁵ Göde, Eratnalılar (1327-1381), TTK, Ankara 1994, s. 41; Çağlayan, Şu Bizim İspir, s. 24.

¹⁶ Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, s. 85; Gül, a.g.e, s. 141.

¹⁷ Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, s. 85.

¹⁸ Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, s. 85.

için bir birlik gönderdi ve bu birlik Tortum'u Gürcüler'in elinden alarak Sutaylılar'a geri verdi¹⁹.

Tortum kalesinin Timur tarafından ele geçirilişini Nizâmüddîn Şâmî, Zafernâme adlı eserinde şöyle dile getirir: *“Bu sırada (Timur’un Erzurum dolaylarında olduğu ve Kemah Kalesi’nin teslimini istediği sırada) Emir’e “yakında bir kale vardır, adına Tortum derler, bu kalenin hakimi olan Togay kaybolmuştur. Yerine onun naibi olarak Gürcbek adında biri vardır; ikiyüze yakın Gürcü o kaleye tahassun etmişlerdir, Müslümanlar bunlardan çok zahmet çekiyorlar, cizye vermiyorlar” diye bir tebliğde bulundular. Bunun üzerine Emirzadeler Şeyh Nureddin Bahadır, Şahmelik Bahadır, Emir Musa, Timur Melik’in oraya teveccüh etmeleri için emir sadr oldu ve onlara bir elçi ile haber gönderildi: “Eğer muti olur ve cizye verirsiniz amana nail olursunuz” dedi. Fakat bu bedbahtlar kalenin metanetine güvenerek muharebeye giriştiler, beş gün canla başla çalıştılar; altıncı günü iş tersine döndü, dadü feryada başladılar; bunun üzerine bütün o gebrleri yakalayarak öldürdüler ve kaleyi kökünden yıktılar. Bundan sonra kalenin hâkimi olan Togay gelerek huzurda yeri öpmeğe nail oldu. Emir, onun kabahatini af ile canını bağışladı ve oradan Erzurum’a ve Erzurum’dan Erzincan’a giderek orada nazil oldu.”*²⁰

1350 yılında Diyarbekir bölgesini elinde bulunduran Barambay’ın oğlu İbrahimşâh’ın ölümü ile Sutaylılar Güney-doğu Anadolu hâkimiyetini kaybettiler ve ellerinde sadece Hacı Togay’ın soyunun sahip olduğu Erzurum ve civarı kaldı²¹.

Sutaylılar, İlhanlılar’dan sonra Erzurum hâkimi oldukları için araştırmamız açısından önem arz etmektedir. Araştırma sahamız olan İspir ve çevresine hangi yıllar arasında hâkim oldukları hakkında detaylı bilgi yoktur. Timur, Erzurum’a geldiği esnada Tortum Kalesi’nin Gürcüler’in elinde olması dolayısıyla coğrafi faktörler dikkate alındığında İspir ve çevresinin bu dönemde İslâm kaynaklarınca Gürcüler olarak isimlendirilen Kıpçak Türkleri tarafından elde edilmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

¹⁹ Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, s. 86; Gül, a.g.e, s. 141.

²⁰ Nizamüddin Şâmî, Zafernâme, çev. Necati Lugal, TTK, Ankara 1987, s. 299.

²¹ Gül, a.g.e, s. 142-143.

7.3. Çobanlılar Dönemi

İlhanlı Devleti'nin son yıllarında yönetimde gücünü arttıran ve Ebu Said Bahadır Han devrinde devleti elinde tutan Emir Çoban'ın oğulları ve torunları, Ebu Said'in çocuk bırakmadan ölümünden sonra devletin yıkılması sürecinde, Azerbaycan'dan Anadolu'ya kadar olan coğrafyada idareyi ellerinde tutmaktaydılar²². Emir Çoban, Moğollar'ın en önemli kabilelerinden Sulduslar'dandır²³. Emir Çoban 1314 yılında Anadolu Umumî Valiliği'ne atanmış ve Anadolu'da asayiş sağlamıştır. Daha sonra Emir Çoban, 1317 yılında yerine oğlu Timurtaş'ı Anadolu Umumî Valiliği için bıraktı²⁴. Kendisi de Emirü'l-Ümeralığa atandı. Emir Çoban'ın oğlu Timurtaş, 1332 yılında kendini mehdi ilan etti²⁵.

Erzurum ve civarında Çobanlı hâkimiyeti 1340 yılında Timurtaş'ın oğlu Şeyh Hasan tarafından sağlandı²⁶. O, 1340 yılında Sutaylılar'ın hâkim olduğu Hasankale'yi zapt etti²⁷. Bir ay boyunca Erzurum'da kalan Çobanlı Küçük Şeyh Hasan, halkta korku yarattı. 1343 yılında İbrahimşâh'ın Hacı Togay'ı öldürmesiyle Doğu Anadolu'da Çobanlı Şehy Hasan'a rakip olacak kimse kalmadı.

Şeyh Hasan Çobanî, Anadolu'nun tasarruf hakkının babasından kendisine geçtiğine inanmaktaydı. Bu sebeple Eretna'nın kendine ait bazı yerleri ele geçirmesini bahane eden Çobanlılar harekete geçti. Çobanlı Şeyh Hasan, Tebriz'den Süleyman Han emrinde bir orduyu Anadolu'ya gönderdi. 1343 yılında Erzincan ve Sivas arasındaki Karanbük²⁸ mevkiinde yapılan savaşta Eretna, Süleyman Han'ın ordusunu yenerek önemli bir zafer kazandı (20 Receb 744 / 19 Kasım 1343)²⁹. Bu

²² Gül, a.g.e, s. 99-100.

²³ Ş. Cem Tuysuz, İlhanlılar Devrinde Çobanoğulları (Sulduslar), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2004; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Emir Çoban Soldoz ve Demirtaş", *Belleten*, c. XXIX, Sa. 129, Ankara 1967, s. 601- 646.

²⁴ Mustafa Demir, Türkiye Selçukluları ve Beylikler Devrinde Sivas Şehri, Sakarya Kitabevi Yayınları, Sakarya 2005, s. 59-60.

²⁵ Aksarayî, Müsameretü'l-Ahbar, s. 246-254.

²⁶ Küçük, "Erzurum", *DİA*, c. XI, s. 322.

²⁷ Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, s. 86.

²⁸ "Çobanlı Şeyh Hasan, Eretna'nın hükümet merkezi olan Sivas'ı kuşatarak, şehri zapt edip, Anadolu'da Eretnalıları hâkimiyetine kesin bir şekilde son vermeyi plânlamış ve Süleyman Han komutasındaki ordusuna da bu direktifi vermiştir. Şeyh Hasan Çobanî'nin hakkındaki bu plânını, yerinde ve zamanında öğrenen Eretna, Süleyman Han idâresindeki Çobanlı ordusunu, Sivas'a ulaşmadan, daha çabuk hareket ederek, düşman ordusunu Sivas'dan daha ileride bulunan bir ovada karşılamıştır. Tarihin en kanlı meydan muharebelerinden birinin geçtiği bu ova, Sivas-Erzincan arasında: "Karanbük / Kerenbük / Gerenbük / Kesenbük" denilen bir yerdir." (Göde, Eretnalıları, s. 54).

²⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Sivas - Kayseri ve Dolaylarında Eretna Devleti", *Belleten*, c. XXXII, Sa. 126, Ankara 1968, s. 169; a. mlf, Anadolu Beylikleri, Kara Koyunlu ve Ak Koyunlu Devletleri,

savaş Eretnalılar için çok önemli bir dönüm noktası olmuştur. Şeyh Hasan'ın, karısı İzzet Mülk tarafından öldürülmesi üzerine Eretnalılar üzerindeki Çobanlı baskısı sona ermiş oldu³⁰.

Çobanlılar'ın İspir hâkimiyeti hakkında bir bilgiye sahip değiliz. Çobanlı Şeyh Hasan'ın Hasankale'yi işgali döneminde İspir bölgesini de ele geçirmek için herhangi bir faaliyetinin olduğunu düşünmemekteyiz. İspir ve çevresinin Erzurum'a uzaklığı dolayısıyla bu dönemde İspir ve çevresinde Sutaylı hâkimiyetinin devam etmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

7.4. Celâyirliler Dönemi

Son İlhanlı hükümdarı Ebu Said Bahadır Han, 1335 yılında aniden ölünce, Hülagu soyundan gelen İran ve Önasya'daki Moğol hânedânı bir sona doğru yaklaşırken bütün İlhanlı hâkimiyet alanına büyük bir kargaşa ve anarşi hâkim olmuştur. Bu kargaşa anında İlhanlı ülkesinde bir çok hânedân baş gösterdi. Bu hânedânlardan en önemlilerinden biri de Celâyirlilerdir³¹.

Celâyirliler, Moğollar'ın en önemli boylarından biridir. Zira onlar, Cengiz Han döneminde devletin kurulmasında ve gelişmesinde, özellikle Çin'in işgal edilmesinde çok yararlılıklar gösterdiler³². Daha sonra özellikle Anadolu'nun istilâsında ve Memlûklular-İlhanlı mücadelesinde Celâyirliler'den olan komutanlar görev yaptılar. Anadolu isyânlarının kanlı bir şekilde bastırılmasında önemli görev aldılar. Memlûklular sultanı Baybars'ın 1277 yılında Elbistan'da Moğol ordusunu yendiğinde savaş alanında ölenler arasında Celâyirli âilesine mensup komutanlar da bulunmaktaydı³³.

Ebu Said Bahadır Han'ın 1335 yılında ölmesinin ardından Anadolu'da Çobanlılar'ın yanı sıra Celâyirliler de hâkim olmaya başladılar. Fakat Çobanlılar'ın daha atak hareket etmeleri üzerine, daha arka plânda yer aldılar. Celâyirli Şeyh

TTK, Ankara 1988, s. 156-157; Uzunçarşılı - Edgüer, a.g.e, s. 65; Göde, Eretnalılar, s. 55-56; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 105; Tuysuz, a.g.t, s. 174.

³⁰ Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 102-103; Gül, a.g.e, s. 108, Göde, Eretnalılar, s. 54-55; Tuysuz, a.g.t, s. 175.

³¹ Celâyirliler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Bülent Yılmaz, Celâyirliler Kabile-Devlet, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2002; Mükrimin Halil Yinanç, "Celâyir", *İA*, c. III, s. 64-65; Muzaffer Ürekli, "Celâyirliler", *DİA*, c. VII, s. 264-265; Bosworth, Doğuştan Günümüze İslam Devletleri Tarihi, s. 350-351.

³² Gül, a.g.e, s. 111; Kürkçüoğlu, Ortaçağ'da Erzurum, s. 121-122.

³³ Gül, a.g.e, s. 111.

Hasan'ın 1337-1338 yılında Ahlat'ta sikke darb etmesi bu dönemde buraya hâkim olduğunu göstermektedir³⁴.

Celâyirli Büyük Şeyh Hasan tam Anadolu ve İran işlerini yoluna koymuştu ki, birden bire kendisi ile aynı adı taşıyan Çobanlı Küçük Şeyh Hasan adamlarından birinin babasını Timurtaş ilan ederek onun Anadolu üzerindeki otoritesinden yararlanmak istedi³⁵. İlhanlı topraklarında hâkimiyet kurmak isteyen bu iki Şeyh Hasan arasında 1338 yılında Aladağ civarında meydana gelen savaşta Celâyirli Şeyh Hasan yenildi³⁶. Bu yenilgiden sonra Celâyirli Şeyh Hasan Diyarbakir'e daha sonra da Bağdat'a çekildi ve 1356 yılında öldü. Onun ölümünden sonra oğlu Şeyh Üveys Celâyirli hanedanının başına geçti. Onun en önemli siyasî ve askerî başarısı hiç şüphesiz Çobanlılar'ı ortadan kaldırması ve 1358 yılında Azerbaycan'ı Çobanlı valisi Ahicuk'un elinden aldığı³⁷ gibi Tebriz'i de Altın Ordu'dan aldı³⁸. Bu tarihten itibaren Erzurum ve çevresi, İspir dahil Çobanlılar'ın hâkimiyetinden çıkıp Celâyirli hâkimiyetine girmiştir³⁹. Celâyirli Şeyh Üveys, bu önemli siyasî ve askerî başarılarına rağmen daha ziyade edebî kişiliği ile şöhret olmuştur⁴⁰.

Celâyirli Şeyh Üveys'in Doğu Anadolu tarihi için en önemli icraatı, Anadolu'da yavaş yavaş hâkim olmaya başlayan Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu Türkmenleri'nin ortaya çıktığı dönemde, 1367 yılında Muş yakınlarında Kara-Koyunluları mağlup etmesi ve bu Türkmen kabilelerini baskı altına almasıdır⁴¹. Celâyirli Şeyh Üveys, Ekim 1374'de öldü ve Tebriz yakınlarında defnedildi.

Celâyirliler, Şeyh Üveys'n ölümünden sonra zayıflamaya başladılar. 1379'da hânedânın başında bulunan Sultan Hüseyin'in en önemli sorunu, Erzurum merkezli Kara-Koyunlu Türkmenleri idi⁴². 1377 yılında Sultan Hüseyin ile Kara-Koyunlular

³⁴ Spuler, İran Moğolları, s. 383; Gül, a.g.e, s. 115; Grousset, Bozkır İmparatorluğu, s. 368-369.

³⁵ “Şeyh Hasan Çobanî'nin uydurduğu bu yalana saf olan insanlar derhal inanmış ve arzu edilen hasıl olmuştur. Şeyh Hasan Çobanî, bu hilesini, daha da pekiştirmek için, anası Devlet Hâtun'u düzmece Temurtaş ile evlendirmiştir. Şeyh Hasan Çobanî, gerçekten bu siyâsî oyununda başarılı olmuştur.” (Göde, Eretnalılar, s. 42; Gül, a.g.e, s. 116; Tuysuz, a.g.t, s. 149-151; Yılmaz, a.g.t, s. 98-100).

³⁶ Gül, a.g.e, s. 116; Yılmaz, a.g.t, s. 121.

³⁷ Gül, a.g.e, s. 117.

³⁸ Yinanç, “Celâyir”, s. 64; Yılmaz, a.g.t, s. 127-128.

³⁹ “1358 senesine kadar bütün Azerbaycan ve Arran kıt'aları ile birlikte, Çobanlıların elinde kalan Erzurum, bu sene içinde Celâyirlilerden Sultan Üveys'in Tebriz'i işgâlini müteâkip, onlar elinden çıkmıştır.” (Yinanç, “Erzurum”, s. 350).

⁴⁰ Gül, a.g.e, s. 117.

⁴¹ Gül, a.g.e, s. 118.

⁴² Yılmaz, a.g.t, s. 161-162.

arasında yapılan anlaşma ile bölgede sükûnet sağlanmıştır⁴³. Kara-Koyunlular'ın Erzurum ve civarında söz sahibi olmalarına rağmen Erzincan gibi önemli merkezler Celâyirliler'in valileri tarafından elde tutulmaktaydı⁴⁴.

Sultan Hüseyin'in küçük kardeşi Ahmed, 784 / 1382 yılında Tebriz'i işgal ederek Hüseyin'i öldürdü. Bu tarihlerde Bağdat'taki kardeşi Şeyh Ali de Kara-Koyunlular tarafından ortadan kaldırıldı. 1382 tarihinden itibaren Celâyirli ülkesi ikiye bölünerek idare edilmiştir⁴⁵.

Tebriz'in 1385'te Altın Orda hükümdarı Toktamış, 788 / 1386'da de Timur tarafından işgal edilmesinin ardından, Ahmed Celâyir, devletin merkezini Bağdat'a nakletti⁴⁶. Timur'un daha sonra Anadolu ve Irak'a yaptığı seferler sonucunda, Ahmed Celâyir müttefiki Kara-Koyunlu Kara Yusuf ile beraber, Mısır Memlûkları'na ve Osmanlı Devleti'ne sığınmıştır⁴⁷. Ancak, 807 / 1405 yılında Timur'un doğuya çekilmesi üzerine bu iki lider eski hâkimiyet alanlarına tekrar sahip oldular⁴⁸. Fakat aralarında çıkan anlaşmazlıklar sonucu Ahmed Celâyir 1410 yılında öldü⁴⁹. Onun ölümünden sonra çocukları Irak bölgesinde 1431 yılında Kara-Koyunlular'ın, onlara son vermesine kadar burada sönük bir saltanat sürdürdüler. Bundan sonra Doğu ve Güneydoğu Anadolu Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu Türkmenlerinin idaresine geçti⁵⁰.

Araştırma sahamız olan İspir ve çevresinde Kara-Koyunlu hâkimiyeti hakkında her hangi bir bilgiye sahip değiliz. Ancak, Çobanlılar'ın tarih sahnesinden çekilmelerinden sonra İspir'e hâkim olan Kara-Koyunlu Türkmenleri'nin, Celâyirliler'i bir süre metbû tanımış olmaları, Celâyirliler'in İspir üzerindeki dolaylı hâkimiyetini kanıtlar mahiyettedir.

⁴³ Gül, a.g.e, s. 118.

⁴⁴ Gül, a.g.e, s. 118.

⁴⁵ Faruk Sümer, Kara Koyunlular, s. 46; Yinanç, "Celâyir", s. 64; Gül, a.g.e, s. 119.

⁴⁶ Gül, a.g.e, s. 119.

⁴⁷ Gül, a.g.e, s. 119.

⁴⁸ Yılmaz, a.g.t, s. 220.

⁴⁹ Sümer, Kara Koyunlular , s. 89; Gül, a.g.e, s. 119; Yılmaz, a.g.t, s. 130-132; Orkun, Türk Tarihi, c. III, s. 229.

⁵⁰ Gül, a.g.e, s. 119.

7.5. Eretnahlar Dönemi

Ebu Said Bahadır Han'ın ölümünden sonra İlhanlı Devleti'nin yıkıntıları üzerine kurulan devletlerden birisi de Eretna Devleti'dir⁵¹. Eretnaoğulları, diğer devletler gibi Moğol asıllı değil Türk asıllıdır⁵². Bu hânedân'ın kurucusu Alâeddîn Eretna, Uygur asıllıdır⁵³. Eretna Sivas'ı elinde bulundurmaktaydı. O, Çobanlı Timurtaş'ın ölümü üzerine Celâyirli Şeyh Hasan'ı metbû tanımıştır. Şeyh Hasan, Ebu Said'in ölümü ile 1335'te İran'a gidince Anadolu işeri ile ilgilenmesi için Eretna'yı bırakmıştı. Bu olay Eretna'nın Anadolu'da bağımsızlığını ilan emesi için uygun ortamı oluşturdur.

Çobanlı Küçük Şeyh Hasan, Anadolu hâkimiyetini ele geçirdikten sonra Alâeddîn Eretna'ya kendisine tâbi olmasını teklif etti. Fakat Eretna, bunu kabul etmemiştir. Çobanlı-Celâyirli mücadelesinde Eretna'nın tâbi olduğu Celâyirliler yenilince Eretna, Mısır Memlûkları'na tâbi olup onlar adına hutbe okutmuştur⁵⁴.

Eretna 1341 yılında bağımsızlığını ilan edip "Sultan" unvanını kullanmasına rağmen asıl bağımsızlığını 1343 yılında Çobanlı Şeyh Hasan'ın kumandanı Süleyman Han'ı Karanbük mevkiinde yenmesi ile elde etmiştir⁵⁵. Fakat Memlûklu Sultanı Melik Nasr'ın ölümü ile Eretna, Çobanlı Melik Eşref'in baskısını üzerinde hissetmiştir. Sutaylı İbrahimşâh'ın ölümü ile ona tâbi olan emîrler, Alâeddîn Eretna'ya tâbi oldular⁵⁶. Ankara'dan Erzurum'a kadar uzanan bölgede güçlü bir idare kuran Alâeddîn Eretna 1352 yılında öldü⁵⁷. Eretna'nın hâkim olduğu toprakların

⁵¹ Eretnahılar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kemal Göde, *Eratnalılar (1327-1381)*, TTK, Ankara 1994; a. mlf, *Sultan Alâeddin Eretna*, KTB Yayınları, Ankara 1990; a. mlf, "Eretnaoğulları", *DİA*, c. XI, s. 295-296; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Sivas - Kayseri ve Dolaylarında Eretna Devleti", *Belleten*, c. XXXII, Sa. 126, Ankara 1968, s. 161-189; a. mlf, "Eretna", *İA*, c. IV, s. 309-310 ; Bosworth, *Doğuşundan Günümüze İslam Devletleri Tarihi*, s. 312.

⁵² Yaşar Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar Eretna Devleti - Kadı Burhaneddin ve Devleti - Mutahharten ve Erzincan Emirliği*, c. II, TTK, Ankara 1991, s. 5; Gül, a.g.e, s. 120.

⁵³ Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 21; Kemal Göde, "Eratnalılar Hakimiyetinde Bayburt", *Türk Tarihinde Kültüründe Bayburt Sempozyumu*, 23-25 Mayıs 1988, Bayburt Hizmet Vakfı Yayınları, Ankara 1994, s. 349; Demir, *Türkiye Selçukluları ve Beylikler Devrinde Sivas Şehri*, s. 63.

⁵⁴ Göde, *Eratnalılar*, s. 69-72; Gül, a.g.e, s. 121; Uzunçarşılı - Edgüer, a.g.e, s. 66.

⁵⁵ Uzunçarşılı, "Eretna", s. 309; Yücel - Sevim, a.g.e, s. 264-265; Göde, "Eratnalılar Hakimiyetinde Bayburt", s. 350; Göde, *Eratnalılar*, s. 42-44.

⁵⁶ Gül, a.g.e, s. 122; Kürkçüoğlu, *Ortaçağ'da Erzurum*, s. 123-124.

⁵⁷ Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadî, *Bezm u Rezm (Eğlence ve Savaş)*, çev. Mürsel Öztürk, KB Yayınları, Ankara 1990; Kemal Göde, *Sultan Alâeddin Eretna*, s. 65-66; Gül, a.g.e, s. 122; Nuri Yavuz, *Anadolu'da Beylikler Dönemi, Siyasi Tarih ve Kültür*, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara 2003, s. 77; Küçük, "Erzurum", s. 322.

kuzey doğu sınırında İspir yer almaktadır⁵⁸. Anadolu'da Moğol gücünün zayıflamasıyla Eretnalılar'ın tarih sahnesine çıktığını görmekteyiz. Sultan Alâeddîn Eretna, Çobanlı Şeyh Hasan'ın yerine geçen Melik Eşref'in zayıf durumundan faydalanarak hâkimiyetini Erzurum'a kadar genişletmiştir. 752 / 1352 yılında Alâeddîn Eretna'nın ölümüyle devletin durumu zayıflamıştır⁵⁹. Ondan sonra yerine oğlu Gıyaseddin Mehmed Bey geçmiştir⁶⁰. Onun zayıf idaresi altında bulunan göçebe Türk ve Moğollar yeniden faaliyete geçmişlerdir. Bu dönemde Erzincan, Pir Hüseyin'in idaresinde bulunuyordu.

Yerine oğlu Gıyâseddin Mehmed (1352-1365) geçti⁶¹. Sultan Mehmed'in ölümünden sonra Alâeddîn Ali Bey geçti. 1378 yılında vezir olan Kadı Burhaneddîn Ahmed, 1381 yılında Eretnalılar'ı ortadan kaldırmıştır⁶².

Pir Hüseyin'in 780 / 1379 yılında ölümüyle ardından Mutahharten Erzincan Emirliğini ele geçirmiş ve 805 / 1403 yılına kadar Erzincan emirliğinin elinde kalmıştır. Mutahharten zamanında (takriben 787 / 1386'da) İspir'in Erzincan Mutahharten Emirliğine bağlı olduğunu görüyoruz⁶³.

Moğollar'ın Anadolu'yu istilâlarının ardından Anadolu bir müddet sükût etmiş, hemen ardından da Timur Anadolu'ya girmiştir. Bu dönemde Doğu Anadolu'nun siyasî durumuna baktığımızda, Erzincan'da Erzincan Emirliği; Ahlât ve Erciş'te Kara-Koyunlular ve daha güneyde de Ak-Koyunlular bulunmaktaydı⁶⁴.

Timur 795 / 1393'de Bağdad'ı ele geçirdikten sonra Anadolu'ya yönelince, Erzincan Emiri Mutahharten Timur'a bağlılığını bildirmiştir⁶⁵. Böylece bu dönemde

⁵⁸ Necati Çankaya, Çağlar Öncesinden Günümüze Doğu Anadolu (Tarihi - Bilim / Kültürü - Medeniyet - Yazı / Dil - Doğu Anadolu Ağzıları - Ermeniler - Ermeni Terörü Taşnak / Hoybun - Asala Terörü), Töre Yayın Grubu, İstanbul 2005, s. 224

⁵⁹ Esterâbadî, Bezm u Rezm, s. 94, 182; Kemal Göde, Sultan Alâeddin Eretna, s. 65-66.

⁶⁰ Orkun, Türk Tarihi Not Hülasaları, s. 158; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri, s. 157; a.mlf, "Alâeddin Eretna", *İA*, c. IV, s. 309-310; Uzunçarşılı - Edgüer, Sivas Şehri, s. 85-86; Kemal Göde, "Eratnaoğulları", *DİA*, c. XI, s. 295-296, Nuri Yavuz, Anadolu'da Beylikler Dönemi, s. 77, Yılmaz Öztuna, Büyük Türkiye Tarihi, c. I, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1983, s. 15.

⁶¹ Yücel, Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar, c. II, s. 15-16; Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, s. 86.

⁶² Esterâbadî, Bezm u Rezm, s. 351-353; Yaşar Yücel, Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398), Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1970, s. 100-101; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Sivas - Kayseri ve Dolaylarında Eretna Devleti", s. 186-187; Göde, Eratnalılar, s. 139-140.

⁶³ Yaşar Yücel, Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar, c. II, s. 247-299.

⁶⁴ Tafsilat için bkz. Mükrimin Halil Yinanç; "Ak Koyunlular", *İA*, c. I, s. 251-270.

⁶⁵ Nizamüddin Şamiâ, Zafernâme, s. 173.

İspir de Timur'a bağlanmıştır. Timur, Erzurum'a kadar ilerlediyse de geri dönmüştür⁶⁶.

Ankara Savaşı'nda (27 Zilhicce 804 / 28 Temmuz 1402) Timur, Osmanlı Sultanı Yıldırım Bayezid'i mağlup etti⁶⁷. Bu savaştan sonra Doğu Anadolu'nun tamamı ile Orta Anadolu'nun bir kısmıyla birlikte İspir de Timur'un tâbiyetine girdi⁶⁸.

Timur'a giden İspanyol elçisi Clavijo XV. yüzyılın başında (1404-1405) bölgeden geçtiği için bazı önemli bilgiler vermektedir. Bu dönemde Trabzon devletine komşu olan Türkler, Timur'a vergi veriyordu. Erzurum'da bu dönemde Türkmenler bulunmaktaydı ve hepsi Müslüman'dı. Bu dönemde Erzurum valisi Yusuf Ali adında bir Türkmen idi.

⁶⁶ İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, TTK, Ankara 1991, s. 19-20.

⁶⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. I, TTK, Ankara 1988, s. 309-310; L. Bouvat, "Şahruh Mirza", *İA*, c. XI, s. 285-288; İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, s. 28-29.

⁶⁸ Tafsilat için bkz. B. Flemming, "Türkler (Anadolu Beylikleri)", *İA*, c. XII / II, s. 280-286; Mustafa Kafalı, "Timur", *İA*, c. XII / I, s. 336-346; Hans R. Roemer, "Timurlular", *İA*, c. XII / I, s. 346-370; Mükrimin Halil Yinanç, "Yıldırım Bayezid", *İA*, c. II, s. 369-392.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

8. KARA-KOYUNLU VE AK-KOYUNLU HÂKİMİYETİ

8.1. Kara-Koyunlular Dönemi

Kara-Koyunlular'ın Anadolu'ya gelişleri ile ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Bunlardan biri, Argun Han döneminde geldikleridir. İkinci bir görüşe göre ise Cengiz Han döneminde Türe Bey adındaki reislerinin önderliğinde Türkistan'dan Mâverâünnehr'e, ardından İran yoluyla Erzurum ve Amid (Diyarbakir) arasına gelerek yerleşmişlerdir. Türkmenler'in Doğu Anadolu'da harekete geçişleri, İlhanlı hükümdarı Ebu Said Bahadır Han'ın 735 / 1335 yılında ölümü ve ardından Moğol Noyanlarının birbirleriyle mücadeleye giriştikleri esnada vuku bulmuştur¹.

İlhanlılar'ın mirası için Türkmenler arasında başlayan mücadeleler özellikle Kara-Koyunlular tarafından yürütülüyordu. 1380 yılından önce Kara-Koyunlular'ın başında Bayram Hoca bulunmaktaydı. O, Celâyirliler'den Sürmeli'yi, Eretnalılar'dan ise Erzurum, Hasankale ve Avnik bölgelerini ele geçirdi². Bu dönemde Kara-Koyunlular'ın merkezi Erzurum idi. İspir ve çevresinin de bu dönemde Kara-Koyunlu hâkimiyetine geçmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Kara-Koyunlu ulusunun lideri Bayram Hoca, 1380 yılında Musul hâkimi olduğu halde vefat etti³.

Bayram Hoca'nın ölümünden sonra kardeşinin oğlu olan Nâsireddîn Kara Mehmed, Kara-Koyunlu ulusunun başına geçti⁴. Bu dönemde Kara Mehmed, Timur tehlikesi ile yüz yüze kaldı. Bu sırada Avnik, Kara-Koyunlu hâkimiyetinden muvakkaten çıkmıştır⁵.

Nâsireddîn Kara Mehmed'in 1389 yılında ölmesi ile Kara-Koyunlu ulusunun liderliği Cemâleddîn Kara Yusuf'a geçti⁶. Kara Yusuf hiç şüphesiz Kara-Koyunlu ulusunun en önemli hükümdarıdır. Otuz yılı aşkın saltanatı oldukça hareketli geçmiştir. 1388 yılında Timur'un Erzurum dolaylarında görülmesi ile Kara-Koyunlular'ın Erzurum ve civarındaki hâkimiyeti kesintiye uğramıştır. Timur'dan

¹ Faruk Sümer, Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar), c. I, TTK, Ankara 1989, s. 14-37; a. mlf, "Kara Koyunlular", *İA*, c. VI, s. 294; Nuri Yavuz, Anadolu'da Beylikler Dönemi (Siyaset, Tarih ve Kültür), s. 43; Mustafa Çetin Varlık, "Karakoyunlular", *DGBİT*, c. VIII, s. 447.

² Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, s. 105; Küçük, "Erzurum", *DİA*, c. XI, s. 322.

³ Sümer, "Kara-Koyunlular", *İA*, c. VI, s. 295.

⁴ Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri, s. 180; Sümer, "Kara-Koyunlular", s. 295.

⁵ Küçük, "Erzurum", s. 322.

⁶ Ebu Bekr-i Tihriani, Kitab-ı Diyarbakiriyye, çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları., Ankara 2001, s. 36; Sümer, "Kara-Koyunlular", s. 296.

çekinen Kara-Koyunlu Kara Yusuf ve Ahmed Celâyir, Şam'a çekilmek zorunda kaldılar⁷.

Timur, Kara-Koyunlular'dan Mısır Hoca'nın hâkim olduğu ve müstahkemliği ile meşhur olan Avnik kalesini kuşattı (Haziran 1394)⁸. Bu kuşatma esnasında Erzincan, Erzurum, Kemah ve İspir hâkimi olan Mutahharten de hazır bulunmaktaydı. Avnik kalesi, Mısır Hoca'nın ısrarcı tutumu yüzünden ancak Ağustos 1394'te ele geçirilmiştir⁹. Kalenin kumandanlığına Atlamış getirildi. Bu gelişme Kara-Koyunlu ulusunun Erzurum hâkimiyetine son verdi¹⁰. Timur, daha sonra 1402 yılında Erzurum dolaylarında Tortum kalesini Atabey VI. Akboğa'dan (1391-1451) geri alarak Sutaylılar (Togaylılar)'a geri verdi¹¹.

Timur'un İspir bölgesine hâkimiyetini kanıtlar en önemli kaynak, 806 / 1405 yılında İspir'den geçerek Trabzon'a giden İspanya Kralı Don Henry'nin elçisi Ruy Gonzales de Clavijo'nun seyahatnâmesidir¹². Clavijo, 11 Zilkade 806 / 21 Mayıs 1404 Çarşamba günü Erzurum'a geldi ve ertesi gün Timur ile görüşmek için şehirden ayrıldı¹³. Bu dönemde Erzurum hâkiminin Timur'a bağlı Türkmen olan Yusuf Ali olduğunu Clavijo'dan öğrenmekteyiz¹⁴. Bu seyahatnâmenin bizim için önemi, elçi heyetinin Semerkant'tan dönerken, Kara-Koyunlular'ın dönüş yolu olan Erzurum-Erzincan hattında karışıklık çıkarmaları üzerine güzergâhı değiştirmeleri dolayısıyla ortaya çıkmaktadır. Çünkü Clavijo ve diğer elçiler, yolu değiştirerek Ani-Kars-Tortum-Viser-İspir-Arakuyel yolu ile Trabzon şehrine inmiştir¹⁵. Elçilik heyeti Tortum'dan sonra 16 Rebûlevvel 808 / 11 Eylül 1405 Cuma günü, Tortum ile İspir

⁷ Ali Sinan Bilgili, "Timur Han'ın Azerbaycan Faaliyetleri", *Ölümünün 600. Yılında Emir Timur ve Mirası Uluslararası Sempozyumu*, 26 - 27 Mayıs 2005, Bildiriler, İstanbul 2007, s. 204-205; Orkun, *Türk Tarihi*, c. III, s. 155, 228.

⁸ Enver Konukçu, "Karakoyunluların Avnik Kalesi", *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*, İzmir 1999, s. 38-39.

⁹ Konukçu, "Karakoyunluların Avnik Kalesi", s. 39.

¹⁰ Hayrunnisa Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular (1360-1506)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007, s. 67.

¹¹ Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, s. 99; Küçük, "Erzurum", s. 322; Mehmet İnbaşı, *Osmanlı İdaresinde Tortum Sancağı (1549-1650)*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2008, s. 35.

¹² Bkz. Ruy Gonzales de Clavijo, *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Kesit Yayınları, İstanbul 2007; *Embassy to Tamerlane*, ing. çev. Guy le Strange, London, 1928; Enver Konukçu, "Clavijo'nun Doğu Anadolu Yolculuğu", *XI. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 5-9 Eylül 1990, Bildiriler, TTK, Ankara 1994, s. 796-803.

¹³ Clavijo, *Semerkand'a Seyahat*, s. 81-82; Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, s. 100.

¹⁴ Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, s. 100; Pereira, *East of Trebizond*, s. 228.

¹⁵ Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, s. 100.

arasındaki Viser (Vicer)¹⁶ Kalesi'ne geldiler¹⁷. Clavijo, şehrin hâkimini Molla adı veya unvanıyla zikretmektedir. Viserli Molla'nın Kara-Koyunlu Yusuf'un baskılarından çekindiğini¹⁸ ve bu esnada Viser civarında Kara-Koyunluların ezeli düşmanı olan Ak-Koyunlular ile dolu olduğu anlaşılmaktadır. Elçilik heyeti Viser'den sonra İspir'e gelmiştir¹⁹. Clavijo, İspir arazisinin dağlık olmasının yanı sıra çok bereketli olduğunu bildirmektedir. Bu dönemde İspir hâkimi Piahaçabea (Pir Hoca Bey / Pir Hacı Bey) idi²⁰. Pir Hoca Bey de Viserli Molla gibi Türk asıllı olup Timur'a tâbi idi. Heyet İspir'e 17 Rebûlevvel 808 / 12 Eylül 1405 Cumartesi günü gelip burada gerektiği gibi ağırlandıktan sonra 18 Rebûlevvel 808 / 13 Eylül 1405 Pazar günü sabahleyin Pir Haco Bey'in onlara verdiği rehber ile İspir'den Arraquiel (Arakuyel)'e geçti²¹. Burada Gürcüler olarak isimlendirdiği Gürcüleşmiş Ortodoks Kıpçak Türkleri ile karşılaşmışlardır. Heyet, 22 Rebûlevvel 808 / 17 Eylül 1405 Perşembe günü Trabzon şehrine ulaşmıştır²².

¹⁶ Bryer - Winfield, Viser Kalesi'nin bu günkü Fısırik Kalesi'ne karşılık olduğunu belirtmektedirler. (bkz. The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos, s. 38, 55, 57). Fakat Aktemur - Kukaracı, Viser'in Viranşehir harabeleri denilen yer olduğunu belirtirler. (Kültür Varlıkları İle İspir, s. 31). Ayrıca İspanyol elçisi Clavijo, bir şehirden değil bir kaleden bahseder. Bu cümleden Viser'in Fısırik Kalesi olma ihtimali yüksektir. Fakat Fısırik Kalesi'nin Kara-Koyunlular'a uzak olması ve Viranşehir'in 1405 yılında sur ile çevrili olması Viser'in Viranşehir olma ihtimalini daha da kuvvetlendirmektedir.

¹⁷ Clavijo, Viser hakkında şu bilgileri verir: "11 Eylül Cuma günü Viser adında bir kaleye vardık, buranın valisi Müslüman bir Molaydı. Buradaki Molla, bütün fıkıh ilmine vakıf, alim bir kişiydi. Molla, bizi son derece nezaketle karşılamış, yemeğe davet etmiş ve Kara Yusuf'un akınlarından dolayı zor durumda olduğunu anlatmıştı. Bu sırada halkın çoğu sürüleriyle birlikte kalenin surlarına sığınmış ve bu şekilde Kara Yusuf'un akınlarından kurtulacaklarını sanmışlardı." Clavijo, Clavijo, Semerkand'a Seyahat, s. 199.

¹⁸ Sümer, "Kara-Koyunlular", s. 298.

¹⁹ Clavijo, İspir bölgesini şöyle anlatır: "Viser'den hareketimizin ardından rehberimiz, bize İspir şehrine uğrayacağımızı ve onun hakimine hürmetlerimizi arz edeceğimizi söyledi. Rehberimiz, Ani valisi tarafından yazılan mektupları taşıyordu. Biz de bu tarafa doğru ilerledik ve birçok dağ geçidinden geçtik. Tartum'dan beri geçtiğimiz bütün yollar birbirini takip eden dağlardı." (Clavijo, Semerkand'a Seyahat, s. 199-200; Konukçu, "Clavijo'nun Doğu Anadolu Yolculuğu", s. 797).

²⁰ Clavijo, Semerkand'a Seyahat, s. 200; Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, s. 100; M. Fahrettin Kırzioğlu, Osmanlılar'ın Kafkas - Elleri'ni Fethi (1451-1590), TTK, Ankara 1998, s. 22-23, a. mlf, Milli Tarih ve Edebiyatımızda 27 Asırlık Türklük Bölgesi İspir, nşr. Ahmet Polat, Hürsöz Gazetesi Yayını, Erzurum 1970, s. 25.

²¹ Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, s. 100; Bryer - Winfield, The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos, s. 55; Arkuyel kuvvetle muhtemel İspir'in kuzey-doğusundaki Çamlıkaya (Hunut) bölgesinde bir yerdir. Trabzon İspir'in kuzey-batısında olmasına rağmen, İspanyol elçi heyeti Kara-Koyunlu Kara Yusuf'un Bayburt bölgesini ele geçirmiş olmasından dolayı, Çoruh Nehri'nin akışı ile beraber doğuya yönelip daha sonra Karadeniz sahiline ulaşmıştır. Ancak bu şekilde İspir-Trabzon arası 4 gün sürmektedir.

²² Clavijo, Semerkand'a Seyahat, s. 201.

789 / 1388 yılında Anadolu'ya giren Timur, İspir bölgesini Erzincan emîri Mutahharten'e vermiştir²³. Mutahharten, Timur'un Erzincan ve Erzurum bölgesi vâlisi durumundaydı. Zira o, Timur'un 796 / 1394 yılındaki Avnik kalesi kuşatmasına iştirak etmiştir. Bu kuşatma esnasında Kara-Koyunlu Mısır Hoca ile irtibata geçerek Timur'a mukavemet etmesinin imkânsız olduğu ve Timur'a itaat etmesi yönünde telkinâta bulunmuştur. Mutahharten'in torunlarının Erzurum bölgesi hâkimiyetinin 814 / 1411 yılına kadar devam ettiği kuvvetle muhtemeldir.

Yaşar Yücel, Mutahharten'in İspir ve Doğu Anadolu hâkimiyeti hakkında şu bilgiyi vermektedir: *"Hareketli geçen ve tarihte eşine az rastlanan bir mücadele hayatından sonra Erzincan, Erzurum, Kemah, İspir, Bayburt, Tercan, Çemişkezek, Koyulhisar, Şarki Karahisar'ı içine alan yerlerde söz sahibi olmuştur. 1397 yılında, beylik tahtına oturan Mutahharten'in 1403 yılında ölmüş olduğu kabul edilirse, iktidarı 24 yıl sürmüştür."*²⁴

Bu dönemde Anadolu'ya giren Timur'a karşı Kara-Koyunlular yine mücadelelerini sürdürdüler²⁵. Fakat önüne çıkan bütün engelleri zorlanmadan aşan Timur, Kara-Koyunlular'a karşı giriştiği sındırma siyasetinde başarılı olmuş ve Kara-Koyunlu Kara Yusuf'u ve Ahmed Celâyir'i Dimaşk (Şam)'a firara mecbur etmiştir. Timur'un 17 Şaban 807 / 18 Şubat 1405 Çarşamba günü Otrar şehrinde ölümünün ardından Kara-Koyunlu Yusuf Bey, Doğu Anadolu'ya hâkim oldu²⁶. 1406 yılında Avnik kalesini ele geçirerek Erzurum civarındaki Timurlu hâkimiyetine geçici olarak son verdi. Bu dönemde hâkimiyetini Azerbaycan'a kadar genişleterek bir devlet haline geldi. Kara-Koyunlular, bu süreç içerisinde diğer bir Türkmen boyu olan Ak-Koyunlular'la da mücadele içinde bulunuyorlardı²⁷.

²³ Ebu Bekr-i Tihranî, Kitab-ı Diyarbekriyye, s. 36; Kürkçüoğlu, Ortaçağ'da Erzurum, s. 125.

²⁴ Yaşar Yücel, Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar, c. II, s. 268, 299; a. mlf, Mutahharten ve Erzincan Emirliği, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Basımevi, Ankara 1982, s. 54; a. mlf, "Mutahharten ve Erzincan Emirliği", *Belleten*, c. XXX, Sa. 140, Ankara 1971, s. 718; Yücel - Sevim, Türkiye Tarihi, c. I, s. 309-310; Enver Konukçu, "Bayburt Tarihi", *Türk Tarihinde Kültüründe Bayburt Sempozyumu*, 23-25 Mayıs 1988, Bayburt Hizmet Vakfı Yayınları, Ankara 1994, s. 378.

²⁵ Yaşar Yücel, Timur'un Ortadoğu- Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402), TTK, Ankara 1989, s. 3.

²⁶ Orkun, Türk Tarihi Not Hülasaları, s. 159; a. mlf, Türk Tarihi, c. III, s. 155; Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri, s. 181; İsmail Aka, "Timurlular Devleti", *DGBİT*, c. IX, Çağ Yayınları, İstanbul 1988, s. 217-221; İsmail Aka, "Timur'un Ölümünden Sonra Doğu Anadolu, Azerbaycan ve Irak-ı Acem'de Hâkimiyet Mücadeleleri", *TKA*, yıl. XXII, Sa. 1-2, Ankara 1984, s. 49-66.

²⁷ Aka, Timur ve Devleti, s. 24, 43, 45.

812 / 1409 yılında Kara-Koyunlu Kara Yusuf, Mardin önünde Ak-Koyunlu Kara Yülük Osman Bey ile yaptığı savaşta onun yenerek Mardin şehrine girdi. Buranın hâkimi Artukoğlu Melik Salih'i kendi kızlarından biriyle nikâhlayarak onu Musul'a gönderdi bu suretle 300 yıldan beri bölgede hüküm süren Artuklu hânedânı sona ermiş oldu²⁸.

Kara Yusuf, 813 / 1410 yılı yazını atalarının yaşamış olduğu Aladağ'da geçirdikten bir müddet sonra Avnik'e geldi. Buradan Mutahharten'in torunu olan Şeyh Hasan'ın elinde bulunan Erzincan üzerine yürüdü ve şehri kuşatarak zapt etti. Bundan sonra Erzincan'ın idaresi Pir Ömer'e verildi²⁹. Pir Ömer'in başında bulunduğu, merkezi Erzincan olanvilâyet, Tercan, Bayburt ve İspir yörelerini de kapsıyordu³⁰.

Safevî tarihçisi Hasan-ı Rumlu, Kara-Koyunlu Kara Yusuf'un İspir hâkimiyetini şöyle açıklamaktadır: *“Kara Yusuf, Mardin'i aldıktan sonra Osman Bey'in karşısında daha rahat ve güçlü olarak durmak, kendini daha kolay savunmak ve onun keskin kılıcının zararından koruya bilmek için Bayburt, Tercan ve İspir'i Erzincan'a bağlayarak o diyarın yönetimini Pir Ömer'e verdi. O yazı Aladağ'da geçirdikten sonra sonbahar mevsiminde muzaffer askerlerle Azerbaycan tarafına döndü.”*³¹

Kara Yusuf, 1420 yılında Ak-Koyunlu Kara Yülük Osman'ın Erzincan valisi Pir Ömer'i öldürdüğü haberini aldı. Ağustos ayında vuku bulan bu olaydan sonra da 7 Zilkade 823 / 13 Kasım 1420 Çarşamba günü Kara- Koyunlu Cemâleddîn Kara Yusuf öldü³². Bu sırada Mısır Hoca'nın oğlu Gazan Avnik kalesinde bulunmaktaydı. Gelişen olaylar yüzünden Timurlu hâkimiyetini kabul edip Avnik kalesine kapandı. Kara Yusuf'tan sonra Kara-Koyunlu ulusunun başına İskender (1420-1438) geçti³³. İskender, 29 Receb 824 / 30 Temmuz 1421 Çarşamba günü Eleşgird'de Timurlu

²⁸ Sümer, “Kara-Koyunlular”, *İA*, c. VI, s. 298; Woods, Akkoyunlular, s. 87.

²⁹ “Zaferden sonra Mardin'e giren Yusuf Bey orayı kendi ülkesine kattı. Artuklu hükümdarına da Musulu ikta olarak vererek gönderdi. Bu suretle Mardin ve yöresinde yaklaşık üç asır hüküm süren Artuklular da sona ermiş oldu. Yusuf Bey buradan sonra Bayburt, Tercan ve İspir'i de fethederek, buraları Erzincan valisi Pir Ömer'e verdi.” İlhan Erdem, “Ak-Koyunlu Devletinin Kurucusu Kara-Yülük Osman Bey'in Hayatı ve Faaliyetleri (?-1435)”, *DTCFD*, c. XXXIV, Sa. 1-2, Ankara 1990, s. 102; Ebu Bekir-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, s. 54; Aka, Timur ve Devleti, s. 46.

³⁰ Ebu Bekir-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, s. 35; Sümer, Kara Koyunlular, s. 101.

³¹ Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, çev. Mürsel Öztürk, c. I, TTK, Ankara 2006, s. 77-78.

³² Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s. 181; Sümer, Kara Koyunlular, s. 111-112; Woods, Akkoyunlular, s. 89.

³³ Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s. 181; Sümer, Kara Koyunlular, s. 1116-117.

Mirza Şahruh ile giriştiği savaş da yenilerek batıya çekilmek zorunda kaldı³⁴. Şahruh, 19 Eylül 1429 günü Selmas savaşında Kara-Koyunlular'ı tekrar yendi³⁵. Şahruh, oğlu Muhammed Cuki'yi Kara-Koyunlu İskender Bey'i takibe gönderdi ise de bir sonuç alınamadı.

Mira Şahruh 1434 yılında üçüncü Azerbaycan seferine çıktığında Ak-Koyunlu Kara Yülük Osman Bey de Şahruh'a yardım amacıyla, Kara-Koyunlular'ın elinde bulunan Erzurum kalesini kuşatarak ele geçirdi³⁶. Bu dönemde Erzurum şehri ve çevresi Bozulus Türkmenlerinin Duharlu aşireti elinde bulunmaktaydı³⁷. Muhtemelen İspir ve yakın çevresi de Duharlu aşiretinin yönetiminde bulunmaktaydı. Kara Yülük Osman, oğlu Şeyh Hasan Bey'i Erzurum'a idareci olarak atadı³⁸. Bu esnada Erzurum dışında bulunan Kara-Koyunlu İskender Bey, Ak-Koyunlular ve Timurlular arasında kalmamak için Erzurum'un batısına çekildi³⁹. Erzurum civarına hâkim olmaya çalışan bu iki Türkmen ulusu arasında büyük bir savaş olacağı çok açıktı. İskender Bey, Karasu Irmağı'nı aşarak Erzurum'un kuzeybatısındaki Karaz (eski Erzen, şimdiki Kahramanlar köyü)'a geldiğinde Ak-Koyunlular 30.000 kişilik kuvvetleri ile onu beklemekteydiler. İskender Bey, sulh yolunu seçerek geçiş için izin istemesine rağmen Timurlular'ın bunu onaylamayacağını bilen Ak-Koyunlular buna müsaade etmediler. Bunun üzerine vuku bulan savaşta Moğol döneminde olduğu gibi Erzurum topraklarını Türkmen kanı suladı (1435)⁴⁰. Ak-Koyunlu başbuğu Kara Yülük Osman bu savaşta aldığı yara yüzünden hayatını kaybetti⁴¹. İki taraftan da birçok kişinin

³⁴ Kara Koyunlular, s. 120-122; İsmail Aka, İran'da Türkmen Hâkimiyeti (Kara Koyunlular Devri), TTK, Ankara 2001, s. 17-18; a. mlf, "Şahruh'un Kara Koyunlular Üzerine Seferleri", *TİD*, c. IV, İzmir 1989, s. 7-9; a. mlf, Aka, "Timurlular Devleti", s. 240; Alan, Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular, s. 103.

³⁵ Kara Koyunlular, s. 130-132; Aka, İran'da Türkmen Hâkimiyeti, s. 19; Hrand D. Andreasyan, "XIV. ve XV. Yüzyıl Türk Tarihine Ait Ufak Kronolojiler ve Kolofonlar", *TED*, c. III, İstanbul 1973, s. 87.

³⁶ "Kara-Yülük, derhal kalabalık bir ordu ile Diyârbekir'den hareket ederek Erzurum önüne gelip şehri kuşattı. Erzurum'u İskender Mirza adına idare eden Duharlı Pîr-Ahmed Beg şiddetli bir müdafaa gösterdi ise de en sonunda şehri Kara-Yülük'e teslim etti. Ak-Koyunlu Begi Erzurum'u oğullarından Şeyh Hasan'a verdi ve bu başarısını Şah-Ruh'a bildirdi." (Sümer, Kara Koyunlular, s. 133).

³⁷ Yinanç, "Ak Koyunlular", *İA*, c. I, s. 258; Sümer, "Kara-Koyunlular", s. 293; İlhan Erdem - Kâzım Paydaş, Ak-Koyunlu Devleti Tarihi (Siyaset, Teşkilat ve Kültür), Birleşik Yayınevi, Ankara 2007, s. 50-51; Muammer Gül, "XIII.-XV. Yüzyıllarda Anadolu Türkleri ile Trabzon İmparatorluğu Arasındaki İlişkiler", Fırat Üniversitesi, *Sosyal Bilimler Dergisi*, c. XIII, Sa. 2, Elazığ 2003, s. 430.

³⁸ İsmail Aka, Mirza Şahruh ve Zamamı (1405-1447), TTK, Ankara 1994, s. 150; Alan, Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular, s. 104.

³⁹ Sümer, Kara Koyunlular, s. 134-135.

⁴⁰ Sümer, Kara Koyunlular, s. 135.

⁴¹ Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri, s.182; Yinanç, "Erzurum", s. 351; Alan, Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular, s. 105.

ölmesi ile Kara-Koyunlu İskender Bey aldıkları esirler ile çekilme emri verdi. Bu esnada Kara Yülük Osman'ın oğlu Ali Bey Kara-Koyunlular'ı takip ederek esirlerin büyük bir kısmını kurtarmayı başardı. Bu savaş sonucunda Ak-Koyunlular, İskender Bey'in gazabından korkarak Erzurum'dan çekildiler. Onlar ancak Aras boyunda Timurlu Muhammed Cuki'ye sığınarak güvenliklerini sağladılar. Timurlular, Kara-Koyunlular'ın daha fazla zarar vermemesi için Erzurum üzerine yürüdüler. Fakat, şehrin boş bırakıldığını öğrenen Kara-Koyunlular Erzurum'u ele geçirdikleri gibi şehirde bulunan Kara Yülük Osman Bey'in mezarını açarak, onun başını gövdesinden ayırdılar⁴². Daha sonra onun kesilen başını Memlûklı Melik Eşref Barsbay'a gönderdiler⁴³. Timurlular'ın Erzurum üzerine yürüdüğünü öğrenen Kara-Koyunlular batıya çekilerek Osmanlı Devleti'ne sığındılar. 1436 yılında Timurlular'ın Erzurum'dan çekilmesi ile İskender Bey geri gelerek Erzurum ve civarında Kara-Koyunlu hâkimiyetini tekrar kurmaya çalıştı. Fakat İskender Bey, 1437 kışını geçirdiği Sürmeli Çukuru'nda oğlu Şâh Kubâd tarafından 24 Şevval 841 / 20 Nisan 1438 Pazar günü öldürüldü⁴⁴. İskender Bey'den sonra Kara-Koyunlu ulusunun başına Muzaffereddîn Cihânşâh geçti⁴⁵. Onun saltanatının ilk yıllarında Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu ulusları arasında barış ortamı hâkim oldu. Fakat, Ak-Koyunlular ile Kara-Koyunlular ezeli düşman oldukları için birbirlerinin bir açığını kollamaktaydılar. Cihânşâh döneminde Erzurum ve çevresinde Kara-Koyunlular ile Ak-Koyunlular arasında hâkimiyet mücadeleleri devam etmesine rağmen, Cihânşâh'ın İspir kalesinin hâkimini değiştirmesi buranın Cihânşâh döneminde Kara-Koyunlu hâkimiyetinde olduğunu ispat etmektedir⁴⁶. 1467 yılında Cihânşâh batı seferine çıktı. Bu esnada Diyarbekir bölgesinde bulunan Ak-Koyunlu ulusu lideri uzun Hasan Bey'den bizzat Muş'a gelerek itaat etmesini bildirdi. Uzun Hasan'ın bunu kabul etmemesi üzerine, zaten pamuk ipliğine bağlı olan iyi ilişkiler bozuldu. Cihânşâh'ın Erzincan, Kemah üzerine yürümesi Ak-Koyunluları telaşa düşürdü. 13 Rebûlâhîr 872 / 11 Kasım 1467 Çarşamba günü Ak-Koyunlular, Kara-Koyunlu ordugâhına baskın

⁴² Sümer, "Kara-Koyunlular", s. 302; a. mlf, Kara Koyunlular, s. 135-136.

⁴³ Sümer, Kara Koyunlular, s. 136.

⁴⁴ Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri, s. 183; Sümer, Kara Koyunlular, s. 137-141.

⁴⁵ Sümer, "Kara-Koyunlular", s. 302; Mükrimin Halil Yinanç, "Cihan-Şah", İA, c. III, s. 173.

⁴⁶ "(Cihanşah Mirza), İspir kalesini Muhammed-i Emir Seyyid'den alıp Şeyh Hasan'ı (tutup) getirdiği için Bayezid Beğ'e verdi.", (Ebu Bekr-i Tihranî, Kitab-ı Diyarbekriyye, s. 128). Bu dönemde kale hâkimi olan Bayezid Beğ, daha sonra Bayezid-i İspirî olarak adlandırılmaya başlanmıştır, (aynı eser, s. 159).

düzenlediler⁴⁷. Kara-Koyunlu hükümdarı Cihânşâh hemen orada öldürüldü ve diğer önemli şehzâdeleri esir ettiler⁴⁸. Bir süre sonra da esirler de öldürüldülerDoğu Anadolu'daki Kara-Koyunlu hâkimiyetine son verdiler⁴⁹.

8.2. Ak-Koyunlular Dönemi

Ak-Koyunlular, Oğuzlar'ın Üçok kolunun Bayındır boyuna mensupturlar⁵⁰. Bunlara “Bayındırîyye Devleti” de denilmektedir⁵¹. Ak-Koyunlular devlet haline Kara Yülük Osman Bey döneminde geldiler. Ak-Koyunlular'ın da Argun Han (1284-1305) döneminde Anadolu'ya girdikleri zannedilmektedir. XIII. yüzyılın sonlarında Horasan'da yaşamalarına karşın XIV. yüzyıl başlarında Doğu Anadolu'da gözükmeye başladılar⁵².

Hülagü döneminde başlarında Ezdi Bey'in oğlu Pehlivan Bey bulunuyordu. Pehlivan Bey'den sonra yerine oğlu Tur Ali Bey geçti. Tur Ali Bey döneminde Gazan Han'a bağlı olarak Diyarbakır dolaylarında oturuyorlardı. Bu dönemde İlhanlılar'ın çöküşünden faydalanarak Trabzon ve Bayburt'a kadar akınlarda bulundular (741, 743, 748 / 1341, 1343, 1348)⁵³.

Tur Ali Bey'in ölümünden sonra yerine oğlu Fahreddîn Kutlu Bey (769-790 / 1368-1389) Ak-Koyunlu ulusunun başına geçti⁵⁴. Bu dönemde Trabzon yöresinde

⁴⁷ Orkun, Türk Tarihi, c. III, s. 230.

⁴⁸ Sümer, “Kara-Koyunlular”, s. 303; Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, s. 108; İsmail Aka, İran'da Türkmen Hâkimiyeti, s. 71-72; Erdem - Paydaş, Ak-Koyunlu Devleti Tarihi, s. 92, Aka, İran'da Türkmen Hâkimiyeti, s. 58-59.

⁴⁹ Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri, s. 184; Sümer, “Kara-Koyunlular”, s. 303; Yinanç, “Cihan-Şah”, s. 188.

⁵⁰ Ak-Koyunlular hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ebu Bekr-i Tihranî, Kitâb-i Diyârbakriyya, Akkoyunlular Tarihi, c. I-II, haz. Necati Lugal - Faruk Sümer, not. Faruk Sümer, TTK, Ankara 1993; Kitab-ı Diyarbakriyye, çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001; Mükrimin Halil Yinanç, “Ak Koyunlular”, *İA*, c. I, s. 251-270; Faruk Sümer, “Ak Koyunlular”, *DİA*, c. II, s. 270-274; a. mlf, “Ak Koyunlular”, *TDA*, Sa. 40, İstanbul 1986, s. 1-38; Mustafa Çetin Varlık, “Ak Koyunlular”, *DGBİT*, c. VIII, Çağ Yayınları, İstanbul 1989, s. 407-440; İlhan Erdem - Kâzım Paydaş, Ak-Koyunlu Devleti Tarihi (Siyaset, Teşkilat ve Kültür), Birleşik Yayınevi, Ankara 2007; John E. Woods, 300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular Aşiret, Konfederasyon, İmparatorluk, 15. Yüzyıl Türk - İran Siyaseti Üzerine Bir İnceleme, çev. Sibel Özbudun, Ek Yazılar: Metim Sözen - Necdet Sakaoglu, Milliyet Yayınları, İstanbul 1993; Dilaver Akkoyunlu, Akkoyunlular ve Bayburt “Snorya Tarihi”, Bizin Büro Basımevi, Ankara 1992.

⁵¹ Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri, s. 188; Faruk Sümer, “Ak Koyunlular”, *DİA*, c. II, s. 270-271, Yücel - Sevim, Türkiye Tarihi, c. I, s. 351.

⁵² Mükrimin Halil Yinanç, “Ak Koyunlular”, *İA*, c. I, s. 251; Yücel - Sevim, Türkiye Tarihi, c. I, s. 351

⁵³ Yinanç, “Ak Koyunlular”, *İA*, c. I, s. 251-252.

⁵⁴ Adnan Sadık Erzi, “Akkoyunlu ve Karakoyunlu Tarihi Hakkında Araştırmalar, Dedekorkut Hakkında Notlar”, *Belleten*, c. XVIII, Sa. 70, Ankara 1954, s. 182; Dilaver Akkoyunlu, Akkoyunlular ve Bayburt “Snorya Tarihi”, s. 45-52.

faaliyetlerine devam ettiler. Bu faaliyetlerden savaşarak kurtulamayacağını anlayan Trabzon Rum İmparatoru, kız kardeşini Kutlu Bey ile evlendirmişti. Fahreddin Kutlu Bey'in olümüyle birlikte Ahmed ve Pir Ali Beyler başa geçmişlerdir. Bu dönemde Ak-Koyunlular, bir taraftan Kara-Koyunlular ve Erzincan Emiri Mutahharten ile mücadele ederken, diğer taraftan ulus içinde de çatışmalar yaşanıyordu. Kara Yülük Osman, kardeşi Pir Ali ve Ahmet Bey'e karşı mücadeleye girişmişti. Kara Yülük Osman, 801 / 1399'da Timur'un hizmetine girmiş ve Timur buna mukabil Diyarbakir'i ona ıktâ olarak vermişti. Timur'un diğer iki kardeşi ele geçirmesiyle Kara Yülük Osman Bey rakipsiz olarak 805 / 1403 yılında Ak-Koyunlular'ın başına geçmiřti⁵⁵.

Kara Yülük Osman, başta bulunduğu müddet içinde Timurlular'a bağlı kalmaya devam etti. Bu dönemde Erzincan ve Diyarbakır arasında tutunmuş ve Çoruh havzasında bulunan yerleri (İspir, Bayburt) ele geçirmiřtir⁵⁶. Kara Yülük Osman, 835 / 1431 yılında Erzurum'u ele geçirdi ve yönetimini oğlu şeyh Hasan'a verdi. Bu dönemde Kara-Koyunlular'la olan mücadele devam ediyordu. 838 / 1435'te İskender Mirza ile olan Karaz savaşında ağır bir şekilde yaralanan Kara Yülük Osman Erzurum'da öldü⁵⁷.

Kara Yülük Osman'ın ardından şahruh'un⁵⁸ menşuruyla Ali Bey (838-840 / 1435-1438) başa geçti. Taht mücadeleleri esnasında Hamza Bey (840-847 / 1438-1444), Ali Bey'in yerine geçti. Onun döneminde de Ali Bey'in çocukları olan Cihangir Mirza ve Uzun Hasan ile mücadeleler yaşandı. Onun 847 / 1444'te olümüyle yerine Ali Bey'in oğlu Cihangir Mirza (847-856 / 1444-1453) Ak-Koyunlu ulusunun başına geçti⁵⁹. Kara-Koyunlularla mücadelede bulunduğu gibi daha sonra kardeşi Uzun Hasan ile taht mücadelesine girmesiyle tahtından olmuş ve yerine Uzun Hasan geçmiřtir⁶⁰. 838 / 1435 yılında Kara Yülük Osman Bey'in olümünden 856 / 1453 yılında Uzun Hasan Bey'in Ak-Koyunlu ulusunun başına geçmesine kadar

⁵⁵ Yücel - Sevim; a.g.e, c. I, s. 331-151; Yinanç, "Ak Koyunlular", s. 258.

⁵⁶ Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri, s. 189, 258-259.

⁵⁷ Aka, Timur ve Devleti, s. 70-72; Woods, Akkoyunlular, s. 96; Kürkçüoğlu, Ortaçağ'da Erzurum, s. 134; Orkun, Türk Tarihi, c. III, s. 232.

⁵⁸ Tafsilat için bkz. İsmail Aka, Mirza şahruh ve Zamanı (1405-1447), TTK, Ankara 1994, L. Bouvat, "şahruh Mirza", *İA*, c. XI, s. 287.

⁵⁹ Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri, s. 189-190.

⁶⁰ Orkun, Türk Tarihi Not Hülusalaları, s. 161.

Erzurum ve çevresinde Kara-Koyunlular ile Ak-Koyunlular hiç durmadan mücadeleye devam ettiler⁶¹.

Uzun Hasan Bey'in Ak-Koyunlu ulusunun başına geçtiği 856 / 1453 yılından Bingöl civarında Kara-Koyunlular'ı mağlup etmesine (872 / 1467) kadar iki taraf arasında bölge üzerinde şiddetli bir hâkimiyet mücadelesi cereyan etmiştir.

Uzun Hasan, 857 / 1454 yılında Bayburd, Erzurum ve Avnik kalelerini ele geçirdi⁶². 860 / 1457 yılında Erzincan'ı⁶³ ele geçirdikten sonra 861 / 1458 yılında birinci Gürcistan seferine çıktı. Payitahtı Âmid (Diyarbakir)'den kuzeye hareket ederek ilk önce Tav-ili (Oltu bölgesi)'ne hâkim olduktan sonra bütün Çoruh boylarını ele geçirerek Gürcüleştirmiş Ortodoks Kıpçak Türklerine ağır bir darbe vurdu⁶⁴. Ak-Koyunlular, İspir bölgesini de bu sefer sonunda elde ettiler. Fakat bu sefer esnasında ele geçirilen diğer yerler gibi ispir de Kıpçaklar'ın değil Kara-Koyunlular'ın elinde idi. İspir, Kara-Koyunlular'ın elinden alındıktan sonra Bozok / Dış Oğuzlar'a mensup olup Üçok / İç Oğuzlar'dan Bayındırlılara tevliyet yolu ile akraba olan Purnâk / Pürnek Aşireti'nin uhdesine verildi⁶⁵.

Ak-Koyunlular, Uzun Hasan döneminde bir imparatorluk haline geldikleri gibi, devlet teşkilatlanması da bu dönemde tamamlanmıştır⁶⁶. Ak-Koyunlular'ın bu

⁶¹ Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, s. 114.

⁶² Walter Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, XV. Yüzyılda İran'ın Millî Bir Devlet Haline Yükselişi, çev. Tevfik Bıyıklıoğlu, TTK, Ankara 1992, s. 115.

⁶³ "Şahîr Kıran Erzincan'a varıp o şehri viran ve sakinlerini perişan bulunca halkın gönlünü aldı. Onları kendi meskenlerine ve vatanlarına dönmeğe davet etti. Şehrin yönetimini Hurşid Beğ'e bıraktı. Şahîr Kıran'ın Emir Arabşah-ı Kürd'ün elinden kurtardığı, bölgesinde meydana gelen veba (tâ'un) dolayısıyla yardıma gelmemiş olan İspir kalesinin hakimi Bayezid Beğ-i Purnak, vebanın çıkmasıyla beytü'l-mâl'a girmiş olan çok miktarda malı alıp huzurda yeri öpmeye geldi." (Ebu Bekr-i Tihranî, Kitab-ı Diyarbekriyye, s. 171. Hasan-ı Rumlu, aynı kaydı Tihtanî'den nakletmiştir. Bkz. Ahsenü't-Tevarih, s. 347).

⁶⁴ Kâzım Paydaş, "Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu Türkmenlerinin Gürcistan'a Yaptıkları Seferler", *TİD*, c. XXI, Sa. 2, İzmir 2006, s. 177-196.

⁶⁵ Faruk Sümer, İspir bölgesinde bundan sonra hâkim olan ve Safevî Devleti'nin kuruluş ve gelişmesinde son derece önemli rol oynayan Purnâk Aşireti'nin Bozoklar'a dahil olduğunu belirtirken, ("Bozulus Hakkında", *DTCFD*, c. VII, Sa. 1, Ankara 1949, s. 32-33). M. Fahreddin Kırzioğlu, Ak-Koyunlular döneminde İspir bölgesi hâkimlerinin İç Oğuzlar'a mensup olduğunu savunmaktadır (bkz. "Millî Destanlarımızdan Dede-Korkut Oğuznâmeleri'nin Tarih Belgesi Bakımından Değerleri (Armenya / Yukarı-Eller Tarihinin İçyüzü)", *Belleten*, c. L, Sa. 198, Ankara 1986, s. 922).

⁶⁶ "Akkoyunlu Türkmenleri, Uzun Hasan Bey zamanında parlak bir mevkiye ulaştılar. Uzun Hasan Bey, Gürcistan üzerine sefer düzenledi. Harput'u Dulkadirliilerden aldı. Devletin sınırlarını Şebinkarahisar'dan Siirt'e, Urfa'dan İspir'e kadar genişletti. Ezeli düşmanları olan Karakoyunluların ortadan kaldırılması, Karakoyunlulara tâbi boy ve oymakların Akkoyunlu boylar birliğine dâhil edilmesi imkânını verdiği gibi İran'ın mühim bir kısmının hâkimi durumuna gelmelerini de sağladı (1479)." (Gündüz, Anadolu'da Türkmen Aşiretleri, s. 27; Nuri Yavuz, Anadolu'da Beylikler Dönemi, s. 51).

gelişimi onları Osmanlı Devleti ile karşı karşıya getirmiştir. Aralarında meydana gelen Otlukbeli (16 Rebûlevvel 878 / 11 Ağustos 1473, Çarşamba) savaşıyla Osmanlılar, Ak-Koyunlular'ı mağlup ettiler⁶⁷. Perişan bir şekilde geri çekilen Ak-Koyunlu ordusu Bayburt'a kadar takip edildi ise de tecrübeli Vezir-i Azam Mahmud Paşa'nın telkinâtı ile Osmanlı birliklerinin Ak-Koyunlular'dan Purnâk Aşerti'nin hâkim olduğu Çoruh Vâdisi'nde daha ileri gitmeleri önlendi⁶⁸.

Uzun Hasan'ın 882 / 1478 yılında ölümüyle yerine Halil ve Yakup Sultanlar geçtiler. Yakup'un 894 / 1490 yılında ölümüyle Ak-Koyunlular arasında mücadeleler ortaya çıkmıştır. En son olarak Murad'ın 919 / 1514 yılında ölümüyle Ak-Koyunlular tarih sahnesinden çekildiler⁶⁹.

Ak-Koyunlular döneminde İspir için en önemli husus, buranın başlangıçtan itibaren Purnâk aşiretinin yerleşim sahası olmasıdır⁷⁰.

Purnâk aşireti Ak-Koyunluları oluşturan konfedere aşiretler arasında son derece önemli bir yere sahiptir. Bu aşiret Ak-Koyunlu ordusunun sağ kanadının (Barargar) reis aşiretidir. Ak-Koyunlu ailesinden kız almış tek aşirettir. Kara Yülük Osman'ın damadı olan Kuh Ahmed-i Purnâk onunla beraber Kara-Koyunlu İskender Mirza'ya karşı savaşmıştı⁷¹.

⁶⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, c. II (İstanbul'un Fethinden Kanuni Sultan Süleyman'ın Ölümüne Kadar), TTK, Ankara 1998, s. 101-102; Walther Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s. 55-56; Selahattin Tansel, Fatih Sultan Mehmet'in Siyasi ve Askeri Faaliyetleri, MEB, İstanbul 1999, s. 320-321, Enver Konukçu, Otlukbeli Meydan Savaşı (11 Ağustos 1473), Erzincan Valiliği ve Erzincan Belediye Başkanlığı Yayınları, Ankara 1983; Orkun, Türk Tarihi, c. III, s. 234; Halil İnalçık, " Mehmet II", *İA*, c. VII, s. 526-527; Şerafettin Turan, "Fatih Mehmet- Uzun Hasan Mücadelesi ve Venedik", *TAD*, c. III, Sa. 4-5, Ankara 1965, s. 121-122; Şahin, Türk Tarihi ve Kültürü, s. 57; Yücel - Sevim, Türkiye Tarihi, c. II, s. 176-177; Mustafa Çetin Varlık, "Akkoyunlular", *DGBİT*, c. VIII, s. 427; Yinanç, "Ak Koyunlular", *İA*, c. I, s. 260; Woods, Akkoyunlular, s. 197-198; Erdem - Paydaş, Ak-Koyunlu Devleti Tarihi, s. 118-119.

⁶⁸ "Trabzon'a doğru çekilmekte iken hırpalamaya devam ettiği Osmanlı ordusunu Uzun Hasan takip ederken bizzat Mehmed'in kumandasındaki ordunun büyük kısmına 12 Ağustos (1473) günü Erzincan'ın kuzeyinde Fırat nehriyle Çoruh nehrinin yukarı mecralarının arasındaki su bölümü hattında rastladı. Süvarilerin savaşın uzun süre kâh o tarafa kâh bu tarafa gidip geldi. Fakat yeniçeriler ve Osmanlı topçusu sonunda kesin olarak sonucu elde etti. Mehmed, doğuda harp sahalarının zorlukları sebebiyle vezirin de fikrine uyarak Hasan'ı takip etmekten vazgeçti." (Carl Brockelmann, İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi, çev. Neşet Çağatay, T TK, Ankara 2002, s. 233-234; Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini, Uzun Hasan ve Fatih Mücadelesi Döneminde Doğu'da Venedik Elçileri Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini'nin Seyahatnameleri, çev. Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2006, s. 34, 36).

⁶⁹ Yinanç, "Ak Koyunlular", s. 259; Yücel - Sevim, Türkiye Tarihi, c. I, s. 352-355; Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri, s. 190; Vladimir Fedorovich Minorsky, "Uzun Hasan", *İA*, c. XIII, s. 91-96.

⁷⁰ M. Fahrettin Kırzioğlu, Milli Tarih ve Edebiyatımızda 27 Asırlık Türklük Bölgesi İspir, s. 26; Mustafa Yılmaz Çağlayan, Şu Bizim İspir, s. 27.

⁷¹ Ebu Bekr-i Tihranî, Kitab-ı Diyarbekriyye, s. 61.

Hamza Bey döneminde Budak Bey-i Purnâk, Kara-Koyunlular'la devam eden mücadeleye katılmış ve önemli bir rol üstlenmiştir. Hamza Bey, Ali Bey'in elinden Diyarbakır'ı aldıktan sonra Erzincan üzerine yürümüştü. Bu yürüyüşte Pir Muhammed-i Purnâk öncü birlikte (Mangalay) yer almaktaydı. Purnâklar, Ali Bey-i Purnak öncülüğünde Hamza Bey'den sonra oluşan taht mücadelelerinde Şeyh Hasan'ı desteklemişlerse de onun liyakatsiz biri olduğunu anlayınca buna pişman oldular⁷².

Cihangir Mirza, İspir'i Muhammed-i Emir Seyyid'in elinden aldı ve Şeyh Hasan'ı yakalayıp getiren Bayezid Bey'e verdi⁷³. Bayezid Bey-i Purnak ve Şeyh Hasan-ı Purnak, Cihangir Mirza'nın Erzincan kuşatmasına katıldılar⁷⁴.

Cihangir Mirza ve Uzun Hasan arasında geçen taht mücadelelerinde Purnak aşireti Uzun Hasan'ın yanında yer aldı. Dara Bey-i Purnak, Cihangir Mirza'nın yanındayken Uzun Hasan'ın yanına geçti (855 / 1452). Cihângir Mirza buna karşılık Purnâklar'dan Şah Ali Bey'i esir aldı⁷⁵.

Uzun Hasan'ın başta bulunduğu dönemde, Kara-Koyunlu emirlerinden Arabşâh, Kara-Koyunlu hükümdarı Cihânşâh'dan aldığı yardımla Erzincan dolaylarında faaliyette bulunurken Uzun Hasan'a saldırmaya cesaret edemeyince, İspir Bey'i olan Bayezid-i İspirî bu durumu Uzun Hasan'a mektupla bildirmişti⁷⁶.

Kitab-ı Diyarbekriyye'de İspir Kalesi hâkiminin Bayezid-i Bey-i Purnâk olduğu yazılmaktadır. Bu dönemde İspir'de veba salgını görülmüştü⁷⁷. Bayezid Bey-i Purnâk ve Bayezid-i Bey-i İspirî'nin aynı şahıs olması kuvvetle muhtemeldir.

Öte yandan Uzun Hasan ve Kara-Koyunlu Cihânşâh arasında mücadeleler devam etmekteydi⁷⁸. 872 / 1467 yılında aralarında meydana gelen savaşta, Uzun Hasan, emîrlere seslenirken “Ey Purnâk onu yakala ve öldür” diye bir hitapta bulunmuştur⁷⁹. Buradan anlaşıldığı üzere Purnâk emirleri orduda çok önemli bir konumda bulunmaktaydılar. Nitekim Otlukbeli savaşında da Ali Bey-i Purnâk, Ak-Koyunlu ordusunun sağ kanadında yer almıştı⁸⁰.

⁷² Ebu Bekr-i Tihranî, Kitab-ı Diyarbekriyye, s. 91, 98, 115.

⁷³ Kırzioğlu, Milli Tarih ve Edebiyatımızda 27 Asırlık Türklük Bölgesi İspir, s. 26.

⁷⁴ Ebu Bekr-i Tihranî, Kitab-ı Diyarbekriyye, s. 112-128 çeviride parantez içinde İspir'i alan Cihânşâh olarak gösterilmişse de bunu yapanın Cihângir Mirza olması gerekir.

⁷⁵ Ebu Bekr-i Tihranî, Kitab-ı Diyarbekriyye, s. 111, 142, 154, 159.

⁷⁶ Ebu Bekr-i Tihranî, Kitab-ı Diyarbekriyye, s. 159.

⁷⁷ Ebu Bekr-i Tihranî, Kitab-ı Diyarbekriyye, s. 171.

⁷⁸ Yinanç, “Cihan-şâh”, *İA*, c. III, s. 173-184.

⁷⁹ Ebu Bekr-i Tihranî, Kitab-ı Diyarbekriyye, s. 251.

⁸⁰ Ebu Bekr-i Tihranî, Kitab-ı Diyarbekriyye, s. 349.

Sultan Halil döneminde (894 / 1490) Süleyman Bey-i Purnâk önemli emirler arasında bulunmaktaydı⁸¹. Purnâklar, 908 / 1502’de Şah İsmail’e yenilen Sultan Murad’a da destek vermişlerdi⁸².

Ak-Koyunlular’a ait daha önce de belirttiğimiz gibi, Koç Köyü ve Yağlı Köyü yaylarının harabeleri ve taşları üzerine kazınmış Koç kabartmaları bulunmaktadır. Hattâ burada bulunan bir su kaynağı da buralarda yer alan bu izlerden dolayı “Koçun Boğaz” adıyla anılmaktadır. Bunun yanı sıra İspir merkezinde Ak-Koyunlu Mezarlığı olarak bilinen ama bugün üzerine binalar yapılmış bir yer bulunmaktadır. Burada belediye tarafından yapılan kanalizasyon çalışmaları sırasında Ak-Koyunlular’a ait bir Koç heykeli bulunmuştur. Ayrıca İspir’de Ak-Koyunlular’ın mensubu bulundukları Bayındır boyu ile aynı ismi paylaşan bir köyün olması, İspir ve yakın çevresinin bir zamanlar Ak-Koyunlu yurdu olduğunun kanıtıdır⁸³.

⁸¹ Ebu Bekr-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, s. 359.

⁸² Tahsin Yazıcı, “Şah İsmail”, *İA*, c. XI, s. 275-279.

⁸³ Mehmet Eröz, *Doğu Anadolu’nun Türklüğü*, s. 113; Fakat Faruk Sümer, Türkiye’deki Oğuz boylarına ait isimli yerler hakkında yaptığı araştırmada, İspir’deki Bayındır Köyü’nden bahsetmemiştir. (“Anadolu’da Oğuz Boylarına Ait Yer Adları”, *Türkler*, c. VI, Akara 2002, s. 335-357; ayrıca bkz. Osman Gümüşçü, “XVI. Yüzyıl Anadolu’sunda Oğuz Boy Adlı Yerleşmeler”, *Türkler*, c. VI, s. 358-364).

DOKUZUNCU BÖLÜM

9. AK-KOYUNLULAR'DAN OSMANLILAR'A İSPİR VE ÇEVRESİ

9.1. Safevî Devletinin Kuruluşu ile İspir ve Çevresinde Safevî Hâkimiyeti

XVI-XVIII. asırlarda İran'da hüküm sürmüş olan Safevî hânedânı, başlangıçta Sünnî bir tarikatın temsilcisi olarak faaliyet göstermiş ise de, daha sonra Şîî akidesini benimsedikten sonra güç kazanarak siyasî iktidarı da eline almış ve büyük bir devlet kurmuştur. Bu hânedân adını Şeyh Safiyüddîn'den (1252-1334) almaktadır¹. Safevîler, tarikat lideri olan Hoca Ali (1392-1429) zamanında Şîîliği benimsemeye başladı. Bu dönemde Timur'dan büyük hürmet gören Hoca Ali, Timur'a bağlı Türkmenler'in ona tâbi olması ile daha da güçlenmiştir².

Hoca Ali'nin torunu olan Şeyh Cüneyd zamanında tarikat artık tam bir siyasî mahiyet kazanmıştı. Kara-Koyunlular ile arası iyi olmayan Şeyh Cüneyd, ülkesini terk ederek Osmanlı ülkesine sığındı. Burada da tutunamayarak Suriye, İçel ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde faaliyet göstermeye başladı. Fakat Şeyh Cüneyd'in faaliyetleri bu bölgede söz sahibi olan Mısır Memlûkluları tarafından engellendi. Bundan sonra Şeyh Cüneyd, Trabzon İmparatorluğu'nu yıkarak burada bir idare kurmayı amaçladıysa da bunda başarılı olamadı³.

Şeyh Cüneyd, daha sonra Uzun Hasan'ın kız kardeşi ile evlendikten sonra Ak-Koyunlu ülkesinde rahatça dolaşma imkânı bulmuştur. Gürcü ve Çerkes ülkelerine sefer yaparak bölgede faaliyet gösterdiği sıralarda Şirvan hükümdarı Halil ile savaşında ok isabet etmesi sonucu hayatını kaybetti (1460)⁴.

Şeyh Cüneyd'in ölümünün ardında tarikatın başına oğlu ve Uzun Hasan Bey'in yeğeni olan Şeyh Haydar geçti. Şeyh Haydar, siyasî gücünü attırmak için dayısı olan Uzun Hasan'ın kızı ile evlendi. Siyasî olarak daha da güçlenen Şeyh Haydar, müritlerine kızıl taçlar giydirerek, sarık sardırması ve bundan sonra da müritlerine Kızılbaş denilmiştir. Şeyh Haydar, 1488 yılında babasının intikamını almak için

¹ Enver Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, s. 135.

² Tahsin Yazıcı, "Safevîler", *İA*, c. X, s. 53-54.

³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi,, c. II, s. 226; Faruk Sümer, Safevî Devletinin Kuruluş ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü (Şah İsmail ile Halefleri ve Anadolu Türkleri), TTK, Ankara 1999, s. 13-14.

⁴ Mükrimin Halil Yinanç, "Cüneyd", *İA*, c. III, s. 244-245; Walther Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s. 5-13; Fahamettin Başar, "Safevîler", *DGBİT*, c. IX, Çağ Yayınları, İstanbul 1989, s. 538.

Şirvan hükümdarı Ferruh Yesar üzerine yürüdü. Fakat başarısız olarak hayatını kaybetti⁵.

Bunun üzerine Ak-Koyunlu hükümdarı Sultan Yakub tarafından Şeyh Haydar'ın çocukları, anneleri ile birlikte İran'daki İstahr kalesine hapsedildiler. Sultan Yakub'un 1490 yılında ölmesi ile birlikte Şeyh Haydar'ın karısı ve çocukları serbest bırakıldılar⁶.

Bu olaydan sonra Şeyh Haydar'ın en büyük oğlu olan Sultan Ali, Safevî tarikatının başına geçti. 1493 yılında Ak-Koyunlular ile yaptığı savaşta yenilip hayatını kaybeden Sultan Ali'nin yerine hayatta iken halef seçtiği ve gelecekte İran ve Doğu Anadolu tarihi için çok önemli bir şahsiyet olan İsmâîl Safevî, tarikatının müritleri tarafından Safevî tarikatı liderliğine getirildi⁷.

Safevî müritleri tarafından lider ilan edilen İsmâîl, bu sırada daha altı yaşında idi. Ak-Koyunlular'ın baskın yapıp İsmâîl'i öldürme teşebbüslerine karşı İsmâîl, İran'da gizli gizli büyümeye başladı. Bu sırada hiçbir yerde fazla kalmıyor, tedbir için sürekli yer değiştiriyordu⁸.

Ak-Koyunlu Sultan Rüstem'in ölmesi ile çıkan kargaşa ortamından yararlanan İsmâîl, Anadolu'ya geçerek burada Ustaçlı (Ustacalu), Şamlu, Rumlu, Hindlü, Tekelü, İspirlü, Bayburdlı, Çapanlu, Karadağlı ve Avşarlı gibi Türkmen boylarını yanına toplayarak Errân ve Şirvan'ın bir bölümünü ele geçirdi. Arkasından Azerbaycan üzerine yürüdü. Ak-Koyunlu Elvend Mîrzâ'yı yenerek Tebriz'e giden İsmâîl, 1501 yılında kendini "Şâh" ilan etti⁹.

Bu esnada Ak-Koyunlu ülkesi iç karışıklıklar nedeniyle bir siyasî birlikten yoksun idi. Doğuda ise Timurlular'dan Hüseyin Baykara Özbekler ile mücadele ettiği esnada ölünce Timurlu hânedânı da son bulmuş oldu (1507)¹⁰.

Şâh İsmâîl böylece Tebriz'de kolay bir şekilde Şâhlık tahtına oturduktan sonra Oniki İmam adına hutbe okuttu¹¹. 1505 yılına kadar tüm İran'ın hâkimi oldu.

⁵ Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, c. II, s. 227; Sümer, Safevi Devletinin Kuruluş ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, s. 14; Başar, "Safevîler", s. 538.

⁶ Başar, "Safevîler", s. 538.

⁷ Başar, "Safevîler", s. 540.

⁸ Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, c. II, s. 228; Başar, "Safevîler", s. 540.

⁹ Başar, "Safevîler", s. 540.

¹⁰ Başar, "Safevîler", s. 540.

¹¹ Başar, "Safevîler", s. 540.

İspirlü diye adlandırılan Purnâk aşiretinden bir kısım Türkmen, 1501 yılında Şâh İsmâîl'i desteklemek için Erzincan ovasına gitti ve oradan da Errân ve Şirvan üzerine yürüdüler. Bu sırada İspir bölgesindeki Türkmenler'in çok azı İspir'de kalmaya devam etti. İspirlü aşireti Safevîler'in Errân ve Şirvan'daki faaliyetlerine katılırken kendi memleketleri olan İspir, Kıpçak Atabeyi "Büyük" lakaplı Atabey Mîrzâ Çabuk¹² (1502-1518) tarafından 1502 yılında ele geçirildi¹³. Fakat Şah İsmail'in İran, Azerbaycan ve Doğu Anadolu'ya hâkim olması dolayısıyla Atabey Büyük Mîrzâ Çabuk da Şâh İsmâîl'e tâbi idi.

1505 yılında Şâh İsmâîl'in Kazerûn'u ele geçirdiği esnada Osmanlı elçileri geldi. Şâh İsmâîl, Osmanlı elçilerinin gözü önünde Sünnî bir âlimi katletti. 1509 yılında Bağdat'ı ele geçirip, oradaki birçok Sünnî âlime hakaret etmesi, vefat etmiş olanların türbelerini yıkması, çok sayıda Sünnî Müslüman'ı öldürmesi ve 1511 yılında Anadolu'daki Şâh Kulu ayaklanmasını desteklemesi sonucu Osmanlılar ile Safevîler'in arası çok açıldı¹⁴.

Ayrıca bu olaylara ek olarak 1481 yılında Trabzon Sancak Beyliğine atanan Şehzâde Selîm'in sancağında rahat durmayarak Gürcistan'a ve Safevîler'e ait olan İspir, Bayburt, Kemah, Gümüşhane Çemişkezek ve Erzincan'a hâkim olması Osmanlı-Safevî ilişkilerini çıkmaza sokmuştur. Trabzon valisi Şehzâde Selîm, 1502-1516 yılları arasında Atabey Mîrzâ Çabuk tarafından elde tutulan İspir'e hâkim oldu¹⁵. Şehzâde Selîm'in Erzincan'da Şâh İsmâîl'in kardeşi İbrahim Mîrzâ'yı esir alması üzerine Şâh İsmâîl, bizzat Erzincan üzerine gelerek kaleyi ele geçirmek istedi. Fakat Safevî ordusunun hareket ettiğini öğrenen Şehzâde Selîm, Trabzon'dan çok hızlı bir şekilde güneye inerek bir gece baskınıyla Şâh İsmâîl'i bozguna uğrattı¹⁶.

¹² Mîrzâ Çabuk'un ismi eski Türk geleneklerine konulmuş bir isimdir. Zira bir insanoğlunun anne karnında kalma süresi normal olarak 9 ay 10 gündür. Eski Türklerde bu süreden önce dünyaya gelen erkek çocuklara "Çabuk", bu süreden daha sonra dünyaya gelenlere de "Artuk" demekteydiler. Türk tarihinde Artuklular hânedânının kurucusu Artuk Bey'in ismi de bu geleneğe göre konulmuştur. Bu suretle Mîrzâ Çabuk'un nesebinin Gürcü değil de Türk olduğu kanıtları desteklenmektedir.

¹³ İnbaşı, Osmanlı İdaresinde Tortum Sancağı, s. 38.

¹⁴ Başar, "Safevîler", s. 540.

¹⁵ Kemâl Paşazâde Ahmed İbn Kemâl, Tevârih-i Âli Osmân, VIII. Defter (Transkripsiyon), haz. Ahmet Uğur, TTK, Ankara 1997, s. 232; Kırzioğlu, Osmanlıların Kafkas - Elleri Fethi, s. 94; Yılmaz Öztuna, Yavuz Sultan Selim, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2006, s. 27; Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, s. 135; Remzi Kılıç, "Trabzon Valisi Şehzade Selim ve Faaliyetleri", *Trabzon ve Çevresi Uluslar Arası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu*, 3-5 Mayıs 2001, c. I, haz. Mithat Kenan Arslan - Hikmet Öksüz, Trabzon 2002, s. 108, Cevdet Küçük "Erzurum", s. 322

¹⁶ Öztuna, Yavuz Sultan Selim, s. 27-28.

Bunun üzerine Şâh İsmâîl, İstanbul'a son derece tehditkar bir mektup yazarak Şehzâde Selîm'in ele geçirdiği eski Ak-Koyunlu topraklarının, tabîî mirasçısı olması dolayısıyla, kendisine teslim edilmesini bildirdi. Zira Şâh İsmâîl, Ak-Koyunlu sultanı Uzun Hasan'ın kızının oğlu idi.

İbn Kemal, Şehzâde Selîm'in İspir'in de içinde bulunduğu eski Ak-Koyunlu ülkesini ele geçirmesini şöyle kaydetmektedir:

“Şehzâde-i âsümân-bâr-gâh Sultân Selîm Şâh-ı sitâre-sipâh Tarabuzan ucundan hurûc itdüğünü havâlisinde olan kılâ u bikâ'i darb-ı şemşîrle cihângirlik mi'râcına urûc itdüğünü beyân eyler.

Kızılbaş evbâşlarınınun İrân-zemininde mi'râc-ı urûca hurûcları, sene-i hamse ve tis'a-mi'e (905 / 1499) şühûrunda vukû'(u) şüyû' buldı. Baht-ı sâ'id musâ'adesiyle taht-nişîn olan tâcdârlarınınun zühûr-ı şânına (kâhir-i kahrâmân-ı melik-i acem) ta'rîh oldı.

Beyt-i Türkî:

Lâleler çıkdı kızıl başı-yle şâhîler gibi

Aldı sûsenler ele tîğın sîpâhiler gibi

Matla'-ı mezbûr, mecma'-ı fezâyil-i mevfûr ve menbâ'-ı fevâzıl-i nâ-mahsûr, şâhzâde-i mu'azzam, câmi'-i mekârim-i ahlâk-ı ümem merci'-i erbâb-ı seyf ü eshâb-ı kalem sultân selîm şâha mensûbdur. Mezkûr şehriyâr-ı kâmkâr ki, şemşîr-i bark-âsârınınun te'sîri-yle a'da-yı bed-rayın sahre-i sammâ gibi kalb-i selbî meksûr ve alem-i alem-gîri mihr-i münîr gibi kule-i kal'a-yı sipîhr-i esîrde mansûbdur. Serhadd-ı Gürcistânda sedd-i İslâm olupduruldu, âsâr-ı mehâbeti-yle ol diyâr tolupduruldu. Dergâh-ı âsümân iştibâhı Kızılbaş elinden kaçub halâs bulan Türkmân serdârlarına penâh oldı, Rûy-ı zemînde kimsiye baş indirmeyen âteş-hûy serkeşlere âsitân-ı sa'âdet-âşiyân-ı secde-gâh oldı.

Nazm-ı Fârisî:

Cihânî sûy-ı û nihâvend rûy

*Ki û bûd sâlâr-ı dîhîn-i cûy
Çü bere breş-i tünd keştî-süvâr
Be-lerzîdî ez-heybet-eş kûhsâr*

Şâh İsmâ'îl hurûc idüb taht-gâh-ı Âzerbâyecânı alıcak, hânümân-ı evlâd-ı hasan hâna nâr-ı kahr ü bî-dâdı salıcak, leşker-i cerrârla Tarabuzandan çıkıp civârında olan kişver-i türkmânı zapt itdi. Hisârlarınun ba'zın sulhla ve ba'zın harble alub, ol diyârı kendü mülküine rabt itdi. İspiri ve Kükezi (ki) ol kenârlarda ma'rûf ve hasânet ü menâ'atla mavsûf kal'alardur, aldı. İçlerine hisâr erleri koydı. Sonra Bâyburdı ve Kemâhı dahî teshîr itdi. Ol diyârda kadîmü'-zemândan yurd ıssı olan azîmü'-ş-şân emîrler bir bir geldi uydı. Nûr-ı adl ü dâdla mezkûr bilâd-ı ma'mûreden zulmet-i deycûr-i şerr ü şûrî ref' itdi. Erzincan nâhiyetinden dahî bir nice def'a ceyş-i bed-kîş-i kızıl başı savaşıla def' itdi. Ol havâlîde lan vilâyetlerin ahâlîsi hüma-yı himâyetinde fefâhiyet üzere râhat olub, âsûde-bâl u hoş-hâl oldu. Ol hüma-himmetün sâye-ri'âyetinde Erzenü'r-Rûma varınca merzbûm husûm-ı şûm-kademün hücum-ı kudûmundan me'mûn ve mahsûn oldu.

*Beyt-i türkî li-mü'ellifihi:
Ra'îyet sâyesinde oldu hoş-hâl
Huzûr itdiler olub fâriğu'l-bâl*

Ol diyârın serdârları âsitân-ı âsümân-mekânında baş urdılar. Ol kişverün serverleri hizmet keremin bağlanub, kapusunda turdılar. Bayındır beglerinden Ferahşad Beg ve Mansûr Beg, dahî onların mazîri bir niçe emîrler rikâb-ı kâmyâbında mülâzim olub yürülerdi. Ol mâh gibi felek-i rif'atda iken nâgâh çâh-ı felâkete düşen a'yân dergâh-ı âsümân-ıştîbâhında gene izzet ü câh bulub-turulardı. Bâb-ı sa'âdet-me'âbı merci'-i erbâb-ı tabl u alem oldu. Dîvân-ı keyvân-mekân-ı mecma'-ı eshâb-ı tîğ u kalem oldu. Ordı-yı hümayûnına ki, ser çeşme-i cûy-ı zaferdi, her boydan şehirden ve köyden hayl ü haşem seyl ibi akdı. Kahr-i âteşi-yle dehr serkeşlerini yakdı ve kulub-ı a'dâ-yı bed-râye bîm ü be's ve havf ü hirâs bırakdı.

*Seylâb-ı tûfân-bârân-ı hadengi kûristân-ı Gürcistânı garka viridi. Havâ-yı gazâ-yı pür-tâb iden bârika-i bark-ı tîğ-ı mîğ-rengi şarka irdi.*¹⁷”

Şehzâde Selîm, İstanbul’dan hiçbir yardım almadan elde ettiği başarılarının desteklenmesini beklerken, Dîvân-ı Hümâyûn, Şehzâde Selîm’e İspir, Bayburt, Kemah ve Erzincan’ı Safevîler’e geri vermesini bildirdi. Sultan II. Bâyezîd oğluna; “Ancak sancağını muhâfaza ile meşgul olup ziyâdeye tecâvüz etmeyesin!” ihtarını ihtiva eden bir ferman gönderdi. Selîm, ele geçirdiği eski Ak-Koyunlu beldelerini Safevîler’e geri verdi¹⁸.

İspir, Safevîler’e geri verilmesine rağmen, yine Atabey Büyük Mîrzâ Çabuk’un elinde bulunmaktaydı¹⁹. Şehzâde Selîm ile Atabey Mîrzâ Çabuk arasında dostluk var idi²⁰. Bu yüzden Şehzâde Selîm, Osmanlı tahtını ele geçirdikten sonra Atabey Mîrzâ Çabuk ile olan yazışmalarında Mîrzâ Çabuk, Şâh İsmâîl’den bahsederken hakaret ifadeleri kullanmıştır. Ayrıca Yavuz Sultan Selîm’in 1514’te Çaldıran seferinin gidiş ve dönüşünde Osmanlı ordusuna erzak göndermiştir.

Safevîler’in ordusunun neredeyse tamamı Türkmen aşiretlerinden oluşmaktaydı²¹. Şâh İsmâîl, propagandacıları vasıtasıyla Osmanlı Devleti’nin tebaası olan Anadolu Alevilerini ve Sünnî Türkmenleri kandırıp İran’ın demografik olarak

¹⁷ İbn Kemal, a.g.e, s. 233.

¹⁸ Kırzioğlu, Osmanlıların Kafkas - Ellerini Fethi, s. 100; Selâhattin Tansel, Sultan II. Bâyezîd’in Siyasî Hayatı, MEB, İstanbul 1966, s. 246-247; Öztuna, Yavuz Sultan Selim, s. 27-28; Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, s. 135; Nebi Gümüüş, XVI. Asır Osmanlı- Gürcistan İlişkileri, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2000, s. 128-129; Kılıç, “Trabzon Valisi Şehzade Selim ve Faaliyetleri”, s. 109; İnbaşı, Osmanlı İdaresinde Tortum Sancağı, s. 43.

¹⁹ “Daha doğudaki yörelerin Osmanlı eline geçmesi, hayli zaman almıştır. Bayburt, İspir, Tortun, Livana / Livane (Yusufeli-Artvin bölgesi) Oltu, Ardanuç, Şavşat, Göle, Ardahan, Gürcülerin elindeydi ve bu yörelerin yönetimi, Gürcüleşmiş Kıpçak (Kuman) Türklerinden gelme Hristiyan “Atabek”ler yönetiyordu. Osmanlı’ya komşu Atabek’lerin en önemlisi, Mirza Çabuk, 1512’de Osmanlıların bağımlılığını üstlendi; Yavuz’un 1514 Çaldıran Seferi sırasında, İspir Hisarını ona teslim etti.” (Bilge Umar, Karadeniz Kapadokia’sı (Pontos) Bir Tarihsel Coğrafya Araştırması ve Gezi Rehberi, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2000, s. 79). Bilge Umar, Mîrzâ Çabuk’u Osmanlı karşıtı gibi göstermesine rağmen (Türkiye Halkının Ortaçağ Tarihi Türkiye Türkleri Ulusunun Oluşması, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1998, s. 174-175) aslında Mîrzâ Çabuk, daha 1502 yılında Osmanlı Şehzâdesi Selîm’in tâbiyetini kabul etmiştir. Ayrıca Mîrzâ Çabuk, 1508-1514 yılları arasında bağımsız değil, göstermelik de olsa Safevî Devleti hâkimiyetinde bulunmaktaydı.

²⁰ M. C. Şehabeddin Tekindağ, “Trabzon”, İA, c. XII / I, s. 464; Enver Konukçu, “Trabzon Valisi Şehzade Selim’in Akkoyunlu Ülkesindeki Faaliyetleri”, Trabzon ve Çevresi Uluslar Arası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu, 3-5 Mayıs 2001, c. I, haz. Mithat Kenan Arslan - Hikmet Öksüz, Trabzon 2002, s. 96-98.

²¹ Öztuna, Yavuz Sultan Selim, s. 28.

Türkleşmesini sağladı. O, Anadolu Türkmenlerini daha ziyade Kuzey-batı İran (Güney Azerbaycan) bölgesine yerleştirdi²².

Bu dönemde Şâh İsmâîl'in çağrısına uyarak İran'a giden Anadolu Türkmenlerinin en önemlileri şunlardır: Erzincan bölgesinden Ustaçalu (Ustaçlu), İspir bölgesinden İspirlü (Bu Türkmen aşiretinin Purnâklar'a mensup olduğunu daha önce belirtmiştik), İçel bölgesinden Varsak, Sivas bölgesinden Rumlu, Maraş yöresinden Dulkadırlu, Arapgir bölgesinden Şamlu ve Van civarından Avşarlu boylarıdır. Bundan sonra İran'daki en önemli görevlere Şâh İsmâîl'in çok güvendiği bu Anadolu Türkmen aşiretlerine mensup önemli kişiler getirilmiştir²³.

Oktay Efendizade, Azerbaycan'ın Türkleşmesi konusunda şu bilgileri vermektedir: *"1510 yılında Şah İsmail'in Devleti Doğu İran ve Horasan'ın işgalinden sonra büyük bir imparatorluğa dönüştü. Onun kendi gayretleri ve başarıları sayesinde bu imparatorluğu kuran unsurun hangi etnik unsur olduğunun cevabı ise şudur: Türkler, Azerî Türkleri.*

*Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devletlerini de kuran ve yaşatan aynı etnik unsurdur: Azerî Türkleri. Erzincan'da İsmail'in etrafında toplanan Kızılbaş tayfaları şunlar idi: Şamlu, Rumlu, Ustaçlu, Tekelü, Zülkadr, Afşar, Kaçar, Varsak ve Karadağlı (Karadağ Sufileri). Ancak bunlardan Şamlu ve Rumlu boylarının hepsi İsmail'in hareketine katıldılar. İsmail'in ilk askeri hareketlerine Akkoyunlulardan Türkmen denen yeni tayfalarda iştirak ettiler. Bu tayfa Musullu ve Pörnek boylarının birleşmesinden meydana gelmişti. Türkmen tayfası daha sonra Safevî Devletinin gelişmesinde oldukça mühim rol oynamıştır.*²⁴

Günümüzde Türkmenistan'ın başkenti Aşkabat yakınlarındaki İspir kasabası, Şâh İsmâîl'in 1510 yılındaki Horasan seferi esnasında burada yerleşmiş Purnâklar'a mensup İspirlü aşiretinin bir hâtırasıdır²⁵.

²² Faruk Sümer, "XV. Asırdan İtibaren Anadolu'dan İran'a Vuku Bulan Göçler", TY, yıl. 1, Sa. 1 (234), Ankara 1954, s. 41.

²³ Sümer, Safevi Devletinin Kuruluşu, s. 160; Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, s. 135; Öztuna, Yavuz Sultan Selim, s. 28.

²⁴ Oktay Efendizade, "Safevî Devletinin Kuruluşunda Azerî Türklerinin Rolüne Dair", XI. Türk Tarih Kongresi, Ankara 5-9 Eylül 1990, Bildiriler, TTK Ankara 1994, s. 816-817.

²⁵ Nevzat Kösoğlu, Aşkabat yakınlarında bir İspir kasabasının olduğunu tespit etmiştir. (Geçmiş Zaman Peşinde Yahut Vaizin Söyledikleri, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007, s. 34-38). Fakat bu yörenin isminin Oğuz boylarından bir boya ait olduğu konusunda yanılmaktadır. Çünkü Oğuzlar'da İspir / İspirlü diye bir boy mevcut değildir. Buranın ismi daha önce de belirttiğimiz gibi, 1510 yılında Safevî Devleti Hükümdarı Şâh İsmâîl'in Horasan seferi esnasında Bozulus'tan Purnâk aşiretine mensup İspirlü Türkmenlerinden gelmektedir. Zira onlar , ilk önceleri İspirlü diye değil

İspirlü oymağı adını hiç şüphesiz İspir'den almaktadır. Başlarında bulunanlardan sadece Ali Kulu Bey adında birini biliyoruz²⁶. İspirlü oymağının bir kısmı da Karabağ'a yerleşmiştir. Osmanlı Devleti'nin Karabağ'ı fethi esnasında bu oymak Osmanlı'ya karşı mukavemet göstermiştir²⁷. II. Şâh İsmâîl, Purnâk oymağından Murtaza Kulu Han'ı Meşhed'e tayin etmiştir²⁸. Şâh Abbas öldüğü sırada İspirlü aşiretinden Şikârî Sultan, Serâb ve Erdebil Vâililiği görevlerini uhdesinde bulundurmaktaydı²⁹.

9.2. İspir ve Çevresinin Osmanlı Hâkimiyetine Girmesi

İspir, 1502-1508 yılları arasına Trabzon Sancak Beyi Şehzâde Selîm'in kişisel başarısı sayesinde Osmanlı hâkimiyetini tanımıştır. Şehzâde Selim'in İspir'i sulhen veya cebri aldığı konusunda kesin ve tafsîlâtı bilgi yoktur. Onun İspir hâkimi Atabey Mîrzâ Çabuk ile dost olması sulh yolu ile hâkim olduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Zira İspir, 1508 yılından sonra Safevî hâkimiyetine girmiştir. Yavuz Sultan Selîm, Çaldıran seferine giderken Doğu Anadolu'daki birçok bölge gibi İspir bölgesi de hâlâ Safevîler'e ait idi³⁰.

Şehzâde Selîm, sultan olduktan sonra ilk icraatı şehzâdeler meselesini halletmek oldu. Bu esnada Atabey Mîrzâ Çabuk zoraki metbû tanıdığı Şâh İsmâîl hakkında hakaret içeren mektuplar ile Yavuz Sultan Selîm'i doğuya yönelmesi için teşvik etmiştir. Yavuz Sultan Selim Çaldıran'a giderken Sökmen'e geldiği esnada Atabey Mîrzâ Çabuk'un elçilerini kabul etti³¹. Atabey bu elçilerle Osmanlı ordusunun erzak

Purnak (Pürnek) olarak adlandırılmaktaydılar. Fakat Ak-Koyunlular'ın İspir'i ele geçirmeleri ile birlikte Purnâk aşiretinden bir kısım insanları buraya yerleştirdiler. Anadolu'nun başka tarafındaki Purnâklar ile İspir'deki Purnâklar'ı birbirinden ayırmak için yaşadıkları yere izafeten İspirlü olarak adlandırılmaya başlandılar.

²⁶ Sümer, Safevi Devletinin Kuruluşu, s. 107.

²⁷ Sümer, Safevi Devletinin Kuruluşu, s. 107, 183, 200.

²⁸ Sümer, Safevi Devletinin Kuruluşu, s. 55.

²⁹ Sümer, Safevi Devletinin Kuruluşu, s. 195.

³⁰ Bahattin Yalçın Hatunoğlu, İdrisi Bitlisî Selim-Namesinde Doğu Anadolu'nun Fethi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1998, s. 37.

³¹ “Çermük'ten dört beş konak ileride bulunan Çoban Köprüsü konağına gelindiği vakit Gürcistan Beyi Mzedchabouc'un bir elçisi geldi. Bu elçi çok miktarda hediye ve erzak getirmişti. Bu halden memnun kalan Padişah elçi'ye çok iltifat etmiş, bu sebepten dolayı onlarla birlikte “mîrâhuru'nu teşekkür ve libâs-i Fâhîr ile” Gürcistan beyine göndermişti. Bazı gizli şeyleri de Gürcistan beyine söyleyecek olan mîrâhur, ondan daha erzak göndermesini isteyecekti.” (Selâhattin Tansel, Yavuz Sultan Selim, MEB, Ankara 1969, s. 48-49).

sıkıntısı çekmesi üzerine birçok yiyecek malzemesi göndermişti³². Mîrzâ Çabuk, Osmanlı ordusuna 2.000 baş koyun, bir miktar zahîre ve balmumu göndermiştir. Sultan Selîm'de bu iyiliğe mukabil olarak İkinci Emîr-i Âhuru Ahmed Bey'i³³ Mîrzâ Çabuk'a gönderdi³⁴.

Celâl-zâde Mustafa, bu olayı şöyle kaydetmektedir: “*Adı geçen ayın on sekizinde (18 Cemâzîyelevvel 920 / 11 Temmuz 1514 salı) Söken adlı köy yakınına konulmuştu. Gürcistan emirlerinden ve Osmanlı saltanatının eski samimi bağlılarından Mirza Çabuk'un adamları geldiler. Türkmen valisi olan Alau'd-Devle'nin kardeşi oğullarından iki yiğit asker önce Acem Şahına varıp, sonra kaçarak Mirza Çabuk'a varmışlarmış, onları göndermiş, gelip, gelip Hünkarın (Selim'in) aşırı ihsanından nasip almışlar.*”³⁵

İleri görüşlü bir devlet adamı olan Yavuz Sultan Selîm, Atabey'den dönüşte Osmanlı ordusuna erzak yardımı yapmasını istemişti³⁶.

Yavuz Sultan Selîm 2 Receb 920 / 23 Ağustos 1514'de Çaldıran mevkiinde Şâh İsmâîl'in ordusunu mağlup etti³⁷. Yavuz Sultan Selîm, perişan bir şekilde çekilen Safevî ordusunu takip edip 16 Receb 920 / 6 Eylül 1514'de Safevî Devleti'nin payitahtı Tebriz'e girdi³⁸. 25 Receb 920 / 15 Eylül 1514'de ise kışı Karabağ'da geçirmek üzere Tebriz'den ayrıldı³⁹. Fakat askerlerin, özellikle yeniçerilerin Aras nehri boylarına gelindiği sırada, bazı üst düzey paşaların da kışkırtmasıyla,

³² Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, c. II, s. 264; M. C. Şehabeddin Tekindağ, “Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi”, TD, c. XVII, Sa. 22, İstanbul (1967) 1968, s. 63; İsmet Miroğlu, “Yavuz Selim Devri”, DGBİT, c. IX, Çağ Yayınları, İstanbul 1989, s. 297.

³³ Hatunoğlu, İdrisi Bitlisi Selim-Namesinde Doğu Anadolu'nun Fethi, s. 39.

³⁴ “Selim yoluna devâmla ertesi günü Sökmen'e vâsıl olarak, orada Gürcistân Beği Cânîk'in sefirlerini kabûl etti. Bu sefirler beraberlerinde Pâdişâh'ın ordusu için bir zahîre kervânı ile Alâü'd-devle'nin - Şâh İsmâîl soyundan Cânîk'in nezdine firâr etmiş olan - iki oğlu vardı. Selim, ikinci İmrâhurunu teşekkür ve Libâs-ı Fâhir ile Cânîk'e gönderdi.” (Joseph Von Hammer Purgstall, Büyük Osmanlı Tarihi, c. II, çev. Mehmet Ata, haz. Münin Çevik - Erol Kılıç, Üçdal Neşriyat, İstanbul tsz, s. 427). Görüldüğü gibi Hammer, Mîrzâ Çabuk'un ismini Cânîk şeklinde okumuştur.

³⁵ Celâl-Zâde Mustafa, Seli-Nâme, çev. Ahmet Uğur - Mustafa Çuhadar, KB Yayınları, Ankara 1990, s. 373

³⁶ Eskandar Beg Monshi, History of Shah Abbas The Great, çev. Roger M. Savory, USA, 1978, s. 142-144; Ahmet Uğur, Yavuz Sultan Selim, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınları, Kayseri 1989, s. 62; Yücel - Sevim, Türkiye Tarihi, c. II, s. 239.

³⁷ Şinasi Altundağ, “Selim I”, İA, c. X, s. 427; Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, s. 140; M. Tayyib Gökbilgin, “Çaldıran Muharebesi”, İA, c. III, s. 329-331.

³⁸ Öztuna, Yavuz Sultan Selim, s. 58-59.

³⁹ İsmet Miroğlu, “Yavuz Selim Devri”, s. 299-300; Altundağ, “Selim I”, 427.

huzursuzluk çıkarması üzerine Sultan, Amasya'ya dönmeye karar verdi⁴⁰. Aras nehrine gelindiği sırada Atabey Mîrzâ Çabuk'tan gelecek yardımın gecikmesi sonucu, Osmanlı askeri Atabey Yurdu'nu (Sa-Atabago)⁴¹ yağmalamaya başladı. Fakat Atabey Mîrzâ Çabuk'tan gelen bir habere göre Atabey, vaat ettiği yardımı ve İspir Kalesinin anahtarını Çoban Dede Köprüsüne göndereceğini bildirdi⁴². Bunun üzerine Osmanlı ordusu toplanarak Erzurum yönüne doğru hareket etti. Çoban Dede Köprüsüne gelindiğinde Atabeyin gönderdiği yardım orduya ulaştı⁴³. Daha sonra batıya hareket eden Osmanlı ordusu Erzurum yakınlarında Çayır-ı Kân (Çayırhan) mevkiine geldiği esnada Atabey Mîrzâ Çabuk İspir Kalesinin anahtarını Yavuz Sultan Selîm Han'a gönderdi⁴⁴. Böylece İspir ve yakın çevresi ikinci kez Osmanlı hâkimiyetine girdi⁴⁵. Bu dönemde Erzurum Beylerbeyliği henüz teşkil edilmediği için İspir Trabzon Sancak Beyliğine intisab edildi.

27 Ramazan 921 / 4 Kasım 1915 günü Divân-ı Hümâyûn kararına göre İspir kaza yapılarak Trabzon Alaybeyi Bayrakoğlu'na verildi⁴⁶. Bu dönemle Osmanlı kaynaklarında ve Mîrzâ Çabuk'un Sultan Selîm'e gönderdiği arizada da İspir ismi "İsbîhr" olarak geçmektedir⁴⁷.

İspir ve çevresi daha sonra oluşturulan Erzincan Sancak Beyliğine dahil edildi. Bu zamanda Erzincan Sancak Beyliğinin başında Mîrzâ Mehmed Bey bulunmaktaydı. Fakat Yavuz Sultan Selîm 1517 yılında Mısır'da bulunduğu esnada (bu arada Atabey

⁴⁰ Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, c. II, s. 269-270; Tekindağ, "Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığı Altında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi", s. 74; Yücel - Sevim, Türkiye Tarihi, c. II, s. 241; Hatunoğlu, İdrisi Bitlisî Selim-Namesinde Doğu Anadolu'nun Fethi, s. 42.

⁴¹ Mîrzâ Çabuk'un hâkim olduğu Atabey Yurdu (Sa Atabago), Ahılkelek, Ahıska, Altınkale, Çıldır, Ardahan, Göle ile Çoruh boylarından İspir, Artvin, Şavşat, Ardanuç, Oltu, Bardız, Yusufeli ve Narman'ı içine almaktaydı. Hatunoğlu, İdrisi Bitlisî Selim-Namesinde Doğu Anadolu'nun Fethi, s. 43.

⁴² "Gürcistan hanından istenilmiş olan yiyeceklerden de henüz bir eser yoktu. Bu sebepten Gürcistan toprakları yağmalanmaya başlamıştı. Ancak Gürcü Hanının İspir'in anahtarlarını göndermesi ve yiyeceklerinde Çoban Köprüsü konağında ordugâha erişeceğini bildirmesi ile sinirli hava yatıştı." (İbn Kemal, Tevârih-i Âli Osmân, IX. Defter, varak 64a - 64b'den naklen, Tansel, Yavuz Sultan Selim, s. 70; Kırzioğlu, Osmanlıların Kafkas - Ellerini Fethi, s. 103; a. mlf, Kıpçaklar, s. 161).

⁴³ Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, s. 143; Hatunoğlu, İdrisi Bitlisî Selim-Namesinde Doğu Anadolu'nun Fethi, s. 43 .

⁴⁴ "İspir Kalesi hâkimi Mirza Çabuk, Yavuz Sultan Selim Han Çaldıran seferine giderken ona itaat etmediği için kendisini Yavuz Sultan Selim'e affettirmek ve suçunu bağışlatırmak için İspir Kalesinin anahtarını Çalkavur'a, Yavuz Sultan Selim'e göndermiştir." (Kemalpaşazâde'den naklen M. Fahrettin Kırzioğlu, Osmanlıların Kafkas - Ellerini Fethi, s. 110, Ahmet Uğur, Yavuz Sultan Selim, s. 82; Gümüş, XVI. Asır Osmanlı- Gürcistan İlişkileri, s. 132-133; İnbaşı, Osmanlı İdaresinde Tortum Sancağı, s. 46).

⁴⁵ Kırzioğlu, Osmanlıların Kafkas - Ellerini Fethi, s. 111-112.

⁴⁶ Kırzioğlu, Osmanlıların Kafkas - Ellerini Fethi, s. 115, 120.

⁴⁷ Kırzioğlu, Osmanlıların Kafkas - Ellerini Fethi, s. 103.

Mîrzâ Çabuk 1516 yılında öldü) Safevîler'den yardım gören Atabey IV. Gorgora (Kvarkvare), Erzincan Sancak Beyi Mîrzâ Mehmed Bey ile yaptığı savaşta onu şehit etmiş ve İspir bölgesi dahi Osmanlılar'ın elinden çıkmıştır⁴⁸. Bu yüzden İspir kazasının 1516-1518 yılları arası tahriri yapılamamıştır⁴⁹. Bu şekilde gelişen olayların ardından 1518 yılında Bayburt Sancak Beyliğine tayin edilen Nasuh Bey, İspir'i Gürcüler'in elinden geri almıştır. Bundan sonrada İspir, Bayburt sancağına bağlanmıştır. Ayrıca İspir, 1517 yılında Diyarbekir Beylerbeyiliğine, 1520 yılında da Karaman Beylerbeyiliğine bağlıdır⁵⁰. İspir ve çevresi 1535 yılında oluşturulan Osmanlı Devleti'nin Erzurum Beylerbeyiliği'ne dahil edilmiştir⁵¹.

⁴⁸ İsmet Miroğlu, Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566), TTK, Ankara 1990, s. 18; Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, s. 144; Kırzioğlu, Osmanlıların Kafkas - Elleri Fethi, s. 118.

⁴⁹ Miroğlu, Kemah Sancağı, s. 19-21; Kırzioğlu, Osmanlıların Kafkas - Elleri Fethi, s. 120.

⁵⁰ İsmet Miroğlu, XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı, Anadolu Yakası Bayburt Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları, İstanbul 1975, s. 21-24.

⁵¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Dündar Aydın, Erzurum Beylerbeyiliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Gelişme Devri (1535-1566), TTK, Ankara 1998; Halil İnalcık, "Erzurum", *İA*, c. IV, s. 353-357.

SONUÇ

İspir, Erzurum'a bağlı bir ilçe merkezidir. İlçe merkezi idarî olarak Doğu Anadolu'nun kuzeyinde yer alan Erzurum'a bağlı olmasına rağmen coğrafi alan olarak Karadeniz Bölgesi'nin Doğu Karadeniz Bölümü'nde yer alır.

Bu coğrafi farklılık tarihte olduğu gibi günümüzde de bu iki bölgeyi ayıran en önemli unsurdur. Zira araştırma sahamız olan İspir ve çevresinin Erzurum'a olan uzaklığı ve coğrafi olarak farklı olması tarihi geçmiş bakımından ayrılığa neden olmuştur.

İspir'in en eski tarihi M.Ö.XIII. yüzyıla Urartular'a kadar gitmektedir. Urartular'dan sonra bölgede Kimmer ve İskit / Sakalar hâkim oldular (M.Ö. XII. yüzyıl). İskit Türkleri ile beraber İspir bölgesinde Türk hâkimiyeti başlamış oldu. Bu durum Antik kaynaklar tarafından desteklenmektedir.

Sakalar'dan sonra bölge Roma İmparatorluğu ve Sâsânî İmparatorluğu arasında defalarca el değiştirdi. Miladın ilk yıllarında itibaren İspir'de Ermeni asıllı Bagratlı / Bagratunî hânedânı zaman zaman Roma İmparatorluğu'na ve Sâsânî İmparatorluğu'na bağlı olarak kaldılar. Bölge Roma ile Sâsânîler arsında sürekli el değiştiren bölge, Sâsânîler'in İslâm Devleti tarafından çok süratli bir şekilde ortadan kaldırılmasıyla birlikte Doğu Roma İmparatorluğu'nun doğu sınırlarında, doğal olarak İslâm Devleti'nin orduları görülmeye başladı. M.S. VII. yüzyılın ortalarında bölgede Bizans-İslâm mücadelesi baş gösterdi. Erzurum ve çevresi defalarca bu iki siyasî güç arasında el değiştirdi. Fakat M.S. IX. yüzyılda Abbasîler döneminde bölge kesin olarak Bizans hâkimiyetine girdi. İspir ve yakın çevresi bu dönemde Bizans İmparatorluğu'na tâbi olmak şartıyla Ermeni asıllı Bagratunî hânedânına mensup prensler tarafından idare edildi. Selçuklu Türkleri M.S. XI asırda bölgeye geldiklerinde İspir ve yakın çevresinde hâlâ Bagratunî hânedânı hâkim idi.

İspir ve çevresi 1080 yılında Selçuklu Türkleri tarafından ele geçirildi. Böylelikle İspir'de ikinci kez Türk hâkimiyetine girmiş oldu. Bölge Selçuklular'ın eline geçtikten sonra Erzurum merkezli Saltuklu Beyliği'nin hâkimiyet sahasında yer aldı. Bu dönemde İspir ve yakın çevresi Saltuku-Gürcü mücadelenin ortasında yer aldı. Çoruh Nehri dolayısıyla Gürcistan'dan gelen akınların bir durağı mahiyetindeydi. İspir ve çevresine ilk Kıpçak Türki yerleşmesi bu dönemde meydana geldi. Saltuklu Beyliği'nin 1202 yılında Türkiye Selçuklu Devleti tarafından

yıkılmasıyla beraber İspir ve çevresi Erzurum'da yeni oluşturulan Erzurum Selçuklu Melikliği idaresine verildi. Erzurum Selçuklu Melikliği döneminde İspir ve çevresinde Selçuklu hâkimiyetinin tapusu mahiyetindeki Mugîseddîn Tuğrulşâh Camisi inşa edildi (1202-1225). İspir ve çevresi 1225-1230 yılları arasında Türkiye Selçuklu tehlikesine karşı Eyyûbîler'e ve Harezmsâhlar'a tâbi oldu. Fakat 1230 Yassıçemen savaşından sonra Erzurum'a bağlı olan İspir ve çevresi de direk olarak Türkiye Selçuklu Devleti'ne bağlandı.

İspir ve çevresinde Türkiye Selçuklu hâkimiyetinden kısa bir süre sonra Moğollar'ın Doğu Anadolu'da görülmesi ile İspir'de Moğollar tarafından istilâ edildi. 1243 yılındaki Köseadağ savaşından sonra ise tüm Türkiye'nin olduğu gibi İspir ve çevresi de Türkiye Selçuklu Devleti'ne bağlı olmasına rağmen gerçekte İlhanlılar tarafından idare edilmeye başladı. İlhanlılar'dan sonra ise vârisleri olan Sutaylılar, Çobanlılar, Celâyirîliler ve Eretnalılar tarafından elde tutuldu.

XIV. yüzyılın sonlarına doğru bölgede Türkmenler görülmeye başladı. Hiç şüphesiz bu Türkmenler Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu Türkmenleridir. 1388 yılında Timur'un bölgede görülmesi ile İspir ve çevresindeki Türkmen hâkimiyeti yerini Timurlu ve ona tâbi olan Erzincan merkezli Mutahharten Emirliği'ne geçti. Fakat bu Timur'un 1405 yılında ölmesi ve halefleri arasında çıkan taht mücadeleleri esnasında Kara-Koyunlu Türkmenleri İspir ve çevresine tekrar hâkim oldular. XV. asrın ilk yarısının ikinci çeyreğinde bölge Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu Türkmenleri'nin çatışmasının odak noktasında yer aldı. 1467 yılında Kara-Koyunlular'ın, Ak-Koyunlular tarafından ortadan kaldırılmasına kadar bölgede durum böyle devam etti. 1467 yılında Kara-Koyunlular'ın yıkılması ile beraber İspir ve çevresi Ak-Koyunlu konfedere aşiretlerinden Pürnâk Aşireti'nine tevdi edildi. Ak-Koyunlular'ın Doğu Anadolu hâkimiyeti 1473 yılında meydana gelen Otlukbeli savaşı ile kesintiye uğradı. 1502 yılında Ak-Koyunlular'ın Safevîler tarafından yıkılmasına kadar İspir ve çevresi adı geçen aşiret tarafından idare edildi.

1502 yılında bölge Ak-Koyunlular'ın varisi olan Safevîler'in eline geçti. Fakat bu dönemde Azerbaycan'ın türleşmesini sağlamak için Anadolu Türkleri Azerbaycan'a göç ettiler. Böylece Doğu Anadolu'daki Türk nüfusu azalmaya başladı. Zira Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu Türkmenleri'nin devlet merkezlerini Anadolu'dan İran'a taşımaları sonucu bölgede azalan Türk nüfusu bu son göç ile daha

da azaldı. İspir bölgesinde hâkim olan Purnâk aşiretinden bir gurup Türkmen'in Azerbaycan'ın Türkleşmesi için bölgeden ayrılması üzerine fırsatı ganimet bile Türk asıllı Hıristiyan olan ve Gürcüleşmiş Kıpçak Türkleri'nin reisi “Büyük” lakaplı Atabey Mîrzâ Çabuk İspir Kalesi'ni ele geçirdi (1502).

Fakat İspir bölgesi kuvvetle muhtemel aynı yılda Osmanlı Devleti'ni Trabzon Sancakbeyi olan Şehzâde Selîm tarafından ele geçirildi. İspir'in idaresi yine Atabey Mîrzâ Çabuk'un uhdesinde bulunmaktaydı. Şehzâde Selîm'in bu faaliyetleri Safevî hükümdarı Şâh İsmâîl'in şikâyeti üzerine merkez tarafından durduruldu. İspir bölgesi de Ak-Koyunlular'ın tabii varisi olduğunun iddia eden Safevîler'e geçti. Mîrzâ çabuk yine İspir'in idaresini elinde bulundurmaktaydı. Şehzâde Selîm'in 1512 yılında sultan olmasından sonra bölge üzerindeki Osmanlı-Safevî mücadelesi tekrar baş gösterdi. Bu mücadele esnasında Atabey Mîrzâ Çabuk Osmanlı tarafında yer almaktaydı. 1514 yılında bizzat bölgeye gelen Yavuz Sutan Selîm'in Çaldıran mevkiinde Şâh İsmâîl'i yenmesi ile İspir ve çevresi Osmanlı hâkimiyetine girmiş oldu. İspir ve çevresi ilk önce Trabzon Sancak Beyliği'ne, daha sonra Bayburt Sancak Beyliği'ne ve son olarak da 1535 yılında Erzurum Beylerbeyiliği'nin kurulmasından sonra buraya dahil edildi.

BİBLİYORFAYYA

- AHMED BİN MAHMUD, Bursalı Ahmed bin Mahmud İmamzade, Selçuk-Name, c. I-II, haz. Erdoğan MERÇİL, Tercüman Yayını, İstanbul 1977
- AHMED EFLÂKÎ, Şems el-Din Ahmed el-Efkâkî el-Arifî, Ariflerin Menkıbeleri (Mevlânâ ve Etrafindakiler), c. I-II, çev. Tahsin YAZICI, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1987
- AKA, İsmail, Timur ve Devleti, TTK, Ankara 1991
-, Mirza Şahruh ve Zamanı (1405-1447), TTK, Ankara 1994
-, İran'da Türkmen Hâkimiyeti (Kara Koyunlular Devri), TTK, Ankara 2001
-, "Timurlular Devleti", DGBİT, c. IX, Çağ Yayınları, İstanbul 1988, s. 181-307
-, "Şahruh'un Kara Koyunlular Üzerine Seferleri", TİD, c. IV, İzmir 1989, s. 1-20
-, "Timur'un Ölümünden Sonra Doğu Anadolu, Âzerbaycan ve Irâk-ı Acem'de Hâkimiyet Mücadeleleri", Türk Kültürü Araştırmaları, yıl. XXII, Sa. 1-2, Ankara 1984, s. 49-66
- AKDAĞ, Mustafa, Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, c. I (1243-1453), Cem Yayınevi, İstanbul 1995
- AKKOYUNLU, Dilaver, Akkoyunlular ve Bayburt "Snorya Tarihi", Bizin Büro Basımevi, Ankara 1992
- AKNERLİ GRİGOR, Moğol Tarihi, çev. Hrand D. ANDREASYAN, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1954
- AKTEMUR, Ali Murat – KUKARACI, İshak Umut, Kültür Varlıkları İle İspir, İspir Kaymakamlığı Kültür Yayınları, Erzurum 2004
- AKURGAL, Ekrem, Anadolu Uygarlıkları, Net Turistik Yayınları, Ankara 1991
-, Anadolu Kültür Tarihi, Tübitak Yayınları, Ankara 1999
- ALAN, Hayrunnisa, Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular (1360-1506), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007
- ALBAYRAK, Haşim, Tarih Boyunca Doğu Karadeniz'de Etnik Yapılanmalar ve Pontus, Babıali Kitaplığı, İstanbul 2003
- ALLEN, William Edward David, A History of the Georgian People, London 1932

- ALPTEKİN, Coşkun, “Selçuklu Paraları”, SAD, c. III, Malazgirt Zaferi Özel Sayısı 900. Yıl, Ankara 1971, s. 435-591
-, “Saltuklu Sikkeleri”, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, Ord. Prof. Dr. Ahmed Zeki Velidi TOGAN Özel Sayısı, c. XIII / 1, Erzurum 1986, s. 293-296
-, “Büyük Selçuklular”, DGBİT, c. VII, Çağ Yayınları, İstanbul 1989, s. 95-231
-, “Türkiye Selçukluları”, DGBİT, c. VIII, Çağ Yayınları, İstanbul 1989, s. 209-407
- ALTUNDAĞ, Şinasi, “Selim I. (Yavuz)”, İA, c. X, s. 423-434
- ANDREASYAN, Hrand D. , “Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları”, TD, c. I, Sa. 1-2, İstanbul 1949-1950, s. 95-118 + 401-438
-, “XIV. ve XV. Yüzyıl Türk Tarihine Ait Ufak Kronolojiler ve Kolofonlar”, TED, c. III, İstanbul 1973, s. 83-148
- ANNA KOMNENA, Alexiad Anadolu’da ve Balkan Yarımadası’nda İmparator Alexios Komnenos Dönemi’nin Tarihi Malazgirt’in Sonrası, çev. Bilge UMAR, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1996
- ARRIANUS, Lucius Flavius Arrianus Ksenophon, Arrianus’un Karadeniz Seyahati, çev. Murat ARSLAN, Odin Yayıncılık, İstanbul 2005
- ARTUK, İbrahim, Artuk Beğ, KTB Yayınları, Ankara 1988
-, “Erzurum Meliki Mugised-din Tuğrul ve Oğlu Cihân Şâh Adına Basılan Sikkeler”, IX. Türk Tarih Kongresi, Ankara 21-25 Eylül 1981, Bildiriler, c. II, s. 729-741
- ASLANAPA, Oktay, Türk Sanatı, c. II, Anadolu Selçuklularından Beylikler Devrinin Sonuna Kadar, Kervan Yayınları, İstanbul 1984
- AŞAN, Muhammet Beşir, “Bazı Anadolu Türk Beyliklerinin Trabzon ile Olan İlişkileri”, Trabzon Tarihi Sempozyumu, Bildiriler 6-8 Kasım 1998, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon 1999, s. 123-129
- AŞIROĞLU, Tahsin, Erzurum İlinin Tarihçesi”, 50. Yıl Armağanı, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1973
- AVCI, Casim, İslâm-Bizans İlişkileri, Klasik Yayınları, İstanbul 2003

- AYDIN, Dünder, Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Gelişme Devri (1535-1566), TTK, Ankara 1998
- AZİMLİ, Mehmet, “İlk Fetihden Saltuklulara Erzurum”, Türk-İslam Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu, 26-28 Haziran 2006, c. I , Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 2007, s. 543-657
- BAİLLY, Auguste, Bizans Tarihi, I-II. Cild, çev. Haluk ŞAMAN, Tercüman Gazetesi Yayınları, İstanbul Tarihsiz
- BARTHOLD, Vassilij Viladimirovich, “İlhanlılar Devrinde Malî Vaziyet”, THİTM, c. I, İstanbul 1931, s. 135-159
-, “Gazan (Gazan Mahmud)”, İA, c. IV, s. 729-730
-, “Hulagu”, İA, c. V / I, s. 581-582
- BAŞAR, Fahmettin, “Safevîler” , DGBİT, c. IX, Çağ Yayınları, İstanbul 1989, s. 537-556
- BAYKARA, Tuncer, Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş Anadolu’nun İdari Taksimatı, c. I, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2000
- BAYRAK, Şaban, “İspir’de Akkoyunlu-Karakoyunlu İzleri”, Yeşil İspir Dergisi, Sa.1, 2003, s. 5-7
- BEDİRHAN, Yaşar, Selçuklular ve Kafkasya, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2000
- BERDZENİŞVİLİ, Nikoloz - CANAŞIA, Simon, Gürcistan Tarihi (Başlangıçtan 19. Yüzyıla Kadar), çev. Hayri HAYRİOĞLU, Sorun Yayınları, İstanbul 2000
- BEYGU, Abdürrahim Şerif, Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri, Bozkurt Basımevi, İstanbul 1936
- BİLGİLİ, Ali Sinan, “Timur Han’ın Azerbaycan Faaliyetleri”, Ölümünün 600. Yılında Emir Timur ve Mirası Uluslararası Sempozyumu, 26 - 27 Mayıs 2005, Bildiriler, İstanbul 2007, s. 193-231
- BİLGİN, Mehmet, Doğu Karadeniz Tarih Kültür İnsan, Serander Yayınları, Trabzon 2000
-, Sürmene Tarihi, Sürmene Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 1990
-, “Doğu Karadeniz Bölgesinin Etnik Tarihi Üzerine”, Trabzon Tarihi Sempozyumu, Bildiriler 6-8 Kasım 1998, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon 1999, s. 47-87

-, “The History of Trabzon”, Trabzon, Publications of the Ministry of Culture, İstanbul 1996, s. 27-80
- BOSWORTH, Clifford Edmund, Doğuştan Günümüze İslam Devletleri Tarihi, Devletler, Prenslükler, Hanedanlıklar Kronoloji Soy Kütüğü El Kitabı, çev. Hande CANLI, Redaksiyon: Gülgün UYAR, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2005
- BOUVAT, L. , “Şahruh Mirza”, İA, c. XI, s. 285-288
- BROCKELMANN, Carl, İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi, Çev: Neşet ÇAĞATAY, TTK, Ankara 2002
- BROSSET, Marie Felicite, Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar), çev. Hrand D. ANDREASYAN, Notlar ve Yayına Haz. Erdoğan MERÇİL, TTK, Ankara 2003
- BRYER, Anthony - WİNFİELD, David, The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos, c. I, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, 1985
- BÜCHNER, V. F. , “Sasaniler”, İA, c. X, s. 244-248
- CAHEN, Claude, Osmanlılardan Önce Anadolu, çev. Erol ÜYEPAZARCI, Tarihi Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2002
-, “İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı”, çev. Zeynep KERMAN, TM, c. XVII, İstanbul 1972, s. 77-100
-, Türklerin Anadolu’ya İlk Girişi (XI. Yüzyılın İkinci Yarısı), çev. Yaşar YÜCEL - Bahaeddin YEDİYILDIZ, TTK, Ankara 1988, Belleten, c. LI, Sa. 201’den Ayrı Basım
-, “The Turkish Invasion: The Selchükids”, İng. çev. Harry W. HAZARD, A History of the Crusades, c. I, The First Hundred Years, ed. Kenneth Meyer SETTON - Marshall W. BALDWIN, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1958, s. 135-177
- CELÂL-ZÂDE MUSTAFA, Seli-Nâme, çev. Ahmet UĞUR - Mustafa ÇUHADAR, KB Yayınları, Ankara 1990
- CLAVİJO, Ruy Gonzales de, Timur Devrinde Kadis’ten Semerkand’a Seyahat, çev. Ömer Rıza DOĞRUL, Kesit Yayınları, İstanbul 2007; Embassy to Tamerlane, ing. çev. Guy le STRANGE, London, 1928

- CÖHÇE, Salim, “Doğu Karadeniz Bölgesinin Türkleşmesinde Kıpçakların Rolü”, Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri, 13-17 Ekim 1986, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Yayını, Samsun 1988, s. 477-484
- CÜVEYNİ, Alaeddin Ata Melik bin Muhammed Cüveyni, Tarih-i Cihangüşa, c. I-III, çev. Mürsel ÖZTÜRK, KTB Yayınları, Ankara 1988
- ÇAĞLAYAN, Mustafa Yılmaz, Şu Bizim İspir, İspir Turizm Kültür ve Kalkındırma Derneği Neşri, İstanbul 1981
- ÇANKAYA, Necati, Çağlar Öncesinden Günümüze Doğu Anadolu (Tarihi - Bilim / Kültürü - Medeniyet - Yazı / Dil - Doğu Anadolu Ağızları - Ermeniler - Ermeni Terörü Taşnak / Hoybun - Asala Terörü), Töre Yayın Grubu, İstanbul 2005
- ÇAY, Abdulhaluk, II. Kılıç Arslan, KTB Yayınları, Ankara 1987
- ÇETİN, Osman, Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu’da İslamiyet’in Yayılışı, Marifet Yayınları, İstanbul 1981
- ÇİLOĞLU, Fahrettin, Dilden Dine, Edebiyattan Sanata, Gürcülerin Tarihi, Ant Yayınları, İstanbul 1993
- ÇUBUKÇU, Asri, “Habîb b. Mesleme”, DİA, c. XIV, s. 372-373
- DARKOT, Besim, “Erzurum”, İA, c. IV, s. 340-345
- DEMİR, Ahmet, İslam’ın Anadolu’ya Gelişi (Doğu ve Güneydoğu İlleri), Kent Yayınları, İstanbul 2004
- DEMİR, Mustafa, Türkiye Selçukluları ve Beylikler Devrinde Sivas Şehri, Sakarya Kitabevi Yayınları, Sakarya 2005
- DEVELLİOĞLU, Ferit, Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lugat, Eski ve Yeni Harflerle, Yayına Hazırlayan: Aydın Sami GÜNEYÇAL, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2001
- DEVLET, Nadir, “İlhanlılar”, DGBİT, c. IX, Çağ Yayınları, İstanbul 1988, s. 63-102
- DİKİCİ, Mehmet, Anadolu’da Türkler (Anadolu’ya Türk Göçleri), Burak Yayınevi, İstanbul 1998
- DİNÇMEN, Kriton, 600’lü Yıllardan 1461’e - İslam - Türk İle Hristiyan - Bizans Dünyaları Arasındaki Etnik, Dini, Askeri, Siyasi ve Sosyo - Ekonomik İlişkiler Açısından Bir Dörtleme -, Arion Yayınevi, İstanbul 2004
- DİRİMTEKİN, Feridun, Malazgirt Meydan Muharebesi 26 Ağustos 1071, Askeri Matbaa, İstanbul 1938

-, “Selçukluların Anadolu’da Yerleşmelerini ve Gelişmelerini Sağlayan İki Zafer”, Malazgirt Armağanı, TTK, Ankara 1993, s. 231-258
- DOĞANAY, Hayati - GÜNER, İbrahim - YAZICI, Hakkı, “Coğrafya”, Erzurum İl Yıllığı, Erzurum Valiliği Yayınları, Ankara 1998, s. 87-134
- DUDA, M. Herbert, “İbn Bibi’nin Selçuk Tarihi”, çev. Fikret İŞILTAN, ŞM, c. II, İstanbul 1958, s. 1-10
- DULAURIER, M. Edward, “Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar (Müverrih Kiragos’dan Müstahreç)”, çev. Hırand D. ANDREASYAN, TM, c. II, İstanbul 1928, s. 139-207
-, “Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar (Vartan’ın Umumî Tarihinden Müstahreç)”, çev. Mahmud Kemal AYAS, TM, c. V, İstanbul 1936, s. 27-48
- DURMUŞ, İlhami, İskitler (Sakalar), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1993
-, “Anadolu’da Kimmerler ve İskitler”, Belleten, c. LXI, Sa. 231, Ankara 1997, s. 273-286
- EBU BEKR-İ TİHRANÎ, Kitâb-i Diyârbakriyya, Akkoyunlular Tarihi, c. I-II, haz. Necati LUGAL - Faruk SÜMER, not. Faruk SÜMER, TTK, Ankara 1993; Kitab-ı Diyarbakriyye, çev. Mürsel ÖZTÜRK, KBYayınları, Ankara 2001
- EBU’L-FEREC - İBNÜ’L-İBRÎ, Tarih-i Muhtasû’d-Düvel, çev. Şerafeddin YALTKAYA, Maarif Vekaleti Yayınları, İstanbul 1941
- EBU’L-FEREC, Gregory Abû’l-Farac (Bar Hebraeus), Abu’l-Farac Tarihi, c. I-II, Süryaniceden İng. çev. Ernest A. Wallis BUDGE, Türkçe çev. Ömer Rıza DOĞRUL, TTK, Ankara 1987
- EFENDİZADE Oktay, “Safevî Devletinin Kuruluşunda Azerî Türklerinin Rolüne Dair”, XI. Türk Tarih Kongresi, Ankara 5-9 Eylül 1990, Bildiriler, TTK, Ankara 1994, s.813-820
- EĞİLMEZ, Savaş, Selçuklu Gürcü İlişkileri (1060-1157), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2001
-, Erzurum ve Çevresinin Ortaçağ Boyunca Tarihi Coğrafyası, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2004
-, “Sultan Melikşah’ın Kafkasya Politikası”, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, c. 4, Sa. 32, Erzurum 2004, s. 57-65

-, “Karin Bölgesi ve Thloedosiopolis’in Kuruluşu”, TAED, Sa. 33, Erzurum 2007, s. 183-198
-, “Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan’ın Kafkasya Politikası”, Türkler, c. IV, s. 705-712
- EL-BELÂZURÎ, Ahmed b. Yahya b. Cabir b. Davud el-Belâzurî, Fütûhu’l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri), çev. Mustafa FAYDA, KB Yayınları, Ankara 2002
- EL-BUNDARÎ, İmad ad-din al-Katib al-İsfahanî al-Bondarî, Zubdat al-Nursa va Nuhbat al Usra, çev. Kıvameddin BURSLAN, İrak ve Horasan Selçukluları Tarihi, TTK, İstanbul 1943
- EL-HÜSEYNÎ, Sadreddin Ebul Hasan Ali İbni Nasır İbni Ali El Hüseyini, Ahbar üd-Devlet is-Selçukiyye, Türkçe çev. Necati LUGAL, TTK, Ankara 1943
- EL-NESEVÎ, Şihâbeddîn Muhammed b. Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Münşî el-Nesevî, Sîret-i Sultan Celâleddîn Mengübertî (Celâlüttîn Harezmşâh), çev. Necip Asım (YAZIKSIZ), Maarif Vekâleti Yayınları, Devlet Matbaası, İstanbul 1934
- ERDEM, İlhan, “Doğu Anadolu Türk Devletleri”, Türkler, c. VI, s. 383-424
-, “Ak-Koyunlu Devletinin Kurucusu Kara-Yülük Osman Bey’in Hayatı ve Faaliyetleri (?-1435)”, DTCFD, c. XXXIV, Sa. 1-2, Ankara 1990, s. 99-108
- – PAYDAŞ, Kâzım, Ak-Koyunlu Devleti Tarihi (Siyaset, Teşkilat ve Kültür), Birleşik Yayınevi, Ankara 2007
- ERKİLETLİOĞLU, Halit – GÜLER, Oğuz, Türkiye Selçuklu Sultanları ve Sikkeleri, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 1996
- ERÖZ, Mehmet, Doğu Anadolu’nun Türklüğü, Türk Kültür Yayını, İstanbul 1975
-, Hıristiyanlaşan Türkler, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1983
-, “Sosyolojik Yönden Türk Yer Adları”, Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri, Ankara 11-13 Eylül 1984, Kültür ve Turizm Bakanlığı , Millî Folklor Araştırma Dairesi Yayınları, Ankara 1984, s. 43-53
- ERSAN, Mehmet, Selçuklular Zamanında Anadolu’da Ermeniler, TTK, Ankara 2007
- ERZİ, Adnan Sadık, “Akkoyunlu ve Karakoyunlu Tarihi Hakkında Araştırmalar I., Kitab-ı Dede Korkut Hakkında Notlar”, Belleten, c. XVIII, Sa. 70, Ankara 1954, s. 179-221

- ESKANDAR BEG MONSHÎ, History of Shah Abbas The Great, çev. Roger M. SAVORY, USA, 1978
- ESTERÂBADÎ, Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadî, Bezm u Remz (Eğlence ve Savaş), çev. Mürsel ÖZTÜRK, KB Yayınları, Ankara 1990
- EYİCE, Semavi, Malazgirt Savaşını Kaybeden IV. Romanos Diogenes (1068-1071), TTK, Ankara 1971
- FLEMMING, Barbara, “Türkler (Anadolu Beylikleri)”, İA, c. XII / II, s. 280-286
- FRENDİ, J. D. , The Turkish Factor in Byzantine-Iranian Relations (558-628)”, Prof. Dr. Işın DEMİRKENT Anısına, Dünya Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 161-176
- GALSTYAN, A. G. , Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar XIII.-XIV. Yüzyıllara Ait Eserlerden Alıntılar, çev. İlyas KAMALOV, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2005
- GEYİKOĞLU, Hasan, Doğu Anadolu’da Harezmşahlar, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1992
-, “Harezmşahlar Doğu Anadolu’da”, Türkler, c. IV, Ankara 2002, s. 917-925
- GORDLEVSKÎ, Vladimir Aleksandroviç, Anadolu Selçuklu Devleti, çev. Azer YARAN, Onur Yayınları, Ankara 1988
- GÖDE, Kemal, Eratnalılar (1327-1381), TTK, Ankara 1994
-, Sultan Alâeddin Eretna, KTB Yayınları, Ankara 1990
-, “Eretnaoğulları”, DİA, c. XI, s. 295-296
-, “Eratnalılar Hakimiyetinde Bayburt”, Türk Tarihinde Kültüründe Bayburt Sempozyumu, 23-25 Mayıs 1988, Bayburt Hizmet Vakfı Yayınları, Ankara 1994, s. 347-352
- GÖKBEL, Ahmet, Kıpçak Türkleri (Siyasi ve Dini Tarihi), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2000
- GÖKBİLGİN, M. Tayyib, “Çaldıran Muharebesi”, İA, c. III, s. 329-331
- GÖKDAĞ, Bilgehan Atsız, “M. Ö. 2000’li Yıllardan Günümüze Giresun’daki Türk Varlığı”, Giresun Tarihi Sempozyumu 24 - 25 Mayıs 1996, Bildiriler, Giresun Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 1997, s. 25-50
- GÖKTÜRK, Hilmi, Anadolu’nun Dağında Ovasında Türk Mührü, c. I, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum 1975

- GÖYÜNÇ, Nejat, Türkler ve Ermeniler, Haz: Kemal ÇİÇEK, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2005
- GRAKOV, Boris Nikolayeviç, İskitler, çev. D. Ahsen BATUR, Selenge Yayınları, İstanbul 2006
- GROUSSET, Rene, Bozkır İmparatorluğu Attila - Cengiz Han - Timur, çev. Reşat UZMEN, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1999
-, Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi, çev. Sosi DOLANOĞLU, Aras Yayıncılık, İstanbul 2005
- GÜL, Muammer, XII. ve XIV. Yüzyıllarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Moğol Hakimiyeti, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2005
-, "XIII.-XV. Yüzyıllarda Anadolu Türkleri ile Trabzon İmparatorluğu Arasındaki İlişkiler", Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, c. XIII, Sa. 2, Elazığ 2003, s. 421-437
- GÜMÜŞ, Nebi, XVI. Asır Osmanlı- Gürcistan İlişkileri, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2000
-, "Selçuklu Gürcü İlişkileri", Türkler, c. IV, s. 713-719
- GÜMÜŞÇÜ, Osman, "XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Oğuz Boy Adlı Yerleşmeler", Türkler, c. VI, s. 358-364
- GÜNALTAY, Mehmed Şemseddin, Yakın Şark, c. IV, Bölüm: II, (Romalılar Zamanında Kapadokya, Part ve Artaksiad Krallıkları), TTK, Ankara 1987
-, İslam Tarihinin Kaynakları -Tarih ve Müverrihler-, Endülüs Yayınları, İstanbul 1991
- GÜNDOĞDU Hamza, "Geçmişten Günümüze Erzurum ve Çevresindeki Kalıntılar", Şehri Mübarek Erzurum, Erzurum Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara Tarihsiz, s. 137-243
- GÜNDÜZ, Tufan, Anadolu'da Türkmen Aşiretleri (Bozulus Türkmenleri 1540-1640, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007
-, Uzun Hasan ve Fatih Mücadelesi Döneminde Doğu'da Venedik Elçileri Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini'nin Seyahatnameleri, çev. Tufan GÜNDÜZ, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2006
- GÜRBÜZ, Osman, Anadolu Selçukluları Döneminde Erzurum (1202-1318), Aktif Yayınevi, Ankara 2004

-, Saltuklular, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2002
-, “Boğa El-Kebir’in Ermeniyeye Seferi”, Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sa. 22, Erzurum 2003, s. 233-250
- HAMDULLAH MÜSTEVFÎ, Nüzhet el-Kulûb, çev. Guy le STRANGE, Gibb Memorial Series, Leyden E. J. Brill, London 1919
- HAMMER, Baron Joseph Von Hammer Purgstall, Büyük Osmanlı Tarihi, c. II, çev. Mehmet ATA, haz. Münin ÇEVİK - Erol KILIÇ, Üçdal Neşriyat, İstanbul tsz.
- HATUNOĞLU, Bahattin Yalçın, İdrisi Bitlisî Selim-Namesinde Doğu Anadolu’nun Fethi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1998
- HERODOTOS, Herodot Tarihi, çev. Müntekim ÖKMEN, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2004
- HASAN-I RUMLU, Ahsenü’t-Tevârîh, çev. Mürsel ÖZTÜRK, c. I, TTK, Ankara 2006
- HEYD, William, Yakın-Doğu Ticaret Tarihi, çev. Enver Ziya KARAL, TTK, Ankara 2000
- HINRICHs, Johann-Christoph, “Erzurum Selçuklularının Sikkeleri”, Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, Sa. 6, Erzurum 1973, s. 153-171
- HINZ, Walther, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, XV. Yüzyılda İran’ın Millî Bir Devlet Haline Yükselişi, çev. Tevfik BIYIKLIOĞLU, TTK, Ankara 1992
- HONİGMANN, Ernst, Bizans Devletinin Doğu Sınırı (Grekçe, Arabca, Süryanice ve Ermenice Kaynaklara Göre 363’den 1071’e Kadar) çev. Fikret İŞILTAN, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970
- HOWORTH, Henry Hoyle, History of the Mongols From the IX. to the XIX. Century, c. III (The Mongols of Persia), London 1888
- HÜSEYİNOV, Rauf A. , “Malazgird ve Kafkaslar”, TAD, c. VI, Sa. 10-11, Ankara 1968, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1972, Malazgirt Zaferinin 900. Yıl Dönümü Anısına Armağan, s. 61-71

- İBN BATUTA, Ebu Abdullah Muhammed İbn Batuta el-Tancî, İbn Batuta Seyahatnamesi, c. I-II, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000, s. 418
- İBN BÎBÎ, El-Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca'ferî Er-Rugadî, El Evamirü'l-Ala'ye Fi'l-Umuri'l-Ala'ye (Selçuknâme), çev. Mürsel ÖZTÜRK, Kültür Bakanlığı Yayınları, c. II, Ankara 1996
- İBN BÎBÎ, Selçuknâme, çev. Mükrimin Halil YİNANÇ, haz. Refet YİNANÇ - Ömer ÖZKAN, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007
- İBN HURDAZBÎH, Kitabü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik (Yollar ve Ülkeler Kitabı), çev. Murat AĞARI, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008
- İBN KEMÂL, Kemâl Paşazâde Ahmed İbn Kemâl, Tevârîh-i Âli Osmân, VIII. Defter (Transkripsiyon), haz. Ahmet UĞUR, TTK, Ankara 1997
- İBNÜ'L-EZRAK, Ahmed b. Yûsuf b. Ali İbnü'l-Erzak el-Farikî (510 H. / 1117-577? H. 1181), Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi (Artuklular Kısım), Araştırma, İnceleme ve Notlarla çev. Ahmet SAVRAN, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 1992
- İBNÜ'L-ESÎR, İslâm Tarihi, El-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi, çev. Ahmed AĞIRAKÇA - Abdulkerim ÖZAYDIN, c. X-XII, Bahar Yayınları, İstanbul 1987
- İBNÜ'L-KALANİSÎ, Ebu Ya'la Hazma b. Esed İbnü'l - Kalanisi, Zeyl-ü Tarihi Dimaşk, nşr. Henry F. AMEDROZ, Beyrut 1908
- İNALCIK, Halil, "Erzurum (Osmanlı Devletinin Erzurum Beylerbeyliği).", İA, c. IV, s. 353-357
-, "Mehmed II", İA, c. VI, s. 506-535
- İNBAŞI, Mehmet, Osmanlı İdaresinde Tortum Sancağı (1549-1650), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2008
- JANSKY, Herbert, "Selçuklu Sultanlarından Birinci Alâeddin Keykubad'ın Emniyet Politikası", 60. Doğum Yılı Münasebetiyle Ord. Prof. Dr. Ahmed Zeki Velidi TOGAN'a Armağan, Maarif Basımevi, İstanbul 1950-1955, s. 117-126
- JORGA, Nicolae, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, c. I (1300-1451), çev. Nilüfer EPÇELİ, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2005
- KAEGİ, Walter E. , Bizans ve İlk İslam Fetihleri, çev. Mehmet ÖZAY, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2000

KAFALI, Mustafa, “Timur”, İA, c. XII, / I, s. 336-346

KAFESOĞLU, İbrahim, Harezmşahlar Devleti Tarihi (485-618 / 1092-1221), TTK, Ankara 1992

....., Selçuklu Tarihi, MEB Yayınları, İstanbul 1992

....., Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1953

....., “Doğu Anadolu’ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti”, 60. Doğum Yılı Münasebetiyle Ord. Prof. Dr. Mehmed Fuad KÖPRÜLÜ Armağanı, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul 1953, s. 259-274

....., “Malazgirt (Malazgirt Muharebesi)”, İA, c. VII, s. 242-248

....., “Melikşah (Malikşah Celalüddевle Muizzeddin Ebu’l-Feth)”, İA, c. VII, s. 665-673

....., “Selçuklular”, İA, c. X, s. 353-416

KARAMAĞARALI, Halûk, “Erzurum’daki Hâtuniye Medresesi’nin Tarihi ve Bânîsi Hakkında Mülâhazalar”, SAD, c. III, Malazgirt Zaferi Özel Sayısı 900. Yıl, Ankara 1971, s. 209-247

KAYA, Selim, I. Gıyâseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211), TTK, Ankara 2006

KAYMAZ, Nejad, Perv-âne Mu’înu’d-dîn Süleyman, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1970

....., “Malazgirt Savaşı ile Anadolu’nun Fethi ve Türkleşmesine Dair”, Malazgirt Armağanı, TTK, Ankara 1993, s. 259-268

....., “Anadolu Selçuklu Devletinin İnhitatında İdare Mekanizmasının Rolü I.”, TAD, c. II, Sa. 2-3, Ankara 1967, s. 91-155

....., “Anadolu Selçuklularının İnhitatında İdare Mekanizmasının Rolü II.”, TAD, c. III, Sa. 4-5, Ankara 1967, s. 23-61

KERÎMÜDDİN MAHMUD-İ AKSARAYÎ, Mûsâmeret’ü-Ahbâr, çev. Mürsel ÖZTÜRK, TTK, Ankara 2000

KILIÇ, Remzi, “Trabzon Valisi Şehzade Selim ve Faaliyetleri”, Trabzon ve Çevresi Uluslar Arası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu, 3-5 Mayıs 2001, c. I, haz. Mithat Kenan ARSLAN - Hikmet ÖKSÜZ, Trabzon 2002, s. 99-115

- KIRZIOĞLU, Mehmed Fahreddin, Milli Tarih ve Edebiyatımızda 27 Asırlık Türklük Bölgesi İspir, nşr. Ahmet POLAT, Hürsöz Gazetesi Yayını, Erzurum 1970
-, Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar İlk - Kıpçaklar (M.Ö. VIII. - M.S. VI. yy.) ve Son - Kıpçaklar (1118-1195) ile Ortodoks-Kıpçak Atabekler Hükümeti (1267-1578) (Ahıska / Çıldır Eyaleti Tarihi'nden), TTK, Ankara 1992
-, Osmanlılar'ın Kafkas - Elleri'ni Fethi (1451-1590), TTK, Ankara 1998
-, Kars-Arpaçayı Boyları Eski Merkezi Anı Şehri Tarihi (1018-1236), San Matbaası, Ankara 1982
-, Kars Tarihi, c. I, (Taç Çağları'ndan Osmanlı İmparatorluğuna Değin ve Ekleme 1534-1921 Yılları Kronolojisi), Işıl Matbaası, İstanbul 1953
-, Dede Korkut Oğuznameleri Coğrafyası ve Düşünceler, I. Milli Türkoloji Kongresi (6 - 9 Şubat 1978) Tebliğler, İstanbul 1989, Ayrı Basım, S. 269-317
-, "Gence - Karabağ / Aran ve Şirvan'dan Oluşan Kuzey - Azerbaycan'da İslam Fethi Öncesi Türklüğü Tanıtan *Ablanlar Tarihi*: M.Ö. IV - M.S. X. Yüzyıllar Üzerine", Azerbaycan Dostluk Derneği Yayınları, Ankara 1994
-, "Selçuklular'ın Anı'yı Fethi ve Buradaki Selçuklu Eserleri", SAD, c. II, 1970, Ankara 1971, s. 111-139
-, "Alp-Arslan'ın Fethettiği *Nemrud bin Ken'an* / *Şertul-ni* Bölgesi", SAD, c. III, Malazgirt Zaferi Özel Sayısı 900. Yıl, Ankara 1971, s. 371-390
-, "Millî Destanlarımızdan Dede-Korkut Oğuznâmeleri'nin Tarih Belgesi Bakımından Değerleri (Armenya / Yukarı-Eller Tarihinin İçyüzü)", Belleten, c. L, Sa. 198, Ankara 1986, s. 915-928
-, "Selçuklular'dan Önce Armenya'ya / Yukarı-Eller'e Hâkim Olanlar (MÖ.IV Bin - MS. 1064)", Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayını, İzmir 1983, s. 129-198
-, "Armenya-Yukarı Eller Tarihinin İçyüzü Dede Korkut Oğuznâmelerinin Mahiyeti", Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu, Erzurum, 8-12 Ekim 1984, Ankara 1985, s. 133-139
-, "Karadeniz'in Doğu Kıyıları, Gürcistan ve Eski Turabozan Vilâyeti'miz (Batım-Samsun Dahil) Bölgesinde M. Ö. VII. Yüzyıldan Osmânlı Fethine Kadar Yerleşen Türkler ve Coğrafyada Yaşayan Hâtıraları", İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri, 1-3 Haziran 1988, Ondokuz Mayıs Üniversitesi,

- Eğitim Fakültesi - Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü Yayını, Samsun 1990, s. 83-91
-, “Selçuklu Fetihleri’nden (1064-1071) Önce Doğu-Anadolu Türk Boy ve Oymakları’ndan Kalma Dağ ve Su Adları”, Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri, Ankara 11-13 Eylül 1984, Kültür ve Turizm Bakanlığı , Millî Folklor Araştırma Dairesi Yayınları, Ankara 1984, s. 75-96
-, “Kars”, İA, c. VI, s. 360-363
- KOCA, Salim, Sultan İzzeddin Keykavus (1211-1221), TTK, Ankara 1997
- KONUKÇU, Enver, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Yardım, Araştırma ve Geliştirme Vakfı Yayını, Yüksek Öğretim Kurulu Matbaası, Ankara 1992
-, Otlukbeli Meydan Savaşı (11 Ağustos 1473), Erzincan Valiliği Köylere Hizmet Götürme Birliği Yayınları Erzincan Belediye Başkanlığı Yayınları, Ankara 1983
-, “Katakalon Kekaumenos’tan Saltuklular’a Theodosiopolis”, Prof. Dr. Fikret İŞILTAN’a 80. Doğum Yılı Armağanı, Dünya Yayıncılık, İstanbul 1995, s. 57-66
-, “Kâlikala Emirliği”, Prof. Dr. Ramazan ŞEŞEN Armağanı, İslam Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul 2005, s. 99-110
-, “II. Basileos’tan Romanos Diogenes’e Okomı”, Prof. Dr. Işın DEMİRKENT Anısına, Dünya Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 235-247
-, “Baycu Noyan’ın Erzurum Kuşatması (1242)”, Omeljan PRİTSAK Armağanı, ed. Mehmet ALPARGU - Yücel ÖZTÜRK, Sakarya Üniversitesi Yayınları, Sakarya 2007, s. 483-504
-, “Tarih’te Erzurum” Şehri Mübarek Erzurum, Erzurum Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara Tarihsiz, s. 1-137
-, “Karakoyunluların Avnik Kalesi”, Prof. Dr. İsmail AKA Armağanı, İzmir 1999, s. 37-42
-, “Selçukluların Doğu Anadolu’daki Yerleşim Politikası”, I-II. Millî Selçuklu Kültür Medeniyeti Semineri Bildirileri, Konya 1993, s. 141-152
-, “Clavijo’nun Doğu Anadolu Yolculuğu”, XI. Türk Tarih Kongresi, Ankara 5-9 Eylül 1990, Bildiriler, TTK, Ankara 1994, s. 796-803

-, “Trabzon Valisi Şehzade Selim’in Akkoyunlu Ülkesindeki Faaliyetleri”, Trabzon ve Çevresi Uluslar Arası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu, 3-5 Mayıs 2001, c. I, haz. Mithat Kenan ARSLAN - Hikmet ÖKSÜZ, Trabzon 2002, s. 91-98
-, “ Bayburt Tarihi”, Türk Tarihinde Kültüründe Bayburt Sempozyumu, 23-25 Mayıs 1988, Bayburt Hizmet Vakfı Yayınları, Ankara 1994, s. 375-380
-, “Tarih Bölümü”, Tarihte ve Günümüzde Hasankale (Pasinler), Nil Yayınları, İzmir 1997, s. 3-228
- KONUŞ, Fazlı, Selçuklular Bibliyografyası, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2006
- KONYALI, İbrahim Hakkı, Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi, Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği Yayınları, Ercan Matbaası, İstanbul 1960
- KOŞAY, Hamid Zübeyir, Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1984
- KÖPRÜLÜ, Mehmed Fuad, Türkiye Tarihi Anadolu İstilasına Kadar Türkler, Haz: M. Hanefi PALABIYIK, Akçağ Yayınları, Ankara 2005
-, “Harizmşahlar”, İA, c. V, Kısım: I, s. 265-296
- KÖSE, Abdullah, İspir ve Çevresinin Bölgesel Coğrafya Etüdü, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 1991
- KÖSOĞLU, Nevzat, Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1991
-, Geçmiş Zaman Peşinde Yahut Vaizin Söyledikleri, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007
- KÖYMEN, Mehmed Altay, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Kuruluş Devri, c. I, TTK, Ankara 1993
-, Tuğrul Bey ve Zamanı, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1976
-, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alparslan ve Zamanı, c. III, TTK, Ankara 2001
-, “Anadolu’nun Fethi”, Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi, c. I, Ankara 1961, s. 89-122
-, “Selçuklu Tarihinin Devirlere Taksimi Meselesi”, TAD, c. II, Sa. 2-3, Ankara 1966, s. 83-89

-, “Tuğrul Bey (El-Sultan El-Muazzam Şehinşah Rükneddin Ebu Talib Muhammed b. Mikail b. Selçuk)”, İA, c. XII / II, s. 25-41
- KSENOPHON, Anabasis (Onbinlerin Dönüşü), çev. Tanju GÖKÇÖL, Sosyal Yayınları, İstanbul 1984
- KURAT, Akdes Nimet, IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Murat Kitabevi Yayınları, Ankara 1992
- KÜÇÜK, Cevdet, “Erzurum”, DİA, c. XI, 321-329
- KÜRKÇÜOĞLU, Erol, Ortaçağ’da Erzurum (V-XV. Yüzyıllar), Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum 2007
-, Roma’dan Selçuklu İdaresine Ermeniler, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2005
-, “Başlangıcından Malazgirt Savaşına Kadar Selçuklu Bizans İlişkileri”, Türkler, c. IV, s. 694-704
-, “Tarih”, Erzurum İl Yıllığı, Erzurum Valiliği Yayınları, Ankara 1998, s. 22-87
- LANG, David Marshall, Ancient Peoples and Places , The Georgians, Thames and Hudson, 1966
- LEROUX, J.Gabriel, Yakın Doğu Uygarlıkları, Varlık Yayınları , Ankara 1966
- MANSEL, Arif Müfid, Eski Doğu ve Yunan Tarihinin Ana Hatları, İstanbul 1945
- MARCO POLO, Marco Polo Seyahatnamesi, çev. Filiz Dokuman, Tercüman Yayınları, İstanbul tarihsiz
- MEHMEDZADE, Mirza Bala, “Gürcistan”, İA, c. IV, s. 837-845
- MEMİŞ, Ekrem, İskitlerin Tarihi, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2005
- MERÇİL, Erdoğan, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, TTK, Ankara 2000
- MİKHAİL PSELLOS, Khronographia, çev. Işın DEMİRKENT, TTK, Ankara 1992
- MİLLER, William, Son Trabzon İmparatorluğu (1204-1461), çev. Nurettin SÜLEYMANGİL, Heyamola Yayınları, İstanbul 2007
- MİNORSKY, Vladimir Fedorovich, “Uzun Hasan”, İslam Ansiklopedisi, c. XIII, s. 91-96, (M. C. Şehabeddin TEKİNDAG tarafından ikmal olunmuştur.)
- MİROĞLU, İsmet, XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı, Anadolu Yakası Bayburt Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları, İstanbul 1975
-, Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566), TTK , Ankara 1990

-, “Yavuz Selim Devri”, DGBİT, c. IX, Çağ Yayınları, İstanbul 1989, s. 281-312
- MOSES KHORENATS’I, History of the Armenians, İng. çev. Robbert W. THOMSON, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, 1980
- MÜNECCİMBAŞI, Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, Câmiu’d-Düvel (Sahayif-ül-Ahbar Fi Vekay-il Asar), Selçuklular Tarihi Anadolu Selçukluları ve Beylikler, c. II, çev. Ali ÖNGÜL, Akdemi Kitabevi, İzmir 2001
- NESİBLİ Yunis, “Ortaçağ Gürcü Kaynaklarında Türkler”, çev. Alesker ALESKEROV, Türkler, c. IV, s. 722-730
- NEŞRÎ, Mehmed Neşrî, Kitab-ı Cihan-Nümâ, Neşrî Tarihi, c. I, çev. Faik Reşit UNAT - Mehmed Altay KÖYMEN, TTK, Ankara 1949
- NİKİTAS KHONİATES, Historia (Ionnes ve Manuel Komnenos Devirleri), çev. Fikret İŞILTAN, TTK, Ankara 1995
- NİZÂMÜDDİN ŞÂMÎ, Zafernâme, çev. Necati LUGAL, TTK, Ankara 1987
- OCAK, Ahmet, Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092), Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2002
- OCAK, Ahmet Yaşar, Babailer İsyanı Aleviliğin Tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu’da İslam-Türk Heterodoksisinin Teşekkülü, Dergah Yayınları, İstanbul 2000
- OKTAY, Hasan, Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar, Selenge Yayınları, İstanbul 2007
- OLSCHKI, Leonardo, Marco Polo’s Asia, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1960
- ORKUN, Hüseyin Namık, Türk Tarihi Not Hülasaları, Serter Matbaası, İstanbul 1940
-, Türk Tarihi, c. III, Akba Kitabevi, Ankara 1946
- ORTAYLI, İlber, Türkiye İdare Tarihine Giriş, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara 2000
- OSTROGORSKY, Georg, Bizans Devleti Tarihi, çev. Fikret İŞILTAN, TTK, Ankara 1999
- ÖNGÜL, Ali, “Saltuklular”, Türkler, c. VI, Ankara 2002, s. 461-470
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511 / 1105-1118), TTK, Ankara 1990

-, “Saltuklular”, DGBİT, c. VIII, Çağ Yayınları, İstanbul 1988, s. 155-169
-, “Mengüçükler”, DGBİT, c. VIII, Çağ Yayınları, İstanbul 1988, s. 141-154
-, “Ahlatşahlar”, DGBİT, c. VIII, Çağ Yayınları, İstanbul 1988, s. 194-209
-, “Danişmendliler”, DGBİT, c. VIII, Çağ Yayınları, İstanbul 1988, s. 121-140
- ÖZDEMİR, Hamit, Artvin Tarihi, Ajans - Ege matbaacılık, Ankara 2001
- ÖZDEMİR, H. Ahmet, Moğol İstilasası Cengiz ve Hülagu Dönemleri, İz Yayıncılık, İstanbul 2005
- ÖZKAN (MELAŞVİLİ), Ahmet, Gürcistan (Tarih, Edebiyat, Sanat, Folklor), Aksiseda Matbaası, İstanbul 1968
- ÖZMENLİ, Mehmet, Eski Çağ’da Gümüşhane ve Bayburt, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1996
- ÖZTUNA, Yılmaz, Yavuz Sultan Selim, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2006
-, Devletler ve Hanedanlar, c. II, (1074-1990), KB Yayınları, Ankara 1989
- ÖZTUNÇ, Muammer, Ani Bagratlı Krallığı ve İlk Selçuklu Akınları (961-1064), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2000
- PALABIYIK, M. Hanefi, “Klasik İslam Coğrafyacılarına Göre Erzurum”, Türk-İslam Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu, 26-28 Haziran 2006, c. I , Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 2007, s. 511-542
- PAYDAŞ, Kâzım, “Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu Türkmenlerinin Gürcistan’a Yaptıkları Seferler”, TİD, c. XXI, Sa. 2, İzmir 2006, s. 177-196
- PEREIRA, Michael, East of Trebizond, Geffrey Bles, London 1971
- PERK, Kadri, Alparslan ve Malazgirt Meydan Muharebesi “Savaş Alanında Bir İnceleme”, Ülkü Basımevi, 1947
- POLAT, Muhammed Said, Selçuklu Göçerlerinin Dünyası Karacuk’tan Aziz George Kolu’na, Kitabevi, İstanbul 2004
- RAŞİD AL-DÎN FAZLALLÂH, Reşîdüddîn Fazlullâh bin Ebu’l-Hayr İmadeddîn el-Hemedani, Câmi’ Al-Tavârîh (Metin), c. II, cüz. 5, Selçuklular Tarihi , nşr. Ahmed ATEŞ, TTK, Ankara 1999
- ROEMER, Hans R. , “Timurlular”, İA, c. XII, / I, s. 346-370

- ROUX, Jean-Paul, Moğol İmparatorluğu Tarihi, çev. Aykut KAZANCIGİL - Ayşe BEREKET, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001
-, Orta Asya Tarih ve Uygarlık, çev. Lale ARSLAN, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001
- SAKAOĞLU, Necdet, Türk Anadolu'da Mengücekoğulları, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005
- SEFEROĞLU, Şükrü Kaya – MÜDERRİSOĞLU, Adnan, Türk Devletleri Tarihi (Etnolojik Bir Deneme), Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1986
- SEVİM, Ali, Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi, TTK, Ankara 1993
-, Genel Çizgileriyle Selçuklu - Ermeni İlişkileri, TTK, Ankara 2002
-, Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur, TTK, Ankara 1990
-, Malazgirt Meydan Savaşı, TTK, Ankara 1971
-, "Sultan Alparslan'ın Nasrani Memleketlerinden Olan Ani ve Diğer Bazı Yerleri Fethetmesinin Zikri", Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, Ord. Prof. Dr. Ahmed Zeki Velidi TOGAN Özel Sayısı, Sa.13 / 1, Erzurum 1985, s. 235-238
- - MERÇİL, Erdoğan, Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür, TTK, Ankara 1995
- SEVİN, Veli, Anadolu Arkeolojisi (Başlangıçtan Perslere Kadar), Der Yayınları, İstanbul 2003
-, Anadolu'da Pers Egemenliği (Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi), Görsel Yayınları, Ankara 1982, c. II, s. 309-339
- SIBT İBNÜ'L-CEVZİ, Şemsüddin Ebû'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu, Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan, neş. Ali SEVİM, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1968
- SOM, Mehmet Nusret, Tarihçe-i Erzurum, haz. Ahmet FİDAN, Erzurum Kitaplığı, İstanbul 2005
- SPULER, Bertold, İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350, çev. Ahmed Cemal KÖPRÜLÜ, TTK, Ankara 1987
-, "İlhanlılar", İA, c. V / II, s. 967-671

- STRABON, Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika) Kitap: XII-XIII-XIV, çev. Adnan PEKMAN, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2005
- STRECK, M. , “Ermeniye”, İA, c. IV, s. 317-326, (Mükrimin Halil YİNANÇ tarafından tadil edilmiştir.)
- SUKÜT, Mehmet Kürşad, Prehistorik Dönemden Romanın Sonuna Kadar Aydıntepe, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2007
- SÜMER, Faruk, Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri, TTK, Ankara 1998
-, Safevi Devletinin Kuruluş ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü (Şah İsmail ile Halefleri ve Anadolu Türkleri), TTK, Ankara 1999
-, Kara Koyunlular Başlangıçtan Cihan-Şah’a Kadar, c. I, TTK, Ankara 1984
-, “Anadolu’da Moğollar”, SAD, c. I, Ankara 1969, s. 1-147
-, “Saltuklular”, SAD, c. III, Malazgirt Zaferi Özel Sayısı 900. Yıl, Ankara 1971, s. 391-433
-, “Malazgird Savaşına Katılan Türk Beyleri”, SAD, c. IV, Ankara 1975, s. 197-207
-, “Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar”, Belleten , c. L, Sa. 197, Ankara 1986, s. 447-494
-, “İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed Celâyir”, Belleten, c. LIII, Sa. 206, Ankara 1989, s. 175-197
-, “Bozulus Hakkında”, DTCFD, c. VII, Sa. 1, Ankara 1949, s. 29-60
-, “Ak Koyunlular”, TDA, Sa. 40, İstanbul 1986, s. 1-38
-, “Anadolu’da Oğuz Boylarına Ait Yer Adları”, Türkler, c. VI, Akara 2002, s. 335-357
-, “XV. Asırdan İtibaren Anadolu’dan İran’a Vuku Bulan Göçler”, Türk Yurdu, yıl. 1, Sa. 1 (234), Ankara 1954, s. 36-42
-, “Ak Koyunlular”, DİA, c. II, s. 270-274
-, “Kara-Koyunlular”, İA, c. VI, s. 292-305
-, “Mengüçükler”, İA, c. VII, s. 713-718
-, “Tuğrul-Şah (Mugiseddin Tuğrul-Şah)”, İA, c. XII, Kısım: II, s. 41-44
-, “Kösedağ Savaşı”, DİA, c. XXVI, s. 272-273

- SÜRYANÎ MAR-YEŞUA, Vakayi'nâme, 494-507 Yıllarına Âit Urfa, Amid ve Güneydoğu-Anadolu Vak'aları Bizans-Sasanlı Savaşları, Süryaniceden İng. çev. W. WRIGHT, Türkçeye çev. Muallâ YANMAZ, Diyarbakır Tanıtma Derneği Neşriyatı, Şehir Matbaası, İstanbul 1958
- ŞEKER, Mehmet, Anadolu'nun Türkleşmesi ve Kültürel Hayatı, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006
-, Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1987
- ŞENGELİYA N. N. , “XI-XII. Yüzyıl Gürcü Tarihçilerine Göre Selçuklular”, çev. Mehmet MÜRSELOV, TİD, c. XXII, Sa. 2, İzmir 2007, s. 227-240
- ŞEREF HAN, Şeref b. Şemseddin, Şerefname, çev. Mehmed Emin BOZARSLAN, Deng Yayınları, İstanbul 2006
- ŞEŞEN, Ramazan, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı, İstanbul 1998
-, “İmâd al-Din al-Kâtib al-İsfahânî'nin Eserindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler”, SAD, c. III, Malazgirt Zaferi Özel Sayısı 900. Yıl, Ankara 1971, s. 249-369
- TANERİ, Aydın, Harezmşahlar, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993
-, Celâlu'd-dîn Hârizmşâh ve Zamanı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1977
- TANSEL, Selâhattin, Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasî ve Askeri Faaliyetleri, MEB Yayınları, Ankara 1953
-, Sultan II. Bâyezid'in Siyasî Hayatı, MEB Yayınları, İstanbul 1966
-, Yavuz Sultan Selim, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1969
- TANSUĞ, Kadriye, “Kimmerler'in Anadolu'ya Girişleri ve M.Ö. 7nci Yüzyılda Asur Devletinin Anadolu ile Münasebetleri”, DTCFD, c. VII, Sa. 4, Ankara 1949, s. 535-550
- TARKAN, M. Tevfik, Orta ve Aşağı Çoruh Havzası Beşeri ve İktisadi Coğrafya Bakımından Bir Bölge Araştırması, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Sevinç Matbaası, Ankara 1973
- TEKİN, Rahmi, Ahlat Tarihi, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2000

- TEKİNDAG, Mehmed Cenab Şehâbeddin, “Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığı Altında Yavuz Sultan Selim’in İran Seferi”, TD, c. XVII, Sa. 22, İstanbul (1967) 1968, s. 49-78
-, “Trabzon”, İA, c. XII / I, s. 455-477
- TELLİOĞLU, İbrahim, Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz’de Türkler, Serander Yayınları, Trabzon 2004
-, “Doğu Karadeniz Bölgesinde Komnenos Hakimiyeti (1204-1261) ve Türkler”, Başlangıçtan Günümüze Pontos Sorunu, ed. Veysel USTA, Serander Yayınları, Trabzon 2007, s. 109-124
-, “Doğu Karadeniz Bölgesinin Bugünkü Etnik Yapısına Tesir Eden Göçler”, Karadeniz Araştırmaları Balkan, Kafkas, Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri Dergisi, Sa. 5, Çorum 2003, s. 1-10
- TEZCAN, Mehmet, “XI. Yüzyılın İlk Yarısında Ermenilerin Doğu Roma İmparatorluğu Tarafından Orta Anadolu Bölgesine Göçürülmeleri”, Omeljan PRİTSAK Armağanı, Ed: Mehmet ALPARGU - Yücel ÖZTÜRK, Sakarya Üniversitesi Yayınları, Sakarya 2007, s. 419-450
-, “Pontos Krallığı (M.Ö. III. - M.S. IV. Yüzyıl)”, Başlangıçtan Günümüze Pontos Sorunu, ed. Veysel USTA, Serander Yayınları, Trabzon 2007, s. 77-107
- TIRAŞ, Mehmet, Bölgesel Coğrafya Açısından Bir Araştırma, Yusufeli ve Yakın Çevresinin Coğrafi Etüdü, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 1994
- TOGAN, Ahmed Zeki Velidî, Umumi Türk Tarihi’ne Giriş En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar, c. I, Enderun Kitabevi Yayınları, İstanbul 1981
-, “İlhanîler Devrinde Anadolu’nun İktisadî Vaziyeti”, THİTM, c. I, İstanbul 1931, s. 1-42
-, “Reşideddin’in Mektuplarında Anadolu’nun İktisadî ve Medenî Hayatına Ait Kayıtlar”, İFM, c. XV / 1-4, İstanbul 1953-1954, s. 33-50
- TOKSOY, Ahmet, Bizans’tan Akkoyunlular’a Tav-İli / Tao Bölgesi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1995
-, Karaz’dan Otlukbeli’ne Savaşlar, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 1998

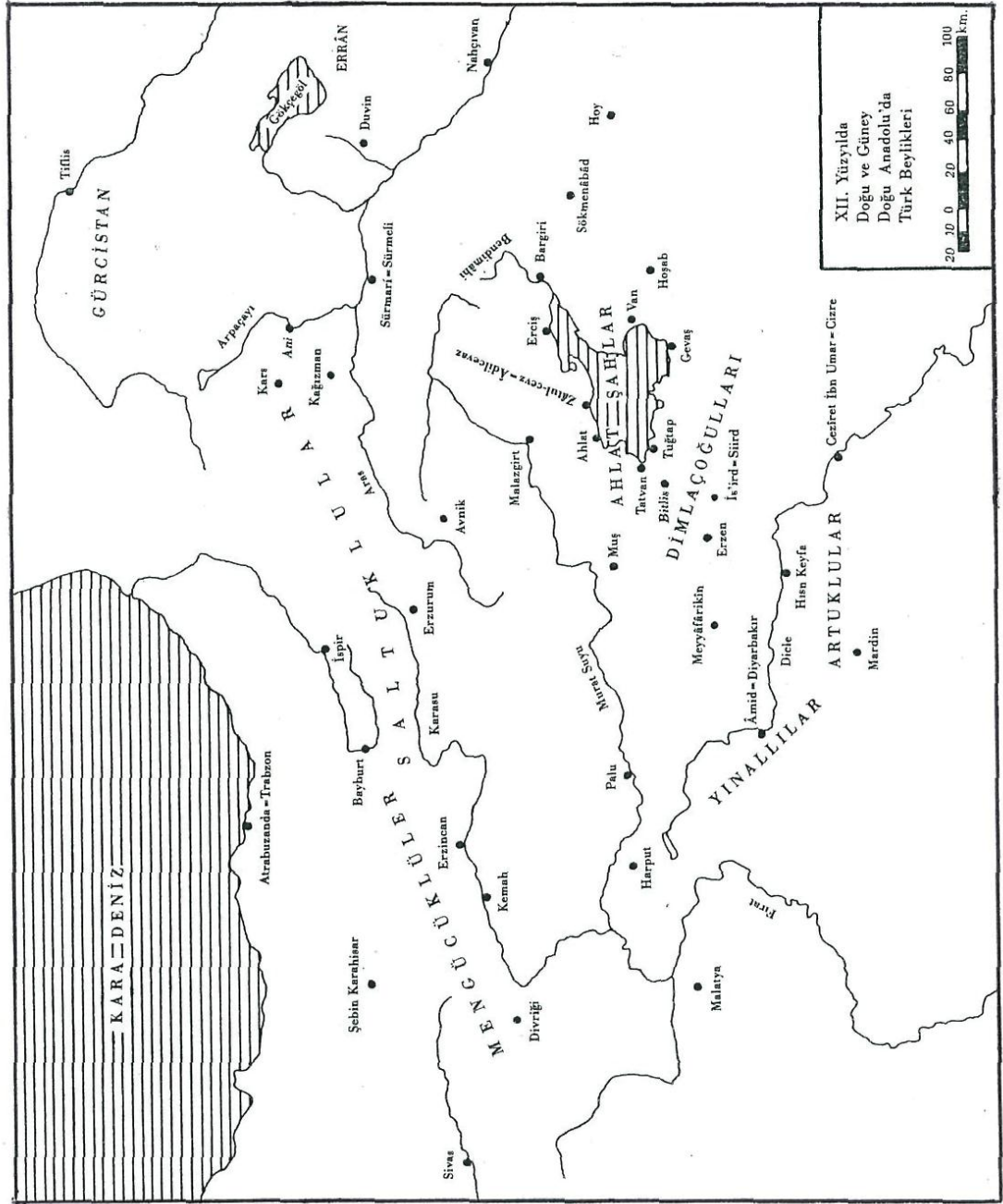
-, “Malazgirt Zaferinden Önce Doğu Anadolu’ya Yapılan Türk Akınları”,
Türkler, c. IV, s. 678-693
-, “Taik Bölgesinde Bizans-Bagratlı Mücadelesi”, Doç. Dr. Günay ÇAĞLAR
Armağanı, Erzurum 2004, s. 87-97
- TUNG, Burcu, Karaz Kültürü, Ankara 1998
- TURAN, Osman, Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi Türk Dünya Nizamının
Milli İslami ve İnsani Esasları, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1997
-, Selçuklular Tarihi ve Türk - İslâm Medeniyeti, Boğaziçi Yayınları,
İstanbul 1999
-, Selçuklular Zamanında Türkiye Siyasi Tarih Alp Arslan’dan Osman
Gazi’ye (1071-1328), Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1999
-, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi Saltuklular, Mengüçükler,
Sökmenliler, Dilmaç Oğulları ve Artukluların Siyasi Tarih ve Medeniyetleri,
Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1998
-, Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar Metin, Tercüme ve
Araştırmalar, TTK, Ankara 1988
-, Türkler Anadolu’da, Hareket Yayınları, İstanbul 1973
-, “Bayburt”, İA, c. II, s. 365-367
-, “Keyhüsrev I (I. Gıyaseddin Keyhüsrev)”, İA, c. VI, s. 613-620
-, “Keyhüsrev II (II. Gıyaseddin Keyhüsrev)”, İA, c. VI, s. 620-629
-, “Keykavus I (I. İzzeddin Keykavus)”, İA, c. VI, s. 631-642
-, “Keykavus II (II. İzzeddin Keykavus)”, İA, c. VI, s. 642-645
-, “Keykubad I (I. Alaeddin Keykubad)”, İA, c. VI, s. 647-661
-, “Keykubad II (II. Alaeddin Keykubad)”, İA, c. VI, s. 661-662
-, “Kılıç Arslan II (II. İzzeddin Kılıç Arslan)”, İA, c. VI, s. 688-703
-, “Kılıç Arslan IV (IV. Rükneddin Kılıç Arslan)”, İA, c. VI, s. 703-707
-, “Süleyman-Şah II. (Rükneddin Süleyman-Şah)”, İA, c. XI, s. 219-1-231
- TURAN, Şerafettin, “Fâtih Mehmet-Uzun Hasan Mücadelesi ve Venedik”, TAD, c.
III, Sa. 4-5, Ankara 1967, s. 63-138
- TÜLÜCÜ, Süleyman, “Malazgirt Savaşına İştirak Eden Türk Beyleri ve Hal
Tercümeleri”, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sa. 7, İstanbul
1986, s. 291-334

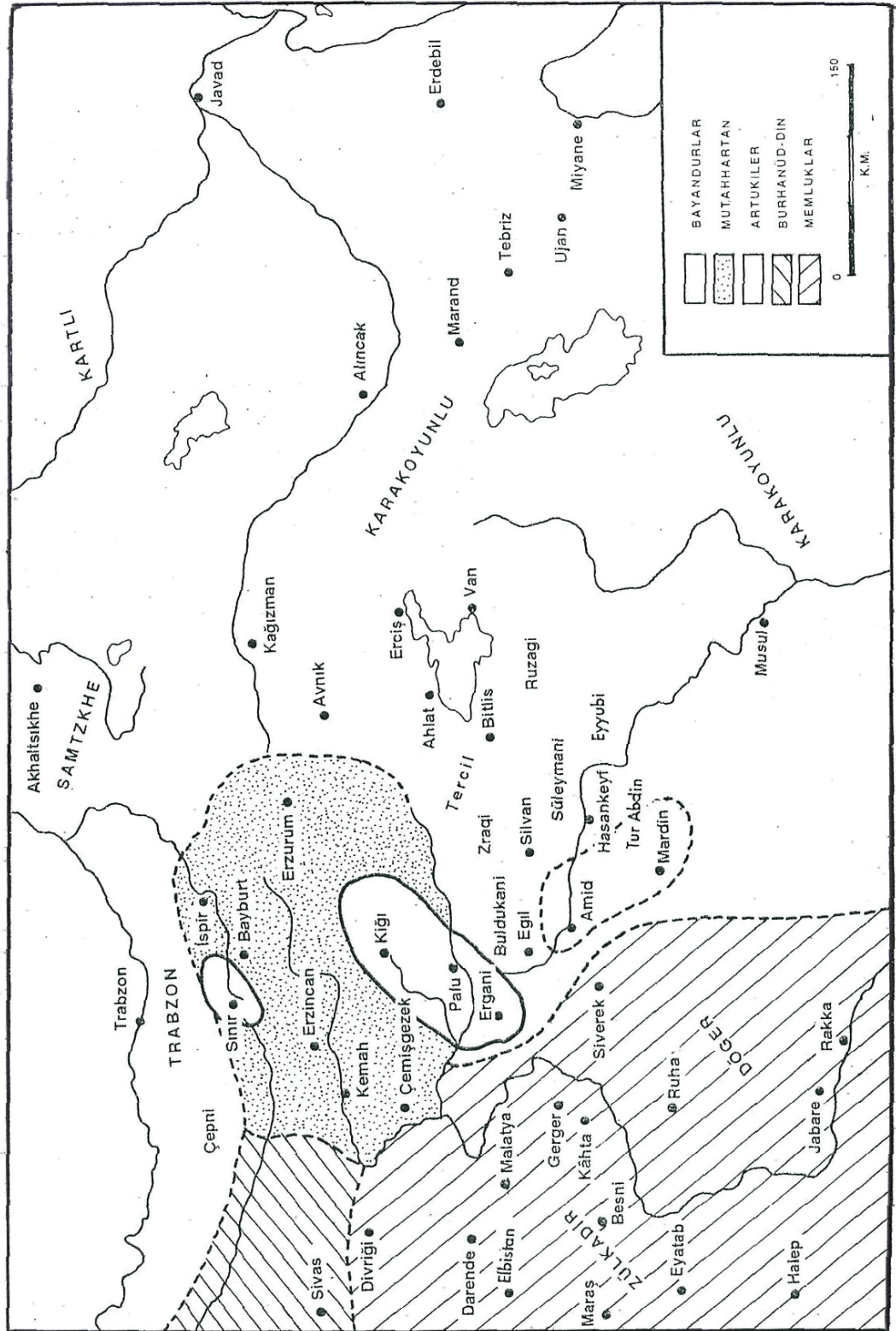
- TUYSUZ, Ş. Cem, İlhanlılar Devrinde Çobanoğulları (Sulduslar), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2004
- UĞUR, Ahmet, Yavuz Sultan Selim, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınları, Kayseri 1989
- ULUÇAY, Mustafa Çağatay, İlk Müslüman Türk Devletleri, Devlet Kitapları, MEB Yayınları, İstanbul 1977
- UMAR, Bilge, Türkiye Halkının Ortaçağ Tarihi Türkiye Türkleri Ulusunun Oluşması, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1998
-, Karadeniz Kapadokia'sı (Pontos) Bir Tarihsel Coğrafya Araştırması ve Gezi Rehberi, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2000
- URAS, Esat, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Belge Yayınları, İstanbul 1974
- URFALI MATEOS, Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), Türkçe'ye çev. Hrant D. ANDREASYAN, not. Edouard DULAURER, çev. Mükrimin Halil YİNANÇ, TTK, Ankara 2000
- UYUMAZ, Emine, Sultan I. Alaeddin Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasi Tarihi (1220-1237), TTK, Ankara 2003
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, TTK, Ankara 1988
-, Osmanlı Tarihi Anadolu Selçukluları ve Anadolu Beylikleri Hakkında Bir Mukaddime İle Osmanlı Devleti'nin Kuruluşundan İstanbul'un Fethine Kadar, c. I, TTK, Ankara 2003
-, Osmanlı Tarihi İstanbul'un Fethinden Kanuni Sultan Süleyman'ın Ölümüne Kadar, c. II, TTK, Ankara 1998
-, "Emir Çoban Soldoz ve Demirtaş", Belleten, c. XXIX, Sa. 129, Ankara 1967, s. 601- 646
-, "Sivas - Kayseri ve Dolaylarında Eretna Devleti", Belleten, c. XXXII, Sa. 126, Ankara 1968, s. 161-189
-, "Eretna (Alaeddin Eretna)", İA, c. IV, s. 309-310
- – EDGÜER, Rıdvan Nafiz, Sivas Şehri, haz. Recep TOPARLI, Erzurum 1992
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, Anadolu Kültür ve Türk Kimliği Üzerine, Ülken Yayınları, İstanbul 2006

- ÜNAL, Rahmi Hüseyin, Erzurum Yakutiye Medresesi, KB Yayınları, Ankara 1993
-, “Erzurum İli Dâhilinde İslam Devir Anıtları Üzerine Bir İnceleme”, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, Sa. 6, Erzurum 1974
-, “Erzurum”, *DİA*, c. X, s. 320-322
- ÜNSAL, Veli, Eski Çağda İspir ve Çevresi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2000
-, Çoruh Havzası Tarih ve Arkeoloji Yönüyle / Bayburt - İspir - Yusufeli, Trabzon 2006
-, “Doğu Karadeniz’in Tarihi Coğrafyası”, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, c. VIII, Sa. 2, Erzurum 2008, s. 129-144
- ÜREKLİ, Muzaffer, “Celayirliler”, *DİA*, c. VII, s. 264-265
- ÜREMİŞ, Ali, Türkiye Selçuklularının Doğu Anadolu Politikası, Babil Yayıncılık, Ankara 2005
- VARDAN VARTABET, “Türk Fütûhatı Tarihi (889-1269)”, çev. Hrant D. ANDREASYAN, TSD, c. 1-2, İstanbul 1937, s. 153-255
- VARLIK, Mustafa Çetin, “Ak Koyunlular”, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, c. VIII, Çağ Yayınları, İstanbul 1989, s. 407-440
-, “Kara Koyunlular”, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, c. VIII, Çağ Yayınları, İstanbul 1989, s. 441-482
- VASILİEV, Alexander Alexandrovich, Bizans İmparatorluğu Tarihi, c. I, çev. Arif Müfid MANSEL, Maarif Matbaası, Ankara 1943
- VRONIS, Speros Jr. , The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century, University of California Press, Berkeley - Los Angeles - London, 1971
- WOODS, John E. , 300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular Aşiret, Konfederasyon, İmparatorluk, 15. Yüzyıl Türk - İran Siyaseti Üzerine Bir İnceleme, çev. Sibel ÖZBUDUN, Ek Yazılar: Metim SÖZEN - Necdet SAKAOĞLU, Milliyet Yayınları, İstanbul 1993
- YAVUZ, Nuri, Anadolu’da Beylikler Dönemi, Siyasi Tarih ve Kültür, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara 2003

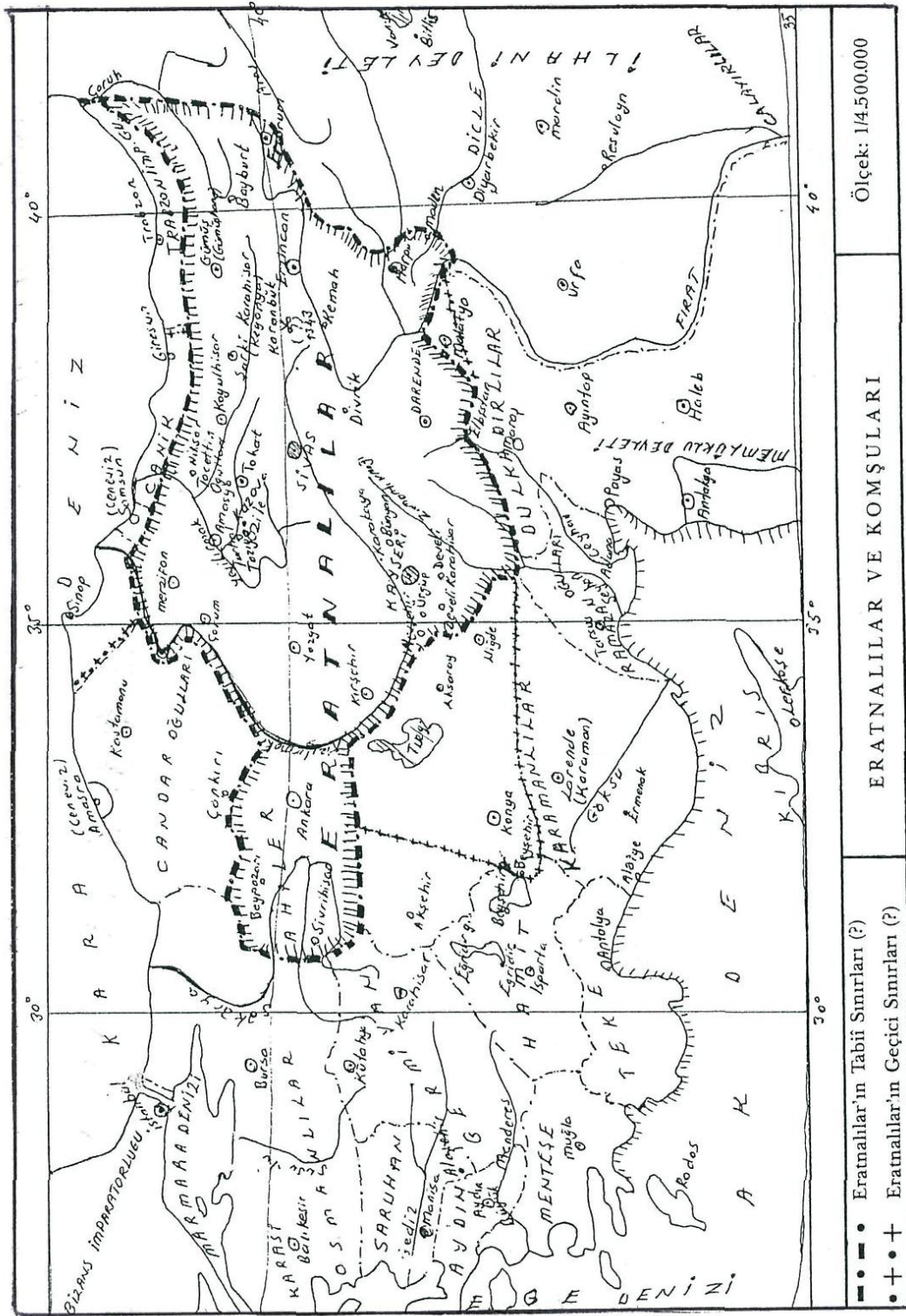
- YAZICI, Nesimi, İlk Türk - İslâm Devletleri Tarihi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002
- YAZICI, Tahsin, “Safeviler”, İA, c. X, s. 53-59
-, “Şah İsmail (Şah İsmail b. Şeyh Haydar b. Şeyh Cüneyd)”, İA, c. XI, s. 275-279
- YILDIZ, Hakkı Dursun, “Abbasîler Devrinde Türk Kumandanları, I. Boga el-Kebîr et-Türkî”, TKA, yıl. II, Sa.: 1-2, Ankara 1965, s. 195-203
-, “Anadolu Türk Tarihi (Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar)”, AUA, c. IV, Görsel Yayınları, Ankara 1982, s.
- YILMAZ, Bülent, Celayirliler Kabile-Devlet, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2002
- YİNANÇ, Mükrimin Halil, Türkiye Tarihi, Selçuklu Devri I. Anadolu’nun Fethi, Akşam Matbaası, İstanbul 1934
-, “Ak Koyunlular”, İA, c. I, s. 251-270
-, “Alp Arslan, Muhammed b. Davud (Çağrı Beg) Adud Üd Devle)”, İA, c. I, s. 384-386
-, “Celaleddin Harzemşah”, İA, c. III, s. 49-53
-, “Celayir”, İA, c. III, s. 64-65
-, “Cihan-Şah (Muzaffereddin Cihan-Şah)”, İA, c. III, s. 173-189
-, “Çağrı Bey (Çağrı b. Mikail b. Selçuk)”, İA, c. III, s. 324-328
-, “Danışmendliler (Danışmandiya)”, İA, c. III, s. 468-479
-, “Erzurum”, İA, c. IV, s. 345-353
-, “Cüneyd (Cüneyd b. İbrahim)”, İA, Cild: III, s. 242-245
- YUVALI, Abdulkadir, İlhanlılar Tarihi I. Kuruluş Devri, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1994
-, “İlhanlıların Anadolu Politikası ve Doğu Anadolu Şehirlerinin Vergi Potansiyeli”, XI. Türk Tarihi Kongresi, Ankara 5-9 Eylül 1990, Kongreye Sunulan Bildiriler, c. II, TTK, Ankara 1994, s. 581-600
- YÜCEL, M. Yaşar, Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398), Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1970

-, Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar Eretna Devleti - Kadı Burhaneddin ve Devleti - Mutahharten ve Erzincan Emirliği, c. II, TTK, Ankara 1991
-, Mutahharten ve Erzincan Emîrlîği, Anakara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Basımevi, Ankara 1982
-, Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402), TTK, Ankara 1989
-, "Mutahharten ve Erzincan Emirliği", Belleten, c. XXX, Sa. 140, Ankara 1971, s. 665-719
- - SEVİM Ali, Türkiye Tarihi (Fetihten Osmanlılara Kadar) (1018-1300), c. I; (1300-1566), c. II, TTK, Ankara 1990

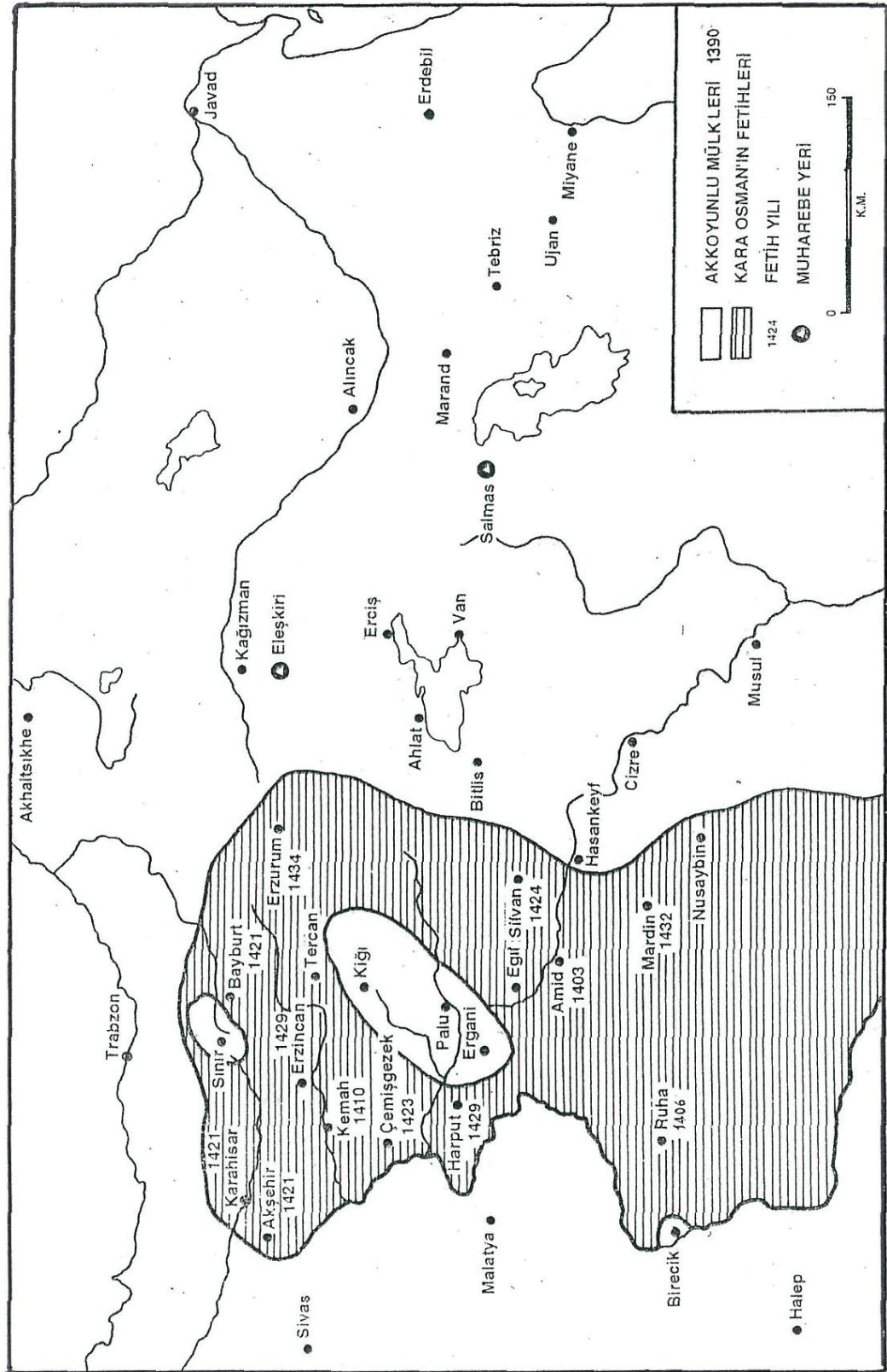

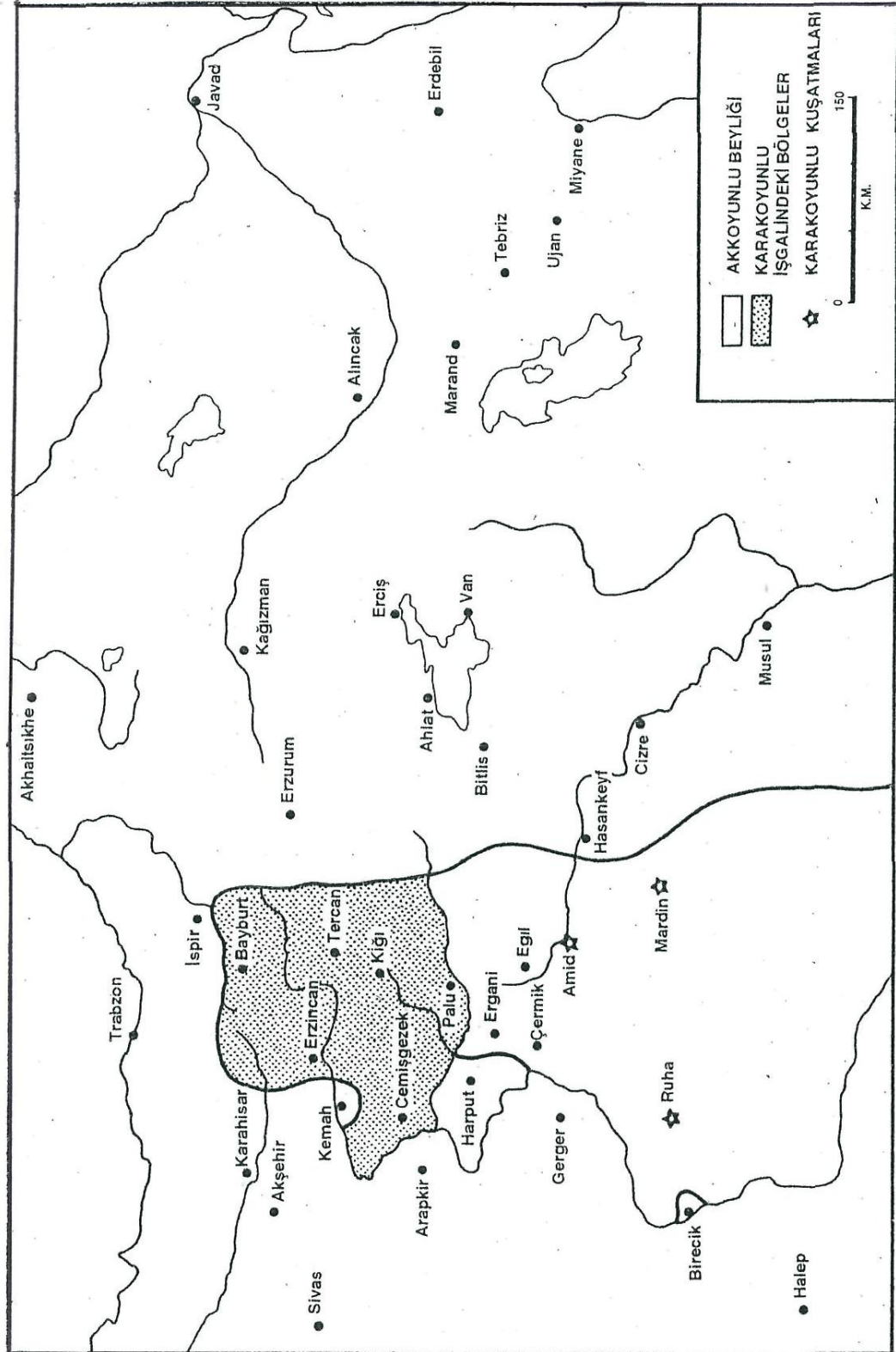
Doğu Anadolu'da Siyasal Bölünmeler, yakl. 1390/792

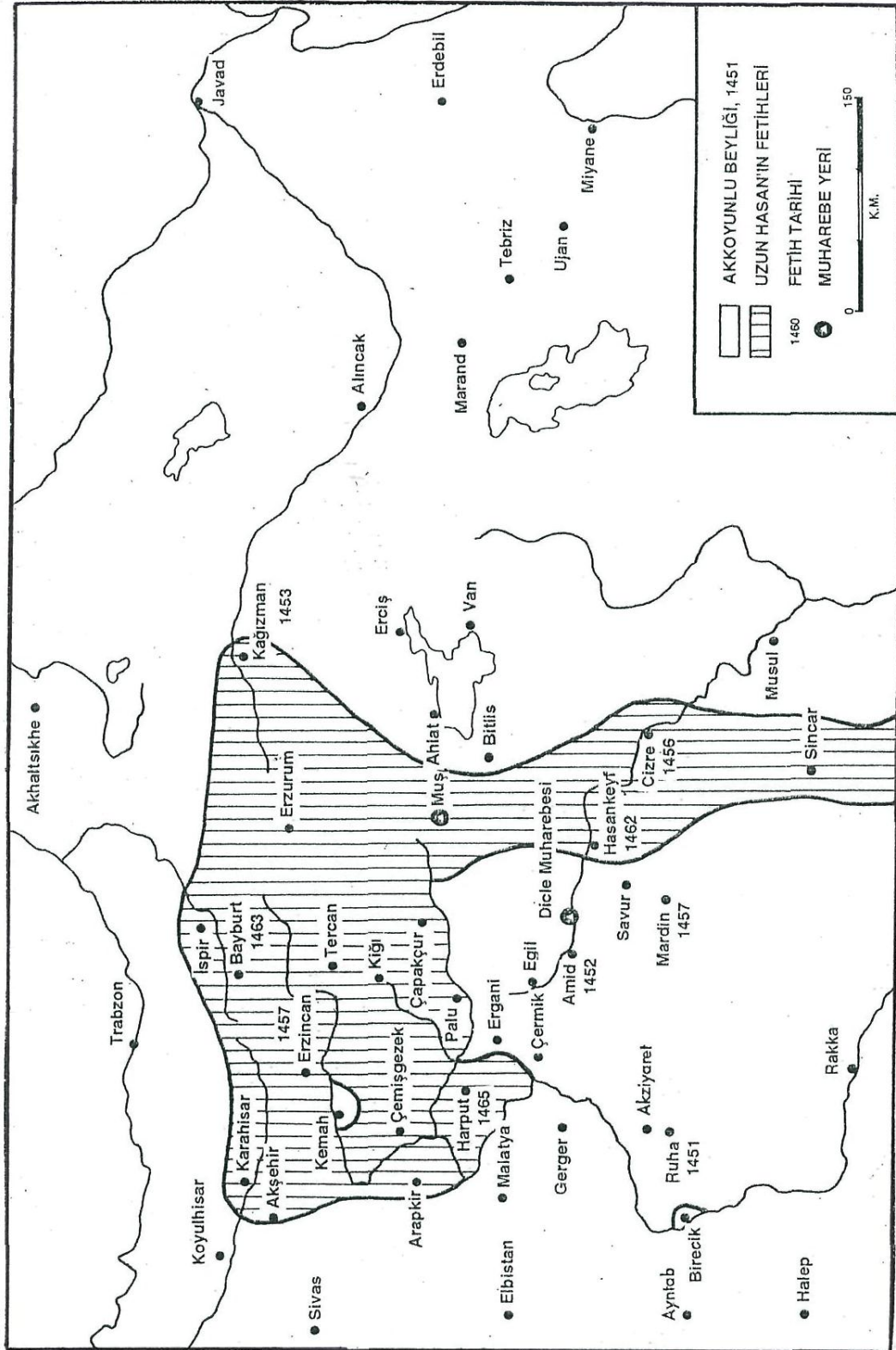
Eratnalılar ve komşu beylikleri gösterir harita (XIV. yüzyıl)

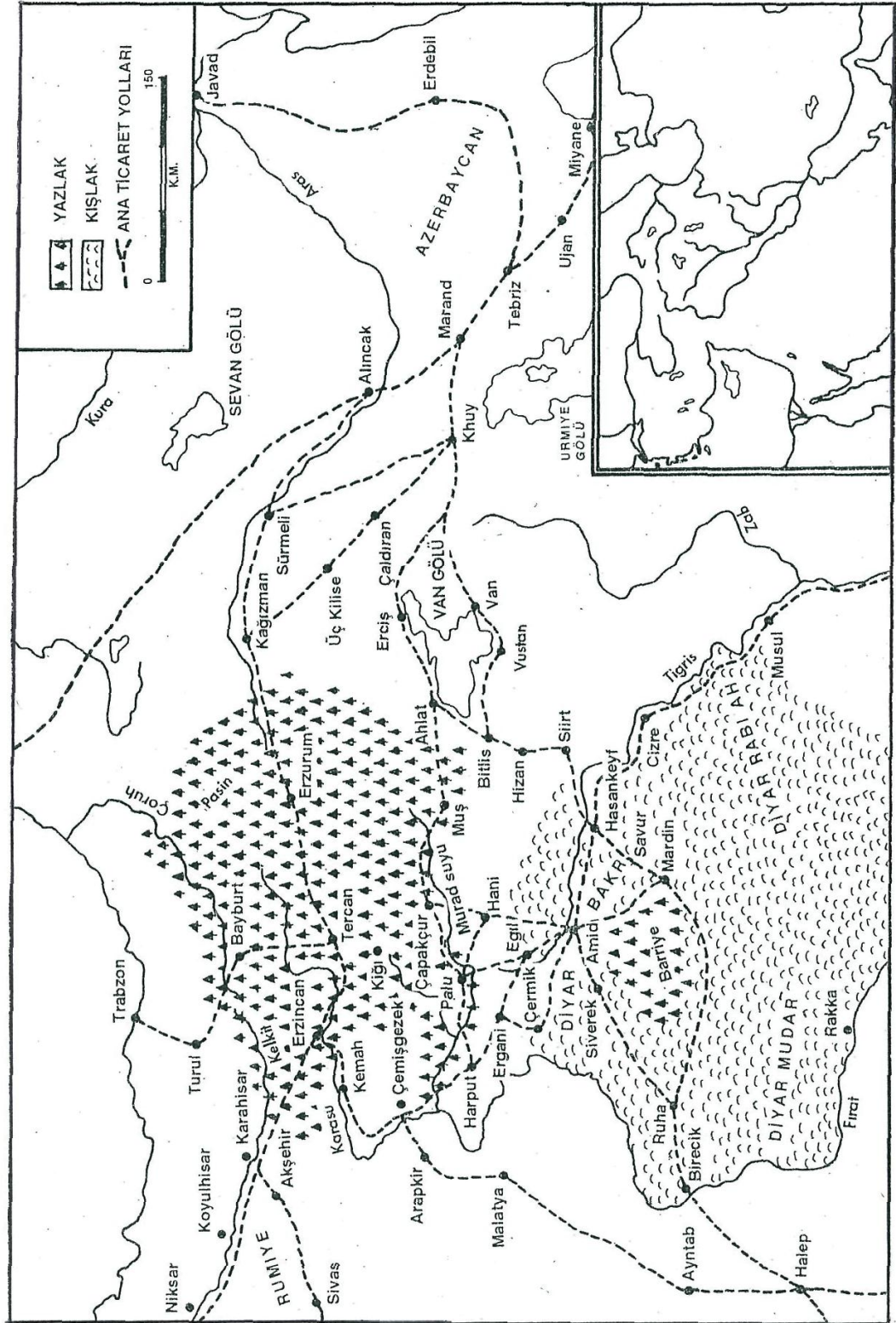
İlk Akkoyunlu Beyliği 1435/839

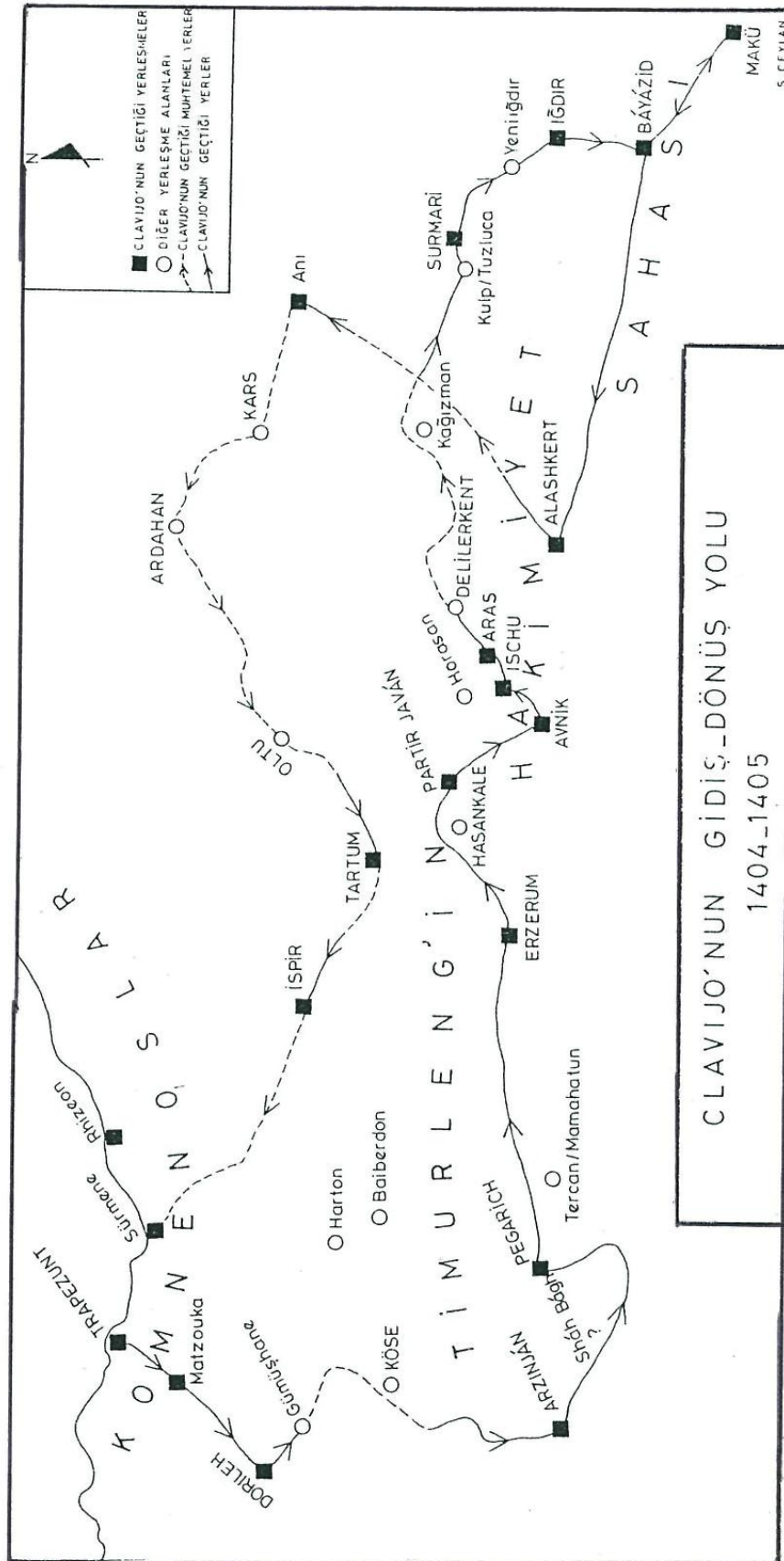
Akkoyunlu Beyliği 1451/855

İkinci ya da Restorasyon Beyliği

Doğu Anadolu'da Boylar ve Ticaret

ÖZ GEÇMİŞ

1983 yılında Erzurum'un İspir ilçesinde dünyaya geldi. İlk okulu 1994 yılında Aşağı Özbağ-Gaziler İlk Okulu'nda, orta okulu 1998 yılında Ziya Paşa İlk Öğretim Okulu'nda, lise eğitimini ise 2001 yılında İspir Lisesi'nde tamamladı. Aynı yıl Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nü kazandı. Adı geçen Bölümü 2005 yılında tamamladı. Aynı yıl Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı'nda Yüksek Lisans eğitimine başladı.